

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**SİYASAL TUTUMUN KAVRAMSAL KAYNAKLARI: AK
PARTİ VE SAADET PARTİSİ ÜZERİNDEN BİR
MUKAYESE**
YÜKSEK LİS ANS TEZİ

DANIŞMAN **HAZIRLAYAN**
Dr. Öğr. Üyesi İŞİL ARPACI **UMUT TURGUT YILDIRIM**

MALATYA, 2019

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**SİYASİ TUTUMUN KAVRAMSAL KAYNAKLARI: AK PARTİ VE
SAADET PARTİSİ ÜZERİNDEN BİR MUKAYESE**

HAZIRLAYAN
UMUT TURGUT YILDIRIM

DANIŞMAN
DR. ÖĞRETİM ÜYESİ IŞIL ARPACI

MALATYA – 2019

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**SİYASAL TUTUMUN KAVRAMSAL KAYNAKLARI: AK
PARTİ VE SAADET PARTİSİ ÜZERİNDEN BİR MUKAYESE**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ IŞIL ARPACI

HAZIRLAYAN
UMUT TURGUT YILDIRIM

İnönü Üniversitesi Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi Umut Turgut Yıldırım'ın hazırladığı “Siyasal Tutumun Kavramsal Kaynakları: AK Parti ve Saadet Partisi Üzerinden Bir Mukayese” başlıklı tez, aşağıda imzaları bulunan biz jüri üyelerince oy birliği/-oy çokluğu ise başarılı/başarısız bulunmuştur.

Jüri Üyelerinin Adı Soyadı	Ünvanı
1. Abdulkadir BAHARÇİÇEK	Prof. Dr.
2. Işıl ARPACI	Dr. Öğretim Üyesi
3. Firdevs Koç	Dr. Öğretim Üyesi

İmzası

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet Kubat

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum, “**Siyasal Tutumların Kavramsal Kaynakları: Ak Parti ve Saadet Partisi Üzerinden Bir Mukayese**” başlıklı bu araştırmanın, bilimsel ahlak ve gelenekler aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yaralandığın bütün yapıtların metin içi ve kaynakçada yöntemine uygun olarak gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, onurumla doğrularım.

.../.../ 2019

Umut Turgut YILDIRIM

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiği koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece İnönü Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin bitiminde uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Umut Turgut YILDIRIM

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SİYASAL TUTUMUN KAVRAMSAL KAYNAKLARI: AK PARTİ VE SAADET PARTİSİ ÜZERİNDEN BİR MUKAYESE

Umut Turgut YILDIRIM

Malatya-2019

145+ xix sayfa

Danışman: Dr. Öğretim Üyesi Işıl ARPACI

21. yüzyılın başları, Türk siyasal hayatında hatırı sayılır değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. Aynı siyasi gelenekten gelen siyasi kadroların kurduğu Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) ve Saadet Partisi'nin 2001 yılında Türk siyasal hayatında yerini alması, bu değişim ve dönüşümlerin önemli parçası olarak görülebilir. Zira AK Parti, Milli Görüş ideolojisindeki değişim ve dönüşüm sonrası kurulmuştur. Fakat aynı siyasi gelenekten gelmelerine karşın, iki partinin siyasal söylemi ve ideolojik yönelimi belirli noktalarda farklılaşmaktadır.

AK Parti ve Saadet Partisi'nin siyasal söylem ve pratiklerinde kullandığı demokrasi, laiklik, Avrupa Birliği (AB) ve kapitalizm/faiz kavramlarının iki parti arasındaki ayrışmaların kaynağı olduğu iddiası bu araştırmanın esas çıkış noktasını oluşturmaktadır. Bu çerçevede AK Parti ve Saadet Partisi'nin, ayrışmanın kaynağı olduğu iddia edilen kavram üzerinde mukayesesi araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Öte yandan kavramlar üzerinden mukayese yapılabilmesi nedeniyle, araştırmanın belirlediği siyasi partilerin siyasal tutumları mukayesenin zemini oluşturmaktadır.

AK Parti ve Saadet Partisi'nin seçilen kavramlara yönelik siyasal tutumlarının karşılaştırıldığı bu çalışmada, mevcut literatür taranmış ve araştırmanın konusu minvalinde ilgili metinler, raporlar, beyannameler ve söylemler incelenmiştir.

Yukarıdaki bağlamda ele alınan AK Parti ve Saadet Partisi'nin siyasal tutumlarının, demokrasi ve laiklik konularında birbirine benzediği AB, kapitalizm ve faiz konularında birbirlerinden ayrıldığı ifade edilebilir. Araştırmanın sonunda, AK

Parti ve Saadet Partisi'nin siyasal tutumlarının, seçilen kavramlar üzerinden mukayesesi yapılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Siyasi Partilerin Siyasal Tutumları, AK Parti, Saadet Partisi, Demokrasi, Laiklik, Avrupa Birliği, Kapitalizm-Faiz.

ABSTRACT

MASTER’S THESIS

CONCEPTUAL SOURCES OF POLITICAL ATTITUDE: A COMPARISON OVER *AK PARTİ* AND *SAADET PARTİSİ*

UMUT TURGUT YILDIRIM

İnönü University Institute of Social Sciences

Malatya, 2019

145+ xix pages

Advisor: Assistant Professor Işıl ARPACI

The beginning of the 21st century is a period of considerable changes and transformation in Turkish political life. The taking part in the Turkish political life of Justice and Development Party –*AK Parti*- and Felicity Party –*Saadet Partisi*- which were established by the political cadres coming from the same political tradition in 2001, can be seen that important part of this changes and transformations. The *AK Parti* was founded after the change and transformation in the National Vision ideology. Although two parties’ that came from the same political tradition the political discourse and ideological orientation differs on particular points.

The main point of this research is the claim that the concepts of democracy, secularism, European Union (EU) and capitalism/interest used by *AK Parti* and *Saadet Partisi* in their political discourse and practices are the source of divergences between these two parties. In this context, the comparison of the *AK Parti* and *Saadet Partisi* on the concepts which are claimed to be the source of divergence constitutes the subject of the research. On the other hand the political attitudes of political parties constitute the basis of the comparison since it can be compared over concepts.

In this study that is comparing the political attitudes of *AK Parti* and *Saadet Partisi* towards the selected concepts, the current literature was reviewed and related text, reports, declarations and discourse were examined in the subject of matter of the research.

It can be said that the political attitudes of *AK Parti* and *Saadet Partisi* discussed in the context above are similar in terms of democracy and secularism and separated from each other in terms of EU, capitalism and interest. At the end of the study, the political attitudes of *AK Parti* and *Saadet Partisi* were compares over selected concepts.

Key Concepts: Political Attitudes of Political Parties, *AK Parti*, *Saadet Partisi*, Democracy, Secularism, European Union, Capitalism-Interest.

ÖNSÖZ

“Siyasal Tutumların Kavramsal Kaynakları: AK Parti ve Saadet Partisi Üzerinden Bir Mukayese” isimli bu araştırma, 21.yy’de Türk siyasal hayatına aynı siyasal gelenekten gelen kadrolar tarafından kurulan iki siyasal partinin demokrasi, laiklik, AB ve kapitalizm/faiz kavramlarına yönelik siyasal tutumlarını mukayese etmektedir.

Araştırmanın birinci bölümünde; araştırmanın konusuna, amacına, kapsamına yöntemine ve denencelerine yer verilmektedir.

Araştırmanın ikinci bölümünde; siyasi partiler ve siyasal tutum kavramlarının tanımları verilerek *“siyasi partilerin siyasal tutumları”* kavramı açıklanmış ve AK Parti ve Saadet Partisi’nin siyasal tutumlarının mukayese edildiği demokrasi, laiklik, Avrupa Birliği ve kapitalizm-faiz kavramlarının akademik tanımları verilmiş ve her kavram Türk siyasal hayatı açısından irdelenmiştir.

Araştırmanın üçüncü bölümünde; demokrasi, laiklik, Avrupa Birliği, kapitalizm ve faiz kavramlarına yükledikleri anlamlar bakımından Saadet Partisi ve AK Parti, tarihsel arka planları, siyasal söylemleri ve siyasal pratikleri dikkate alınarak, alt başlıklar halinde incelenmiştir.

Araştırmanın son bölümünde; Adalet ve Kalkınma Partisi ve Saadet Partisi’nin siyasal tutumlarının demokrasi, laiklik, Avrupa birliği ve kapitalizm/faiz kavramları üzerinden mukayesesi yapılmış, “Sonuç ve Genel Değerlendirme” alt başlığında iki partinin de siyasal tutumları hakkındaki tespitleri verilerek, araştırmanın denencelerinin doğruluğu ya da yanlışlığı ispatlanmış sonrasında da araştırmanın ulaştığı genel sonuç ortaya konulmuştur.

Öncelikle araştırmanın konusunun seçilmesinden araştırmanın sonuçlandırılmasına kadar olan süreçte her anlamda etkin bilgi ve tecrübelerini esirgemeyip zaman ayıran sevgili danışmanım Dr. Öğretim Üyesi Işıl ARPACI ve değerli hocam Prof. Dr. Abdulkadir BAHARÇİÇEK'e sonsuz teşekkürü borç bilirim. Ayrıca tez çalışmam boyunca bir an bile desteğini esirgemeyen sevgili eşim Nilay YILDIRIM'a, tüm eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi desteğini arkamda hissettim babam Ömer YILDIRIM ve annem Döne YILDIRIM'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca araştırmayı tamamlamamda büyük moral kaynağı olan sevgili oğlum Yusuf Kayra'ya da minnettar olduğumu belirtmek isterim.

MALATYA – 2019

Umut Turgut YILDIRIM

SİYASAL TUTUMUN KAVRAMSAL KAYNAKLARI: AK PARTİ VE SAADET PARTİSİ ÜZERİNDEN BİR MUKAYESE

Umut Turgut Yıldırım

İÇİNDEKİLER

KABUL ONAY.....	iii
ONUR SÖZÜ.....	iv
BİLDİRİM.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
ÖNSÖZ.....	x
İÇİNDEKİLER.....	xii
TABLolar DİZİNİ.....	xvi
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xvii

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ARAŞTIRMA HAKKINDA.....	1
1.1. Araştırmanın Konusu.....	1
1.2. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı.....	1
1.3. Araştırmanın Yöntemi.....	2
1.4. Araştırmanın Denenceleri.....	2

İKİNCİ BÖLÜM

2. SİYASİ PARTİLER.....	3
2.1. Siyasi Partilerin Kökeni.....	5
2.2. Siyasi Partilerin İşlevleri.....	8

2.3. Siyasi Partiler Tipolojisi.....	9
2.4. Siyasi Partilerin Unsurları.....	11
3. SİYASAL TUTUM ve SİYASİ PARTİLER.....	13
3.1. Siyasal Tutum.....	13
3.2. Siyasi Partilerin Siyasal Tutumları.....	18
3.3. Siyasi Partilerin Siyasal Tutumlarını Etkileyen Faktörler.....	21
3.3.1. İç Faktörler.....	23
3.3.1.1. Parti İdeolojisi.....	23
3.3.1.2. Parti Lideri.....	24
3.3.1.3. Partinin Yönetici Kadrosu.....	26
3.3.1.4. Partinin Seçmen Tabanı.....	27
3.3.2. Dış Faktörler.....	28
3.3.2.1. Resmi İdeoloji.....	28
3.3.2.2. Rejim ve Hukuki Yapı.....	30
3.3.2.3. İç ve Dış Konjonktür.....	32
3.3.2.4. Baskı-Çıkar Grupları, Sivil Toplum ve Medya.....	34
3.3.2.5. Toplumun Sosyo-Kültürel Yapısı	36
4. DEMOKRASİ, LAİKLİK, AVRUPA BİRLİĞİ, KAPİTALİZM ve FAİZ.....	39
4.1. Demokrasi.....	39
4.1.1. Demokrasi Türleri.....	41
4.1.2. Demokrasi ve Türkiye.....	45

4.2. Laiklik.....	47
4.2.1. Laikliğin Doğuşu ve Gelişimi.....	50
4.2.2. Temel İki Laiklik Modeli.....	52
4.2.3. Laiklik ve Türkiye.....	57
4.3. Avrupa Birliği.....	55
4.3.1. Avrupa Birliği'nin Tarihsel Evrimi.....	59
4.3.2. Avrupa Birliği ve Türkiye.....	61
4.4. Kapitalizm ve Faiz.....	64
4.4.1. Kavramların Tanımı.....	64
4.4.2. Kapitalizm-Faiz ve Türkiye.....	67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

5. DEMOKRASİ, LAİKLİK, AVRUPA BİRLİĞİ, KAPİTALİZM VE FAİZ KAVRAMLARINA YÜKLEDİKLERİ ANLAMLAR BAKIMINDAN SAADET PARTİSİ VE AK PARTİ.....	70
5.1. Saadet Partisi.....	70
5.1.1. Tarihsel Arka Plan, Siyasal Söylem ve Pratiğiyle Saadet Partisi.....	70
5.1.2. Demokrasi ve Saadet Partisi.....	75
5.1.3. Laiklik ve Saadet Partisi.....	77
5.1.4. Avrupa Birliği ve Saadet Partisi.....	79
5.1.5. Kapitalizm, Faiz ve Saadet Partisi.....	83
5.2. Adalet ve Kalkınma Partisi.....	87
5.2.1. Tarihsel Arka Plan, Siyasal Söylem ve Pratiğiyle Adalet ve Kalkınma Partisi.....	87

5.2.2. Demokrasi ve Adalet ve Kalkınma Partisi.....	93
5.2.3. Laiklik ve Adalet ve Kalkınma Partisi	96
5.2.4. Avrupa Birliği ve Adalet ve Kalkınma Partisi.....	100
5.2.5. Kapitalizm-Faiz ve Adalet ve Kalkınma Partisi	105

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

6. ADALET VE KALKINMA PARTİSİ VE SAADET PARTİSİ'NİN SİYASAL TUTUMLARININ DEMOKRASİ, LAİKLİK, AVRUPA BİRLİĞİ VE KAPİTALİZM/FAİZ KAVRAMLARI ÜZERİNDEN MUKAYESESİ.....	108
6.1. Demokrasi.....	109
6.2. Laiklik.....	110
6.3. Avrupa Birliği.....	112
6.4. Kapitalizm-Faiz.....	113
7. SONUÇ VE GENEL DEĞERLENDİRME.....	115
KAYNAKÇA.....	117

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1: Krizler ve Siyasi Partilerin Doğuşu.....	7
Tablo 2: Kitle ve Kadro Partilerinin Nitelikleri.....	9
Tablo 3: Birey Dışı Unsurların Siyasi Partilerin Siyasal Tutumları ile İlişkisi.....	20
Tablo 4: Liberal Demokratik Sistemlerde Siyasi Partilerin Tutumlarını Etkileyen Faktörler.....	22
Tablo 5: AK Parti ve Saadet Partisi'nin Seçilen Kavramlara Yönelik Tutumları.....	108

KISALTMALAR DİZİNİ

AAET	: Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu
AB	: Avrupa Birliği
AED	: Adil Ekonomik Düzen
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AKÇT	: Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu
AK PARTİ	: Adalet ve Kalkınma Partisi
akt.	: Aktaran
ANAP	: Anavatan Partisi
AP	: Adalet Partisi
AT	: Avrupa Topluluğu
BBP	: Büyük Birlik Partisi
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DP	: Demokrat Parti
EURO	: Avrupa Para Birimi
FP	: Fazilet Partisi
IMF	: International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)
KKTC	: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MNP	: Milli Nizam Partisi
MSP	: Milli Selamet Partisi
NATO	: North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü)

RP : Refah Partisi

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

vb. : Ve benzerleri

vd. : Ve diğerleri

SİYASAL TUTUMUN KAVRAMSAL KAYNAKLARI: AK PARTİ VE SAADET PARTİSİ ÜZERİNDEN BİR MUKAYESE

Umut Turgut YILDIRIM

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ARAŞTIRMA HAKKINDA

Araştırmanın konusu, amacı ve kapsamı, yöntemi ve denenceleri aşağıda alt başlıklar halinde gösterilmektedir.

1.1. Araştırmanın Konusu

Adalet ve Kalkınma Partisi ve Saadet Partisi, aynı siyasi gelenekten gelen kadroların kurduğu, 21. yy. Türkiye siyasetinin önemli aktörleridir. Fakat kurucu kadrolarının siyasi kariyerlerinin benzer olmasına rağmen AK Parti ve Saadet Partisi siyasal söylem, siyasi kimlik ve siyasal pratik gibi konularda birbirlerinden ayrılmaktadır. Buradan hareketle, Türk sağ siyasetinde İslami refleksle hareket eden ve aynı gelenekten gelen iki partinin ayrışma noktalarının demokrasi, laiklik, AB ve kapitalizm kavramları üzerinden oluştuğu iddiası, bu araştırmanın temel çıkış noktasını oluşturmaktadır. Buradan hareketle araştırmanın konusu, AK Parti ve Saadet Partisi'nin demokrasi, laiklik, Avrupa Birliği ve kapitalizm-faiz kavramlarına yönelik siyasal tutumlarının ortaya konulması ile aralarındaki fark ve/veya benzerlikler bağlamında ve neden sonuç ilişkisi içinde mukayese edilmesidir.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Siyasal tutumun kaynaklarının AK Parti ve Saadet Partisi üzerinden analiz edilmeye çalışıldığı bu araştırma; Türkiye'de belirli düzeyde seçmen kitlesini mobilize etme kapasitesine sahip AK Parti ve Saadet Partisi'nin, seçmenlere ulaşmaya çalıştığı demokrasi, laiklik, AB ve kapitalizm/faiz kavramlarına yönelik takındıkları tutum, tutumlarının kaynakları ve tutumun dışavurumu çerçevesinde mukayese edilmesini amaçlamaktadır. Ayrıca iki partinin siyasal tutumlarının kavramsal kaynaklarının karşılaştırılmasındaki temel amaç, aynı gelenekten gelen iki partinin benzer ve birbirinden ayrılan yönlerinin açıklanmasıyla, partilerin gerçekte siyasal söylem, kadro ve ideoloji anlamında ayrılıp ayrılmadıklarını belirlemektir.

Bu bağlamda araştırmada, iki parti arasındaki ayrışmanın kaynağı olduğu iddia edilen kavramların akademik anlamlarının yanısıra, incelenen partilerin, bu kavramlarına yönelik siyasal tutumlarına odaklanılmıştır. Öte yandan siyasal parti tutumuna ilişkin yeterli akademik birikimin olmaması nedeniyle, siyasal parti tutumu konusunda da veri oluşturulması yoluna gidilmiştir. Buradan hareketle araştırmada siyasal parti tutumu; siyasal partilerin etkileşim içinde bulundukları herhangi bir olgu, olay, kişi, kurum ve konjonktüre yönelik tecrübe ve bilgi birikimiyle oluşturdukları olumlu ya da olumsuz sözlü ya da sözsüz davranışların/tepkilerin tümü olarak açıklanmıştır.

Öte yandan araştırmada, AK Parti ve Saadet Partisi'nin tarihsel arka plan, siyasal söylem ve pratikleri incelenerek, seçilen kavramlara yönelik siyasal tutumları partilerin tarihsel arka planları, söylemleri ve pratikleri bağlamında mukayese edilmiştir.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

Nitel bir araştırma olan bu çalışmada, tarihsel ve betimsel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Kullanılan veri toplama yöntemi; literatür ve belge taraması ve halihazırda araştırmanın konusu ile ilişkili akademik kaynakların incelenmesidir. Bu doğrultuda ikincil veri analizi yönteminin kullanıldığı araştırmanın veri kaynağını, AK Parti ve Saadet Partisi hakkındaki akademik yayınlar, kitaplar, dergiler ve gazeteler oluştururken iki partiye dair resmî belgeler/metinler, raporlar, beyannameler ve parti mensuplarının açıklamaları da ayrıca incelenmiştir.

1.4. Araştırmanın Denenceleri

AK Parti ve Saadet Partisi'nin demokrasi, laiklik, AB ve kapitalizm-faiz kavramlarına yönelik siyasal tutumlarının incelendiği bu araştırmanın denenceleri şunlardır:

1. AK Parti ve Saadet Partisi'nin demokrasiye ilişkin siyasal tutumları birbirinden farklıdır.
2. AK Parti ve Saadet Partisi laiklik konusunda benzer tutumlara sahiptir.
3. AK Parti ve Saadet Partisi'nin AB konusundaki siyasal tutumları keskin bir biçimde ayrışmaktadır.
4. AK Parti ve Saadet Partisi kapitalizm-faiz kavramları noktasında siyasal tutumları bağlamında ayrışmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. SİYASİ PARTİLER

Siyasi partiler, kaba bir tanımla yerel ve ulusal anlamda teşkilatlanan, belirli kural ve prensiplere göre işleyen örgüt yapısına sahip, bir gaye ve program etrafında toplanmış kişilerin oluşturduğu, siyasal iktidarı ya da muhalefet kurumunu halkın desteğini alarak seçimler yoluyla kazanmak şartıyla kontrol etmeyi amaçlayan meşru siyasal organizasyonlardır. Diğer bir tanımla da siyasi partiler (Siyasi Partiler Kanunu, 1983: Md. 3):

“Anayasa ve kanunlara uygun olarak; milletvekili ve mahalli idareler seçimleri yoluyla, tüzük ve programlarında belirlenen görüşleri doğrultusunda çalışmaları ve açık propaganda ile milli iradenin oluşmasını sağlayarak demokratik bir Devlet ve toplum düzeni içinde ülkenin çağdaş medeniyet seviyesine ulaşması amacını güden ve ülke çapında faaliyet göstermek üzere teşkilatlanan tüzel kişiliğe sahip kuruluşlardır”

Ancak bu tanımlar, siyasi partiler tanımı üzerinde görüş birliği doğurmamaktadır. Dolayısıyla, literatürde siyasi partilerin tanımlanmasında şu kıstaslar üzerinden yürütülen görüş ayrılıkları bulunmaktadır; siyasi partilerin yapısal ve hukuki özellikleri, amaç ve gayeleri ve toplumsal karşılığı.

Yapısal ve Hukuki Özellikleri: İlk olarak siyasi partiler, tanımlarındaki yapısal vurgular bağlamında örgütsel sürekliliğe sahip olmayan sosyo-psikolojik bir grup ve az veya çok istikrarlı bir örgüte sahip siyasal kuruluşlar olarak iki biçimde tanımlanmaktadır. Ranney’in (1968: 147) ifade ettiği gibi Michigan Üniversitesi Anket Araştırma Merkezinin başını çektiği siyasal partileri sosyo-psikolojik bir grup olarak değerlendiren anlayış, siyasi partileri siyasi parti üst kimliğinin doğrultusunda belirli tutumlara sahip olan bireylerin bir araya gelerek oluşturduğu gruplar olarak tanımlamaktadır. Bu ekolün anlayışına göre siyasi partiler, bireylerin meydana getirdiği ve örgütlenmeden uzak kişi topluluklarıdır.

Buna mukabil, sosyo-psikolojik yaklaşımın siyasi partileri dayanışma aracılığıyla birbirine bağlı insan kalabalığı olarak tanımlamasının yetersiz kaldığını ve modern anlamda siyasi partilerin sahip oldukları programlardan ya da üyelerinin ait olduğu sınıftan ziyade, kurumsal yapılarının mahiyetiyle ayırt edilebileceğini ileri süren

bir yaklaşım da bulunmaktadır (Duverger, 1993: 10, 37). Siyasi partilerin örgütsel yapısının, olmazsa olmaz nitelik taşıdığını ileri süren yaklaşıma göre bir siyasi parti, sadece kişilerden oluşan topluluğu değil, birden çok topluluğun oluşturduğu bir bütünü, ülke sınırları içine dağılmış ve merkez-yönetici kurumlarla birbirine bağlı küçük grupların - *ocaklar, dernekler, yöresel dernekler vb. gibi*- oluşturduğu bir birliği ifade eder (Duverger, 1993: 51).

Siyasi partilerin yapısal niteliğini vurgulayan Kapani'nin (2007: 176), siyasi partileri "*bir program etrafında toplanmış, siyasal iktidarı elde etmek ya da paylaşmak amacını güden sürekli bir örgüte sahip kuruluşlar*" olarak tanımlaması da Duverger'in siyasi partileri kurumlarla açıklayan anlayışının benzeri olarak okunabilir. Bu tanımlardan hareketle, herhangi bir siyasal topluluğun ya da organizasyonun siyasal parti kapsamına dâhil edilebilmesinin hem parti içinde hem de ülke çapında sürekli bir teşkilat yapısına ve içeriği önceden belirlenmiş programa sahip olmasına bağlı olduğu ifade edilebilir. Öte yandan teşkilat yapısının kapsamına da partinin genel vaziyetini ve parti içi ilişkileri düzenleyen bütün kurallar, tüzükler vb. gibi unsurları dâhil etmek yerinde olacaktır.

Hukuki özellikler çerçevesinde siyasi partiler, faaliyetlerinin meşru olmasıyla tanımlanır. Bu anlayışta, siyasi partilerin hedeflerine ulaşmalarında başvurdukları yöntemlerin meşru olmasının gerekliliği vurgulanıp, Siyasi partiler, yasal yol ve yöntemler kullanarak faaliyet gösteren siyasal organizasyonlar olarak tanımlanır (akt. Sarıbay, 2001: 2-3). Yasal olmanın vurgulandığı bu anlayış, Türkiye'de de hukuk sistemince benimsenmiştir. Nitekim Anayasa'ya göre (Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası, Md. 68):

"siyasi partilerin tüzük ve eylemleri, Devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, eşitlik ve hukuk devleti ilkelerine, millet egemenliğine, demokratik ve laik Cumhuriyet ilkelerine aykırı olamaz; sınıf veya zümre diktatörlüğünü veya herhangi bir diktatörlüğü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlayamaz; suç işlenmesini teşvik edemez".

Dolayısıyla kanuni dayanağı olmayan ya da gizli faaliyetlerde bulunan organizasyonların, siyasi parti tanımının dışında olduğunu ifade etmek mümkündür.

Amaç ve Gayeleri: Siyasi partilerin tanımlanmasında başvurulacak diğer kıstas, siyasi partilerin amaçlarıdır. Amaçları bağlamında siyasi partiler, seçmenlerin desteğini almak suretiyle devlet mekanizmasının kontrolünü elde etmek ya da elde tutmak gayesiyle faaliyette bulunan siyasal organizasyonlar olarak tanımlanmaktadır

(Özbudun, 1983: 4). Ayrıca siyasi partiler “*bir program çerçevesinde siyasal kararları etkilemek ve bu amaçla siyasal iktidarı ele geçirmek üzere örgütlenmiş kuruluşlar*” olarak nitelenir (Kışlalı, 1987: 227). Değinilen tanımlardan yola çıkarak siyasi partileri, baskı ve çıkar grupları ve sivil toplum kuruluşları gibi sosyal ve siyasal organizasyonlardan ayırt eden bir diğer niteliğin, siyasi partilerde devlet mekanizmasını, siyasal iktidarı ve muhalefet kurumunu etkileme ya da ele geçirme amacının güdülmesi olarak ifade edilebilir.

Toplumsal Karşılığı: Son olarak siyasi partiler, halk desteğinin sağlanıp sağlanamaması bağlamında tanımlanmaktadır. Bu görüş, siyasi partilerin belirli siyasal program üzerinde bir araya gelmiş bireylerin demokratik seçimler aracılığıyla amaçlarını gerçekleştirdiği siyasal aktörler olarak tanımlar. Bu tanımlama seçmen ve siyasi partileri birbirine bağlayan anlayışı yansıtmaktadır (Tunaya, 1975: 354). Siyasi partilerin seçim yoluyla hedeflerini gerçekleştirebileceklerini öngören bu anlayış, aynı zamanda siyasi partilerin belirli bir seçmen kitlesine sahip olmasını da gerektirmektedir. Buradan hareketle bir siyasi parti, siyasal iktidarı rekabetçi düzende seçimler aracılığıyla elde etmeyi amaçlayan, belirli bir programa ve halk desteğine sahip siyasal organizasyon olarak tanımlanmaktadır (Tosun ve Tepeciklioğlu, 2014: 363).

2.1.Siyasi Partilerin Kökeni

Siyasi partilerin kökenini Antik Yunan medeniyeti dönemine dayandıran birçok araştırma olsa da, modern dönemin siyasi partileri, hemen hemen yüz yıllık bir tarihe sahiptir (Duverger, 1993: 15). Modern siyasi partilerin oluşumlarını açıklayan üç temel teori bulunmaktadır: Kurumsal Teori, Gelişmeci Teori ve Kriz Teorisi (Lapalombara ve Weiner, 1966: 7-21).

Genel ifadeyle **Kurumsal Teori:** Siyasi partilerin kökenini, parlamento, seçim, oy hakkı vb. gibi kurumların ortaya çıkmasına bağlamaktadır. Teoriye göre, demokrasiyle birlikte ortaya çıkan temsili hükümetlerin ve oy hakkının yaygınlaşması, parlamento ve seçim kurumlarının oluşmasına yol açmış ve siyasi partiler, parlamento içinde ya da dışında olmak üzere iki şekilde ortaya çıkmıştır. İlki, parlamento içindeki grupların ve seçim komitelerinin zamanla siyasi partiye dönüştüğünü, ikincisi ise hâlihazırda seçimler ve parlamento dışında faaliyet gösteren sendikalar, dernekler, meslek kuruluşları, dini kuruluşlar, fikir kulüpleri vb. gibi kurumların, siyasi partileri meydana getirdiğini iddia etmektedir (Duverger, 1993: 16, 23). Kapani (2007: 178),

siyasi partilerin parlamento içinde ya da dışındaki oluşum süreçlerini şöyle tasvir etmektedir:

“1.İlkin parlamento grupları doğar; b) daha sonra yerel seçim komiteleri yaratılır; c) nihayet bu iki unsur arasında devamlı bir bağlantı kurulur. Böylece, parlamento içinde oluşan gruplarla, bunların genişleyen seçmen kitlelerini örgütlendirmek ve seçim işlerini düzenlemek amacıyla geliştirdikleri yerel komiteler arasında sürekli bir organik ilişkilerin kurulması sonucunda modern anlamda ilk siyasal partiler gün ışığına çıkmışlardır, 2. Parlamento dışında doğan partiler ise, parlamentoda temsil edilme olanağına kavuşmamış sosyal güçler ve sınıflar tabanına dayanır. İngiliz İşçi Partisi’nin 1899 yılında Sendikalar Kongresinde alınan bir kararla kurulması bu duruma örnek teşkil etmektedir”.

Son olarak, Kurumsal Teorinin iddialarının, 19. yy. siyasi partilerinin ortaya çıkışını doğru şekilde yansıttığını ifade etmek mümkündür. Bununla birlikte günümüzdeki siyasi partilerin, parlamento içinde kurulmasının istisna, parlamento dışında doğmalarının ise kural haline geldiğini de eklemek gerekir (Özbudun, 1983: 20). Zira parlamento içinde kurulan partiler *“örgütlenmiş bir parti sisteminin henüz mevcut olmadığı ülkelerde”* daha sık görülürken, örgütlenmiş parti sistemlerinde parlamento dışında kurulan partilerin sayıları daha fazladır (Duverger, 1993: 31).

Gelişmeci Teori: Gelişmeci Teori, siyasi partilerin ortaya çıkışı ile modernleşme olgusu arasındaki ilişki üzerinde yoğunlaşırken, siyasi partileri modernleşme sürecinin sonucu olarak değerlendirmektedir (Sarıbay, 1998: 99). Bu teorinin iddiasında siyasi partilerin doğmasına yol açan en önemli etken, sosyal yapının değişmesiyle sonuçlanan sosyal değişme ve modernleşme olgusudur. Gelişmeci Teori, sanayileşme, şehirleşme, ulaşım ve haberleşmenin yaygınlaşması, okur-yazarlığın artması, kültürün laikleşmesi, kişi başına düşen milli gelirin artması gibi değişimlerin oluşturduğu sosyal değişme ve modernleşmenin, siyasal katılmayı arttırdığını ve siyasal katılmanın da örgütlenmeyi geliştirmesi nedeniyle siyasi partileri doğurduğunu ileri sürmektedir (Kapani, 2007: 179). Sanayi Devrimi’nin yarattığı toplumsal sınıflardaki çeşitlenme sonrasında, yeni işçi sınıfının sosyalizm ideolojisi temelinde örgütlenerek siyasal alanda güçlenmesi ve siyasal iktidar talebinde bulunmasının meydana getirdiği siyasi örgütlenmelerdeki artış, Gelişmeci Teorinin iddialarını desteklemektedir (Tanilli, 1983: 215-216).

Kriz Teorisi ise siyasi partilerin ortaya çıkışını, seçkinlerin sosyal ve siyasal yapıdaki değişimler sonucunda karşı karşıya kaldığı sorunlar/krizler ve bu

sorunlara/krizlere yöneltilen çözümler çerçevesinde açıklamaktadır (Sarıbay, 1998: 98). Buradan hareketle, temel krizler ve krizlerin siyasi partilerin ortaya çıkışıyla ilişkisi, Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Krizler ve Siyasi Partilerin Doğuşu

Kriz	Nedeni	Çözüm
<i>Meşruluk</i>	Monarşik egemenliğin yerine halk egemenliğinin geçmesiyle, toplumu kimin ve nasıl yöneteceğine dair anlaşmazlıklar	Halk egemenliğinin sağlanması için halkın desteklediği ve halkın temsil aracı olarak siyasi partileri kurmak
<i>Bütünleşme</i>	Din, dil, ırk vb. temelinde yapılanan azınlık gruplarının ulus-devlet sürecine karşıtlığı ve özgün niteliklerinin bozulma tehlikesiyle karşı karşıya kalmaları	Ulus devlete karşı koymak ve kendi kültürel konumlarını korumak için siyasi parti kurmak
<i>Katılma</i>	Demokrasinin, temsili hükümetlerin ve siyasal katılma olanağının gelişmesi ile toplumun sosyal kesimlerinin siyasal sistemde söz sahibi olmak istemesi ve bu duruma siyasal elitlerin karşı çıkmasından doğan anlaşmazlıklar	Sistemin işleyişinde söz sahibi olmak için siyasi parti kurmak

Kaynak: LaPalombara ve Weiner (1996: 14-19), Özbudun (1983: 24-26).

Yukarıdaki tablo da verilen her bir kriz, farklı örneklerle açıklanabilir. Fransa’da 18.yy’de ihtilalci grupların, monarşiye dayanan egemenliğin yerine halk egemenliğini tesis etmek amacıyla verdikleri mücadeleler sonrasında kurulan partiler, meşruluk krizine örnektir (Sarıbay, 1998: 98). İngiliz Avam Kamarası’nda, İrlanda’nın bağımsızlığını savunan İrlanda Partisi ise bütünleşme krizi temelli kurulan bir partidir. Sosyalist ve işçi sınıfının siyasal katılımını sağlamak amacıyla kurulan partiler de katılma krizinin sorunlarının çözümü olması nedeniyle bu çerçevede ele alınabilir (Özbudun, 1983: 26-27). Siyasi partilerin kökenlerini krizlerle açıklayan teorilerin her birinin, siyasi partilerin ortaya çıkışını dönemsel olarak ele aldığı görülmektedir. Siyasi partilerin ortaya çıkışını parlamento, seçim, oy hakkı vb. gibi kurumların oluşumuyla açıklayan Kurumsal Teori’nin, Gelişmecî Teorinin ele aldığı modernleşme ve sanayileşme gibi olgulardan önceki dönemlere denk gelmesi, teorilerin açıklamalarındaki dönemsel ayrışmayı ortaya koymaktadır. Öte yandan Gelişmecî ve Kriz Teorileri ise daha çok 19.yy’dan sonra ortaya çıkan siyasi partilerin kuruluşuna ilişkin açıklamalar getirmektedir.

Siyasi partilerin kökenine ilişkin yukarıda sayılanlardan farklı olarak ifade edilebilecek bir diğer yaklaşım, siyasi partilerin ortaya çıkışını toplumsal temelli

bölünmeler ve çatışmalar ile siyasi partilerin fonksiyonlarına bağlamaktadır. Bu anlayışa göre, 19. ve 20.yy'den sonra birçok değişkene bağlı olarak-*sanayileşme, demokratikleşme, uluslaşma, küreselleşme vb. gibi*- siyasal ve sosyal yaşamda meydana gelen ideolojik, kültürel, ekonomik ve sosyal bölünme ve çatışmaların, siyasi partilerin toplumdaki bölünmelerin ve çatışmaların temsil edilmesi işlevi nedeniyle, zamanla siyasi partilere dönüştüğünü iddia etmektedir (Sarıbay,1998: 100; Özbudun, 1983: 37-39).

Son olarak, bir diğer yaklaşımda siyasi partiler “*mevcut partilerin bölünmeleri veya birleşmeleri*” sonucunda oluşmaktadır (Kapani, 2007: 180). Türk siyasal hayatında Demokrat Parti'nin (DP) Cumhuriyet Halk Partisi'nden (CHP) ve İYİ Parti'nin Milliyetçi Hareket Partisi'nden (MHP) ayrılarak kurulması, bu yaklaşıma örnek gösterilebilir.

2.2. Siyasi Partilerin İşlevleri

Demokrasiye geçiş ve demokratik konsolidasyon süreçlerinin başlamasıyla, siyasal hayatın yürütülmesinde önemli birer aktörler haline gelen siyasi partilerin, yerine getirdikleri fonksiyonların bu süreçlere bağlı olarak arttığı açıktır. Öte yandan siyasi partiler, siyasal sistemlerinin özelliklerine bağlı olarak da yerel ve evrensel işlevler üstlenmektedir (Sarıbay, 1985: 41). Bu bağlamda siyasi partilerin, siyasal hayatta çok sayıda işlev görmesine rağmen, düşünürlerin üzerinde mutabık kaldığı aşağıdaki temel işlevleri yerine getirdiği ifade edilebilir (Heywood, 2007: 361, Kapani, 2007: 184, Tosun ve Tepeciklioğlu, 2014: 363-366):

1. Birey ile hükümet arasında bağ kurmak,
2. Toplumdaki farklı menfaatlerin ve çıkarların uzlaştırılması ve birleştirilmesi,
3. Temsil ve hedef belirleme,
4. Siyasal sosyalleşme aracı ve sosyal hareketliliği gerçekleştirme,
5. Siyasal personel ve yöneticilerin yetiştirilmesi bağlamında siyasal devşirme,
6. Devletin ve siyasal iktidarın aygıtlarını kontrol etme ve denetleme
7. Siyasal müzakere merkezi olma ve hükümeti kontrol edecek yönetici kadrolarını doldurma
8. Siyasal katılımı artırma.

Ancak yukarıda sayılan siyasi partilerin işlevlerinin, demokratik rejimlerde mevcut olduğu, bununla birlikte totaliter rejimlerin bu işlevleri kısıtladığını ifade etmek gerekir. Son olarak, toplumsal değişim ve dönüşüm sürecinin devam ettiği dikkate alınırsa, siyasi partilerin işlevlerinin giderek genişle(yeceği)diğini iddia etmek mümkündür.

2.3. Siyasi Partiler Tipolojisi

Siyasi parti tipolojileri konusunda, Maurice Duverger'in partilerin yapılarını referans alarak oluşturduğu sınıflandırma, günümüzde çoğu araştırmacı tarafından kabul görmektedir. Bu sınıflandırmaya göre siyasi partiler, kitle ve kadro partileri olarak ikiye ayrılmaktadır. Kitle partileri, geniş üye topluluğuna dayanan ve parti finansmanının parti üyelerinden sağlandığı partilerken kadro partileri, sınırlı bir seçkinci gruba dayanan ve bu grubun parti üyeleri ve tabanı ile bağının zayıf olduğu partilerdir (Duverger, 1993: 106-108). Ayrıca kitle partileri, genel oy prensibinin yaygınlaşması ile ortaya çıkan ve ekonomik gücü sınırlı olan geniş bir parti tabanına dayanan partiler olarak tanımlanırken kadro partileri, ekonomik olarak gelişmiş toplumlarında nüfuzlu temsilcilerin oluşturduğu partiler olarak da nitelendirilebilir (Kışlalı, 1987: 228). Bu ifadelerden hareketle, iki parti tipinin birbirinden ayrışma noktaları Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2: Kitle ve Kadro Partilerinin Nitelikleri

Nitelikler	Kitle Partileri	Kadro Partileri
<i>Ortaya çıkış Dönemi, Yeri ve Nedeni</i>	-Daha sonra -Parlamento dışında -Genel oy hakkı ve demokrasinin yaygınlaşması	- Daha önce -Parlamento içinde -Elitlerin siyasal sistemde söz sahibi olma istemleri
<i>Üye Sayısı</i>	-Fazla, nicelik önemli	-Sınırlı, nitelik önemli
<i>Finansman Kaynağı</i>	-Üyelerin aidatları ve bağışlar, demokratik finansman	-Nüfuzlu mali destekçiler, kapitalist finansman
<i>Yönetim Anlayışı</i>	-Merkeziyetçi, disiplinli ve güçlü örgütlenme	-Âdem-i merkeziyetçi, zayıf parti disiplini ve örgütsel yapı
<i>Parti Tabanı ile İlişkisi</i>	-Sıkı, sürekli arttırma eğilimli	-Zayıf, genişleme hedefi yok

<i>İdeolojik Temel</i>	-Kuvvetli ve bağlayıcı	-Zayıf
<i>Faaliyet Dönemi</i>	-Sürekli faal	-Yalnızca seçim dönemleri

Kaynak: Duverger (1993: 106-115), Kaan (2014: 291), Tosun ve Tepeciklioğlu (2014: 366-377).

Öte yandan Duverger'in ayrımının, günümüz siyasi partilerini sınıflandırma konusunda eksik kaldığı noktalar da bulunmaktadır. Bugün herhangi bir partinin tümüyle kadro ya da kitle partisi olarak nitelenemeyeceğini ifade etmek gerekir (Tosun ve Tepeciklioğlu, 2014: 368). Bu anlamda, Duverger'in yukarıdaki ayrımına yöneltilen eleştirilerin meydana getirdiği farklı parti tipolojiler şöyle özetlenebilir (Heywood, 2007: 358-360):

1. Halk kitlelerinin temsilini temel hedefi olarak belirleyen *temsilci partiler* ve temsilden ziyade toplumu hareketlendirmeyi ve mobilize etmeyi amaçlayan *birleştirici partiler*,
2. Yasal sınırlar içerisinde işleyen ve seçim sonuçlarına sadık *anayasal partiler* ve mevcut sisteme ve yasalara karşıt *devrimci partiler*,
3. İdeolojik eğilimlerine göre ise *sağ-kanat* ve *sol-kanat* partiler.

Siyasi partiler, iç disiplinleri açısından da sınıflandırılmaktadır. Buna göre *serbest partiler* (*yumuşak ya da gevşek parti*), üyelerini parti disiplinine bağımlı tutmayan, belirli olgular karşısında üyelerini hareket etmeye zorlamayan ve ideolojik bağlılıktan uzak partiler olarak tanımlanmaktadır. Öte yandan *disiplinli parti* ise üyelerini partinin kararlarına, programlarına ve tüzüğüne sıkı bir şekilde bağlı kılan ve parti kararlarının üye kararlarına dönüştüğü parti tipidir (Teziç, 1998: 331-332).

Bir diğer parti tipi de toplayıcı-hepsini yakala (Catch-All Party) partilerdir. Bu partiler, herhangi bir ideolojiye bağlılığı bulunmayan, genellikle yüksek oy oranına kavuşmayı amaç edinen ve belirli seçmen grubunun temsilinden ziyade seçmenin hepsinin oyuna talip olan siyasi partiler olarak nitelendirilmektedir (Turan, 2014: 219).

Son olarak da yukarıda bahsi geçen parti tiplerinden farklı bir şekilde yapılanan ve yeni bir parti tipinin temellerini atan siyasal parti türüne de değinilebilir. "E-parti" olarak adlandırılabilir bu parti türü hakkında henüz açıklayıcı bir araştırma bulunmasa da, gelecekte farklı bir parti olarak kabul edilme potansiyeline sahip olduğu ifade edilebilir. Bu çerçevede Türkiye'de 2014 yılında Emrehan Halıcı tarafından

kurulan Elektronik Demokrasi Partisi (Sabah Gazetesi, 2014); teknolojinin imkânlarından yararlanmak, parti içi karar alma süreçlerinin bir kısmını internet sitesinden açık oylama ile gerçekleştirmek, tüm üyelerin karar alma süreçlerine aktif katılımını sağlamak için e-meclis ve e-komisyon gibi internet platformlarına sahip olmak (Elektronik Demokrasi Partisi Tüzüğü, 2018) türünden yenilikler içermektedir.

2.4. Siyasi Partilerin Unsurları

Siyasi partilerin unsurları, farklı görüşler açısından birtakım sınıflandırmalara tabi tutulurlar. İlk olarak Duverger (1993: 52), siyasi partilerin bütünsel bir toplumsal gruptan ziyade birbirine bağlı küçük grupların (ocakların, komitelerin, yöresel derneklerin, hücrelerin ve milislerin) meydana getirdiği bir birlik-bütün olduğunu vurgularken, bu küçük grupları ise partilerin temel unsurları olarak ele almaktadır. Örgütsel bir bakış açısı içeren bu anlayışta, siyasi partilerdeki insan unsurundan ziyade kurumlar odaklı bir temellendirme ortaya konulmuştur. Buna karşılık siyasi partilerin temel unsurlarını insan ve ideoloji olarak tasnif eden çalışmalar da bulunmaktadır (Tuncay, 1996: 31).

Ancak siyasi partileri oluşturan unsurlar, birey ve birey-dışı unsurlar olarak iki gruba ayrılabilir. Siyasi partileri oluşturan birey unsurları, siyasi partiyi oluşturan insanları ifade eder. Ranney'in (1968: 151-152) belirttiği gibi, siyasal partileri oluşturan birey unsurları:

1. Adayların seçimi, programların oluşturulması, fonların arttırılması ve genişletilmesi, seçim kampanyalarının seçilmesi ve yürütülmesi gibi parti işlerinin üzerinde önemli derece etkiye sahip olan *liderler ve lider kadrosu*,
2. Partinin karar alma süreçlerine sınırlı düzeyde etkide bulunan fakat parti propagandasının ve parti merkezindeki işlerin yürütülmesinde çaba harcayan *faal üyeler ya da aktivistler*,¹
3. Üyelik başvurusuyla ya da parti liderleri aracılığıyla partiye katılan ve partinin prensiplerine bağlı ve üyelik aidatı veren *parti üyeleri*,
4. Finansal yardım sağlayarak ve diğer bireyleri partiye oy vermeleri için ikna etmeye çalışan ve partinin adaylarını desteleyen *tarafhtarlar*,

¹Duverger'in(1993: 138) ifadesiyle "*militanlar*".

5. Bir partiye diğerlerinden daha fazla öncelik tanıyan ve psikolojik, ideolojik, kültürel vb. gibi nedenlerle kendilerini bir siyasi partiyle özdeşleştiren ve partiye oy veren *seçmenler ve partizanlardır*.

Birey-dışı unsurlar ise siyasi partilerin sahip olduğu somut ya da soyut tüm unsurları kapsamaktadır. Buna anlamda birey-dışı unsurların çeşitliliğinden söz edilebilir. Fakat günümüzdeki siyasi partilerin yapısı, işleyişi ve siyasi partilerle ilgili bilgi birikimi göz önünde bulundurularak siyasi partilerin birey-dışı unsurlarını parti programı ya da manifestosu, tüzüğü, yönetim ve mali organları/teşkilatları, ideolojisi veya dünya görüşü ve faaliyetleri olarak sınıflandırmak mümkündür. Birey-dışı unsurların bazıları şöyle tanımlanabilmektedir (Savcı, 1965: 169-180):

1. Bir partinin siyasi, ekonomik, kültürel, hukuksal ve diğer meselelerde bağlandığı, mevcut durum hakkında şikâyetleri içeren ve gerçekleşmesi istenilen genel esasları ifade eden unsur *ideoloji-doktrin*,
2. Parti tarafından benimsenen ideolojinin, siyasal pratikte nasıl gerçekleşeceğini belirten ve bu durumla ilintili birtakım esasları ortaya koyan unsur *program*,
3. Parti içi teşkilatlanma süreçlerindeki işlemleri ve partilerin parlamentoda ve hükümette, seçimlerde ve genel olarak siyasal-kamusal alanda gördüğü işlevleri içeren unsur *faaliyetler*.

Bu anlamda bir siyasi partinin ideolojisi ya da dünya görüşü, programı, siyasal pratiğinde gerçekleştirdiği uygulamaları-faaliyetleri ve kurumsal yapısı birey dışı unsurun kapsamına dâhil edilebilir.

3. SİYASAL TUTUM ve SİYASİ PARTİLER

Tutum kavramı, daha çok sosyoloji ve sosyal psikoloji alanlarının ilgi alanı iken sosyal bilimlerdeki diğer disiplinler tarafından da çoğu kez araştırmalara konu olmuştur. Öte yandan siyaset biliminin ilgi alanına giren siyasal tutumlar da bireylerin siyasal davranış ve fikirlerini anlamlandırma noktasında sahip olduğu önem nedeniyle birçok siyaset bilimcinin de odağındadır. Ancak siyasi partiler ve siyasal tutum çalışmaları araştırmacıların pek fazla ilgi göstermediği bir husustur. Bu bölüm, siyasal tutum ve siyasi partilerin tutumları kavramları üzerinde odaklanmıştır.

3.1. Siyasal Tutum

Tutum, sosyal psikoloji ve davranış bilimlerinin ortak çalışma birimi olarak geçmişten beri bu alanlarla ilgilenen araştırmacıların ilgi odağı olagelmıştır. Bordens ve Horowitz (2008: 157) bu popülerliği, tutum kavramının insanların diğer kişilere, durumlara ve fikirlere yönelik düşüncelerini, duygularını ve davranışlarını açıklarken merkezi bir konumda olmasına bağlamaktadır.

Bu merkezi konum itibarıyla tutum kavramı, zaman içerisinde birçok davranış bilimci, sosyolog, psikolog ve akademisyen tarafından farklı açılardan ele alınmış ve açıklanmaya çalışılmıştır. Bu kavramı ilk ele alanlardan biri olan Allport (1935: 810), sosyal psikolojinin vazgeçilmez kavramlarından biri olarak değerlendirdiği tutumu, *“bireyin bütün nesnelere karşı göstereceği tepkiler ve durumlar üzerinde yönlendirici veya etkin bir güç oluşturan ve deneysel bilgilerde organize olan, ussal ve sinirsel bir davranışta bulunmaya hazır olma hali”* olarak tanımlamaktadır. Ek olarak, Marshall (1999: 765) da *Sosyoloji Sözlüğü* adlı kitabında tutum kavramını şöyle nitelemektedir:

“Bir kişi, durum, kurum ya da toplumsal sürece yönelik olarak çeşitli biçimlerde tanımlanan; değer ve inancı gösterdiğine inanılan, ancak davranışların gözlenmesiyle çıkarılabileceğinde ısrarlı olanların düşündüğü üzere, kişilere ve durumlara karşı belli (az çok tutarlı) bir şekilde hareket etme eğilimi.”

Öte yandan davranış bilimleri alanında fazlaca eser kaleme almış olan Sherif (1985: 112), Allport ve Marshall’dan farklı olarak tutumu, insanların bir duruma, olguya ve kuruma karşı olumlu ya da olumsuz tepki oluşturmaya yol açan psikolojik bir süreç olarak ele alırken, İnceoğlu (2011: 22) tutumları bireylerin kendisine ya da etrafındaki bir nesneye, sosyal konu ya da olaya yönelik sahip olduğu tecrübe, bilgi ve güdülerini doğrultusunda geliştirdiği zihinsel, duygusal ve davranışsal tepkiler olarak tanımlamaktadır.

Tutum kavramının açıklanması kadar, tutumların oluşumlarını açıklayan görüşler de kavramın tanımlanmasında oldukça önemlidir. İlk görüşte tutumlar, temel olarak bireylerin karşılıklı iletişimde olduğu somut veya soyut bir duruma yönelik duyguları, düşünceleri ve davranışlarının birbiriyle etkileşimleri sonucunda ortaya çıkmaktadır² (Taylor vd., 2006: 133). Diğer yandan tutumlarının oluşumu hakkındaki çoğu araştırma, tutumların temelde üç öğeye sahip olduğunu ve tutumların bu çerçevede meydana geldiğini ileri sürmektedir. Bunlardan ilki değer sistemleri ile ilişkili olup bireyden bireye değişen, tutumun yöneldiği objeye karşı gözlenebilen duygusal tepkileri içeren *duygusal öğe*; ikincisi tutumların konusuna dair sahip olunan bütün değerlendirme, deneyim, düşünce ve bilgi haznesini oluşturan *bilişsel öğe*; üçüncüsü de belli bir objeye yönelik gözlemlenebilen davranış eğilimlerini içeren *davranışsal öğe*dir (İnceoğlu; 2011: 31-40). Tutumların oluşumunu inceleyen bazı araştırmacılar, bu öğeler arasında cereyan eden ya da etmek zorunda olan etkileşiminin varlığına dikkat çekerken Fazio ve Olson (2003: 142) gibi düşünürler, öğelerden birinin varlığının da tutumları oluşturabileceğini ve bütün öğelerin tutumların oluşum sürecinde aynı oranda etkiye sahip olmasının bir zorunluluk olmadığını iddia etmektedir.

Tutumların oluşum sürecindeki öğelerin yanında, tutumların niteliğini belirleyen ve oluşum sürecinde tutumları etkileyen birçok faktör de bulunmaktadır. Bu faktörler, özetle şu şekilde sıralanabilir; genetik faktörler, fizyolojik *koşullar* - *olgunlaşma, hastalık, madde bağımlılığı vb. gibi*- tutum konusu ile doğrudan deneyim, kişilik, toplumsallaşma süreci, grup üyeliği ve sosyal sınıf (Baysal, 1981: 124). Bu faktörler psikolojik, ekonomik ve sosyolojik olarak da sınıflandırılabilir³. Son olarak yukarıda değinilen faktörlerin yanında tutumların oluşum süreci içerisinde deneyimlerin, ebeveynlerin, arkadaş çevresinin ve medyanın da aktif rol oynadığını ileri süren araştırmacılar da bulunmaktadır (Kağıtçıbaşı ve Cemalcılar, 2014: 143-147).

² Örneğin A kişinin çocuk işçilerle ilgili sahip olduğu tutumları ele alacak olursak. Düşünsel anlamda, A kişisi çocukların küçük yaşta çalıştırılmasının kanunlara aykırı olduğunu, çocuklara zarar verdiğini düşünebilir. Duygusal anlamda ise çalıştırılan bir çocuk gördüğünde sinirlenebilir veya üzülebilir. Davranışsal olarak ise çocuk işçiliğinin engellenmesi için kampanyalar başlatabilir veya organizasyonlar düzenleyebilir. Sonuçta A kişinin çocuk işçiliğine karşı tutumu bu üç sürecin birleşimi olarak oluşabilmektedir.

³ Bireylerin erkek ya da kadın olması, yaşlanmanın getirdiği avantaj ve dezavantajların varlığı, kötümser ya da iyimser bir kişiliğe sahip olma, aile, yaşanılan toplumun değerleri ve kültürel özellikleri, din ve inanç, yaşanılan coğrafi alanın özellikleri-*kent veya kır*-, meslek ve kitle iletişim araçları, politik ilişkiler, çıkarlar ve gelecek beklentileri bu faktörlerin ihtiva ettiği alt-etmenler olarak sıralanabilir.

Siyasal tutum, genel manada birey tutumlarının bir türü olarak farklı anlam örüntülerini ihtiva etmektedir. Yukarıda bireylere ilişkin bir kavram olduğu belirtilen tutumların siyasal yönünün içerdiği sosyolojik ve siyasal vurgular, kavramı birden çok disiplinle açıklamayı zorunlu kılmaktadır. (Baldwin ve Roger, 1996: 229). Bu doğrultuda, tutumları açıklanmasında birçok düşünür görüşlerini ifade etmiş ve değişik perspektiflerden kavramı ele almıştır. Ancak bu tanımların tümüne, anlam karmaşasına yol açacağı düşünüldüğünden değinilmemiştir.

İlk olarak siyasal tutum *“siyasal bir obje, kavram veya duruma karşı geçmişten gelen öğrenilmiş bazı bilgiler ve tecrübelerle dayanan zihinsel değerlendirme sonucu, bireyin gösterebileceği fiziki tepkinin zihindeki hazırlık aşaması”* olarak tanımlanabilir (Kalender, 1999: 92). Siyasal tutumları deneyimlerle ilişkilendiren bu tanımda, kavramın bireylerin siyasal davranışının kaynağı olma özelliğini kazandığı tespit edilmektedir. Bir diğer taraftan siyasal tutum, siyasal objelere verilen duygusal tepkiler olmakla birlikte tutumun yöneldiği nesneye dair düşünsel temelli değerlendirmelerden oluşmaktadır (Dawson, 1979: 103). Kalender ve Dawson’un tanımlarının benzediği düşünceleri ifade eden Rosenberg (1942: 68) de bütün bireylerin bir siyasal tutuma sahip olduğunu ve bireylerin siyasal tutumlarının, toplumsal yaşamın siyasal yönü hakkındaki dünya görüşlerini yansıttığını yanında, siyasal bir probleme yaklaşımını ve o probleme yönelik davranışlarını içerdiğini dile getirmektedir.

Yukarıdaki tanımlardan hareketle siyasal tutumları, bireylerin doğuştan itibaren tecrübe ettiği sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel vb. gibi deneyimlerle şekillenen, siyaset alanı ile ilgili olan her türlü düşünce, inanç, alışkanlık, norm, değer, sistem, kurum, kişi, olgu ve olaylara yönelik, bireylerin kendi öz bilgi, duygu ve davranışlarına dayanan değerlendirmeleri içeren zihinsel ve fiziksel eğilim ve davranışlar bütünü olarak tanımlamak mümkündür.

Diğer taraftan siyasal tutumların oluşum süreçlerinin başlangıcının belirsizliği, kavramı hem sosyologlar hem de siyaset bilimciler açısından anlaşılması zor hale getirmektedir. Siyasal tutumların nasıl oluştuğu, bireylerin bazılarının neden aşırı radikal tutumlara sahipken, diğerlerinin daha ılımlı tutumlar geliştirdiği ve bireylerin siyasal hayata dair konularda hangi kıstasları esas alarak tutum takındığı gibi sorular, siyasal tutum araştırmalarında merkezi bir noktada yer almaktadır (Connel, 1967: 141). Bu bağlamda bireylerin siyasal tutumlarının, çocukluk ve erişkinliğin ilk döneminden

itibaren var olduğu ya da olmaya başladığı görüşünün yaygınlığı bir kenara, siyasal tutumların ancak siyasal olanla ilişkiye başlandıktan sonra oluşmaya başladığını ve toplumun zamanla edindiği siyasal kültürün ihtiva ettiği niteliklerin yeni nesillere transferi ile oluşabileceğini savunan görüşler de bulunmaktadır (Niemi ve Klinger, 2012: 45). Bu çerçevede tutumların, bireylerin yaşamlarının ilk dönemlerinde oluştuğunu savunan Herbert H. Hyman'a göre *“bireyler siyasal tutumlarını, yaşantılarının çok erken bir döneminde ve bir bütün olarak öğrenir, sonradan da bu tutumlara sadık kalırlar”* (akt. Duverger, 2004: 102).

Siyasal tutumların Hyman'dan farklı olarak uzun bir süre içinde deneyimlerle oluştuğunu iddia eden bir anlayış da bulunmaktadır. Bu anlayışa göre siyasal tutumlar şu etmenler etrafında oluşmaktadır (Meynaud ve Lancelot, 1964: 14-30):

1. Tutumun konusunun içeriğine göre siyasal tutumlar; karşılıklı ilişkilerde otoriteye dayalı kişisel deneyimlerle; bir grup üyeliği, aile, sosyal sınıf ve dini mezhepleri barındıran sosyo-ekonomik yararlar gibi alt-etmenlerin bulunduğu sosyal faktörlerin etkisiyle; yaş, cinsiyet, ırk, benlik ve karakter, sağlık ve düzenli yaşam gibi etmenleri içeren bireylerin sahip olduğu biyolojik ve psikolojik özelliklerin etkisiyle,
2. Bireylerin adaptasyon modellerine göre ise siyasal tutumlar; önceden belirlenmiş kelimeler, gruplar ve olaylarla ilişkilendirilip klişeleşmiş hazır tutumların benimsenmesi sonucunda ve toplumun siyasal kültürünün bazı araçlarla direkt olarak bireylere aktarılması ile siyasal sosyalleşme sonucunda oluşmaktadır.

Siyasal tutumların oluşmasını uzun bir deneyim süreci olarak değerlendiren anlayış, bireylerin yaşamları ve fiziksel özelliklerinden felsefi ve dini anlamdaki evren algısına kadar olan alanın, tutumları etkileyen birçok faktörü barındırdığını ifade etmektedir (Rosenberg, 1942: 68).

Diğer taraftan siyasal tutumlar, bireylerin siyasal sistemin kendisine, politik kişilere ve politikalara dair birtakım bilgilere sahip olması, siyasal sistem hakkında aile veya arkadaş çevresinin etkisiyle duygusal tepkiler geliştirmesi ve bireyin siyasal olanı moral bir değerlendirmeye tabi tutmasıyla da oluşmaktadır (Sarıbay, 1998: 50). Bu tanımın, tutumları oluşturan üç öğenin –*bilişsel, duygusal ve davranışsal*- de birleşimini içerdikine dikkat edilmelidir.

Siyasal tutumların ediniminde tecrübe süreçlerini esas alan anlayışa benzer diğer önemli görüş de siyasal tutumlarının oluşumunu, siyasal toplumsallaşmayla açıklamaktadır. Yukarıda değinilen siyasal tutumların yaşamın hangi döneminde oluşmaya başladığı sorunsalını, birçok düşünür siyasal toplumsallaşmayı referans göstererek açıklamaya çalışmaktadır. Örneğin Almond ve Verba (1989: 270), siyasal tutumların erken sosyalleşme deneyimlerinden başlayarak ergenlik dönemi boyunca süren geç sosyalleşme sürecini ve hatta “*post sosyalleşme*” olarak adlandırılan yetişkinlik dönemlerini de kapsayan birçok kaynağının olduğunu belirtmektedir.

Siyasal tutumlar ile siyasal sosyalleşme süreçleri arasında cereyan eden ilişkiye değinmeden önce siyasal sosyalleşme kavramının tanımlanması yerinde olacaktır. Bu anlamda siyasal toplumsallaşma kavramı, ilk olarak S.M. Lipset tarafından kullanılmakla beraber toplumsallaşma sürecinde kişilerin, yaşamını devam ettirdiği siyasal ve sosyal toplumun tutum, davranış, inanış ve değerlerini edinmesi ve var olan siyasal kültürü içselleştirmesi olarak tanımlanabilir (Acar, 2014: 68-69). Ayrıca toplumsal olanın kuşaklar arası aktarımı anlamına gelen toplumsallaşma sürecinin bir kısmı olan siyasal toplumsallaşma-*siyasal sosyalleşme*-, siyasal bilinç, inanç, norm, değer ve davranışların kişiler tarafından benimsenme ya da toplum tarafından kişilere öğretilme sürecini ifade eder (Kışlalı, 1987: 100). Coleman (1965: 18) da siyasal toplumsallaşmayı, bireylerin siyasal sisteme ve sistem içindeki rollerine yönelik tutumların ve hislerin edinilme süreci olarak nitelemektedir. Dolayısıyla topluma ait ve aynı zamanda siyasal olanın bireylere öğretildiği ya da bireylerin kendilerinin öğrendiği süreç olan siyasal toplumsallaşmanın, bireylerin siyasal tutumlarının oluşumunda önemli roller üstlendiği görülmektedir.

Siyasal tutumların belirli dönemlerde ve bütün halinde edinildiğini iddia eden anlayışın aksine, bireylerin siyasal tutumlarının yaşamları boyunca sürekli öğrenildiği ve değiştirildiği benimsenebilir. Dolayısıyla bu süreçlerin, siyasal tutumları etkileyen birçok faktörü de içinde barındırdığı ifade edilmelidir. Siyasal tutumları etkileyen faktörler şu şekilde sıralanabilir:

1. Kişilik, kalıtım ve cinsiyet (Hatemi ve Verhulst, 2015; Gerber vd., 2010; Boston vd., 2018; Sigel, 1965: 7; Bell vd., 2009: 871-872; Alford vd., 2005: 153, 164),
2. Yaş ve jenerasyon (Kışlalı, 1987: 133),

3. Aile (Hyman, 1959: 85; Almond ve Verba, 1989: 269; Thomas, 1971: 384),
4. Eğitim (Baltacı ve Uysal, 2012: 181; Acar, 2014: 70; Torney, 1970: 160),
5. Siyasal sistem, kurum ve kuruluşlar (Easton ve Dennis, 1965: 55; Althusser, 1989: 23; Canöz, 2003: 28),
6. Toplumun gelişmişlik düzeyi ve ekonomik refah düzeyi (Yücekök, 1987: 12; Kışlalı, 1987: 359; Clark, 1985: 100),
7. Kültür (Mardin, 2008: 157; Okumuş, 2014: 437; Komşuoğlu, 2007: 161),
8. Medya (Kurt, 2014: 343; Arslan, 2004: 11).

Siyasal tutumları etkileyen yukarıdaki faktörler dışında da bireylerin siyasal tutumlarını oluşturan, değiştiren ve etkileyen başka unsurlar da bulunmaktadır.

3.2. Siyasi Partilerin Siyasal Tutumları

Tutum, bireylerin karşılaştıkları herhangi bir şeye yönelik geliştirdiği davranışsal-sözlü ya da sözsüz eğilim ya da tepkilerin tümü olarak tanımlanabilir. Öte yandan her tutumun bilişsel, duygusal ve davranışsal öğelerinin bulunduğu da yukarıda açıklanmıştır. Siyasal tutumlar da birey tutumlarının bir türü olarak bireylerin siyasal olana yönelik bilgi, birikim ve deneyimlerinin, olumlu ya da olumsuz duygularının ve sözlü ya da sözsüz davranışlarının birleşimiyle şekillenen eğilim ve tepkilerin tümünü ifade etmektedir. Dolayısıyla siyasal tutum, herhangi bir siyasala yönelik belirli bir bilgi birikimini, duygusal bir değerlendirmeyi ve davranışsal bir tepkiyi içermektedir.

Tutum ve siyasal tutum kavramlarından hareketle siyasi partilerin siyasal tutumları, partilerin siyasal hayatı boyunca karşılaştığı siyasal olgu, olay, kavram, kişi, kurum ve benzerlerine yönelik geliştirdiği her türlü tepkiyi ifade etmektedir. Bir diğer yandan siyasi partilerin siyasal tutumları, partilerin etkileşim içinde olduğu siyasal herhangi bir şeye yönelik sahip oldukları bilgi birikimi ve deneyimleri doğrultusunda iyi ya da kötü anlamda değerlendirmeleri de içeren sözlü ya da sözsüz davranışlarının/tepkilerinin toplamı olarak tanımlanabilir.

Siyasi partilerin siyasal tutumlarını oluşturan birçok faktörden söz edilebilir. Yukarıda değinilen siyasi partilerin birey ve birey dışı unsurları, siyasal tutumların oluşmasında rol oynayan iki temel aktör olarak rol oynarlar. Bu anlamda Barutçugil'in (2014: 21) de belirttiği gibi *“hiçbir organizasyon, kendisini oluşturan insanların düzeyinden daha yukarıda ya da daha aşağıda değildir”* ve *“genellikle onu oluşturan insanların ve ekiplerin refleksinden başka bir şeyi”* ifade etmemektedir. Bu anlayış

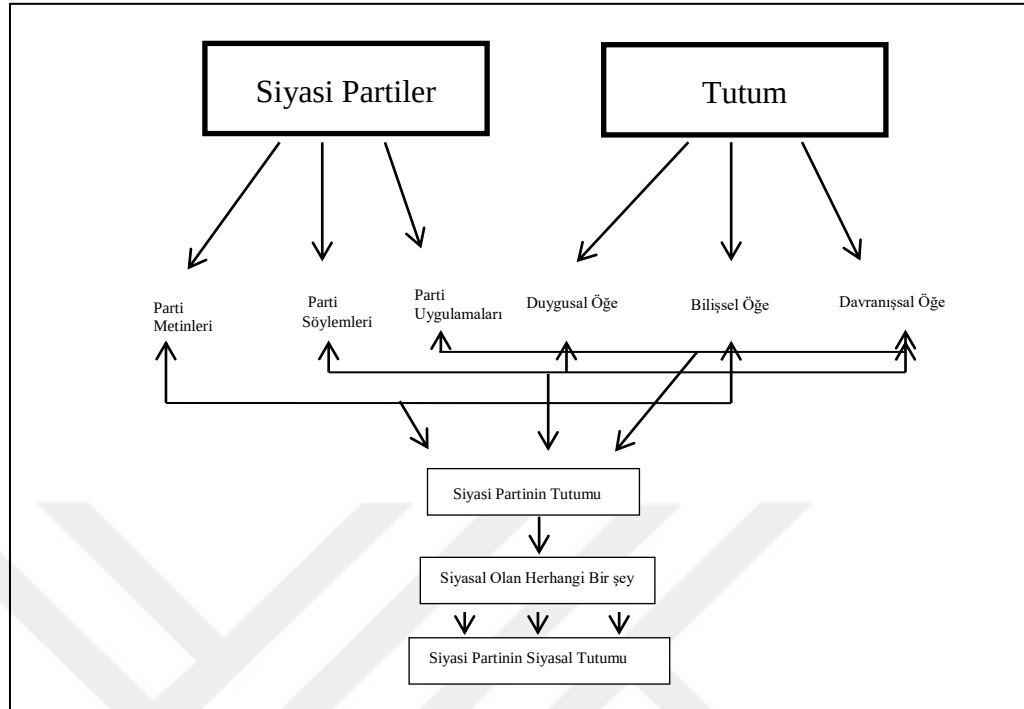
doğrultusunda siyasi partiler, bir organizasyon olarak onu meydana getiren bireylerden bağımsız düşünülemez. Ayrıca siyasi parti içindeki bireylerin bilgi birikimini, duygularını ve davranışlarını yansıtan siyasal tutumlarını siyasi partiden ayrı tutmak ve bireysel temelde ele almak, birtakım hataları da beraberinde getirme potansiyeline sahiptir. Buradan hareketle siyasi partilerin siyasal tutumlarının birey unsuru ile ilişkisi şu önermelerle açıklanabilir:

1. Bir siyasi partinin bilgisi, parti liderinin ve parti üst yönetiminin bilgisi kadardır,
2. Bir siyasi partinin duygusu, parti liderlerinin ve parti üst yönetiminin duygusu kadardır,
3. Bir siyasi partinin davranışı, parti liderlerinin ve parti üst yönetiminin davranışı kadardır.

Dolayısıyla siyasi partilerin siyasal tutumlarındaki bilişsel, duygusal ve davranışsal öğelerin, parti lideri ve üst yönetimi kadrosu tarafından oluşturulduğunu ifade etmek mümkündür. Bu anlayışa göre, parti liderinin ve üst yönetiminin siyasal olana yönelik geliştirdiği tutum, aynı zamanda siyasi partinin de tutumunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda parti liderinin, üst yönetiminin ve ideologlarının söylem ve davranışları, partilerin siyasal tutumunun temel belirleyicileri arasında görülebilmektedir.

Partilerin siyasal tutumlarını oluşturan ikinci aktör, birey-dışı unsurlardır. Buna göre siyasi partilerin resmi metinleri –*program, tüzük, beyanname vb. gibi*– , faaliyetleri/uygulamaları ve ideolojisi, siyasal tutumunun oluşmasında rol oynayan önemli aktörler olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca bu faktörlerin birey unsuru tarafından oluşturulduğu göz önünde bulundurulursa, birey unsurlarının siyasal tutumlara dolaylı bir etkisinin de olduğu anlaşılabılır. Bu doğrultuda parti liderinin ve üst yönetiminin oluşturduğu resmi metinlerin, partinin genel söyleminin ve benimsediği ideolojinin siyasal tutumları oluşturduğu ifade edilmelidir. Birey dışı unsurların partilerin siyasal tutumlarıyla ilişkisi, Tablo 3’te gösterilmektedir.

Tablo 3: Birey Dışı Unsurların Siyasi Partilerin Siyasal Tutumları ile İlişkisi

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

Bu tablo, tutum kavramının içerdiği ögeler ile siyasi partilerin siyasal pratiklerinde kullandığı araçları kaynaştıran bir iddiayı simgelemektedir. Buna göre, bir siyasi partinin herhangi bir olgu, olay ya da durum hakkındaki tanımlamalarına yer veren parti metinleri, partinin yazılı bilgi kaynağı/birikimini oluşturduğu gibi aynı zamanda tutumun bilişsel ögesini oluşturmaktadır. Öte yandan siyasi partilerin değerlendirme içeren dışavurumları niteliğindeki parti söylemleri, siyasal tutumların hem duygusal hem de davranışsal ögesini oluşturur. Son olarak da siyasi partilerin ve parti mensuplarının faaliyetleri, partilerin siyasal pratiğini oluşturmakla birlikte, siyasal tutumun davranışsal ögesini de temsil etmektedir.

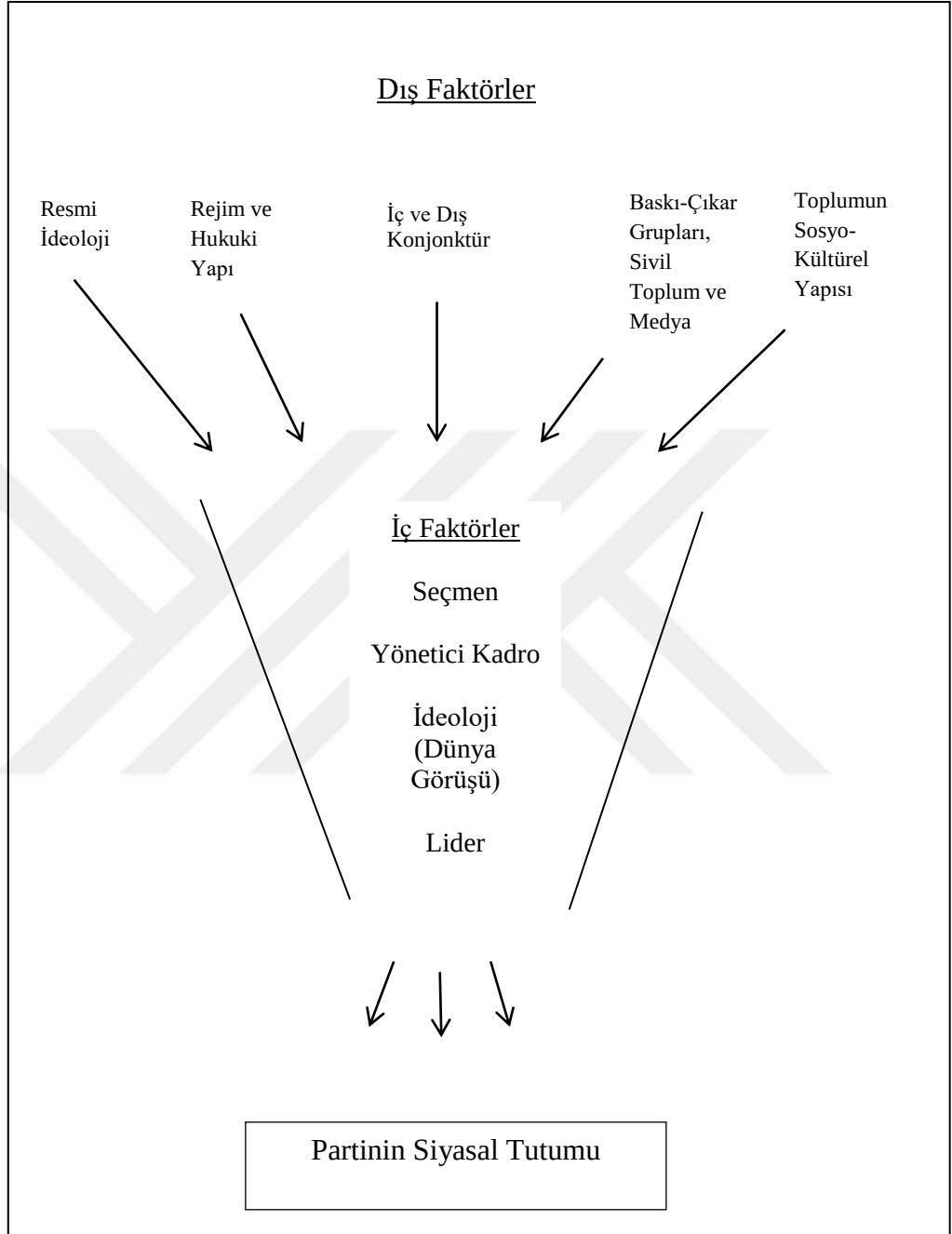
Son olarak siyasal partilerin siyasal tutumlarının yukarıdaki iddialar doğrultusunda, partilerin herhangi bir sivil ve siyasal olgu, olay ve duruma karşı geliştirdikleri eğilimlerin ve tepkilerin tümünü ifade ettiği kabul edilebilir. Öte yandan bu kavramın parti politikası, söylemi ve amaçlarından ziyade daha bütüncül karaktere sahip ve partinin ilkelerini, prensiplerini, programlarını ve politikalarını kapsayan bir üst-form niteliğinde olduğu belirtilmelidir. Kavramın kapsayıcı niteliği, partilerin siyasal tutumlarının oluşmasında birçok değişkenin rol oynadığı iddiasından ileri gelmekle birlikte, bu değişkenlerin belirlenmesini zorunlu kılmaktadır. Buradan

hareketle sonraki bölümde, siyasi partilerin siyasal tutumlarını etkileyen faktörlere ilişkin açıklamalara yer verilmiştir.

3.3. Siyasi Partilerin Siyasal Tutumlarını Etkileyen Faktörler

Siyasi partilerin siyasal tutumlarının siyasal olana yönelik sözlü ya da sözsüz tepki ve eğilimler olduğu açıklanmıştı. Bu tutumlar, siyasi partileri oluşturan ve siyasi partilerin politikalarını etkileyen belirli faktörler doğrultusunda şekillenmektedir. Siyasi partilerin siyasal tutumlarının oluşum süreci ve siyasal tutumları etkileyen faktörler Tablo 4’te gösterilmektedir. Ancak belirtmelidir ki; tablo, demokratik rejimle yönetilen ülkelerdeki siyasal partilerin siyasal tutumlarını oluşturan ve etkileyen faktörleri ele almaktadır. Totaliter rejimlerde ise tablonun gösterdiği şekliyle bir siyasal tutum oluşturma süreci söz konusu değildir.

Tablo 4: Liberal Demokratik Sistemlerde Siyasi Partilerin Siyasal Tutumlarını Etkileyen Faktörler

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

Partilerin siyasal tutumlarını etkileyen faktörlerin başında, partinin seçmen tabanı, lideri, yönetici kadrosu ve ideolojisi gelmektedir. Bu faktörler, aynı zamanda siyasal tutumların oluşumunda da merkezi rol oynarlar. Ayrıca yukarıdaki tablo, siyasi partilerin siyasal tutumlarının birey-dışı öğelerinden olan parti metinleri, söylemleri ve

uygulamalarının siyasi partilerin seçmeninin, liderinin, yönetici kadrosunun ve ideolojisinin çıktıları niteliğinde olduğu yönündeki iddiayı da yansıtmaktadır.

Partinin siyasal tutumunun biçimlenişinde doğrudan etkisinin bulunduğu düşüncesinden hareketle, seçmenin, liderin, yönetici kadronu ve ideolojinin siyasal tutumları etkileyen “iç” faktörler olduğu ifade edilebilir. Diğer taraftan, resmi ideoloji, rejim ve hukuki yapı, iç ve dış konjonktür, baskı-çıkar grupları, sivil toplum ve medya ve toplumun sosyo-kültürel yapısı siyasal tutumları etkileyen “dış” faktörlerdir. İç faktörlere yüklenen işlev, dış faktörlerin siyasal tutumlara dönüşmesinde gördükleri aracılık ve süzgeçlik işlevidir. Bu anlamda dışsal faktörler, ancak seçmenin, parti liderinin, yönetici kadronu ve ideolojinin onayından geçerek ve uygun görüldüğü takdirde ve düzeyde partilerin siyasal tutumunu etkileyebilmektedir.

Siyasi partilerin siyasal tutumlarının etkileyen diğer faktörlerin “dış” olarak kavramsallaştırılmasının nedeni yukarıda da bahsedildiği gibi doğrudan partilerin siyasal tutumunu etkileme noktasında marjinal düzeyde etkisinin bulunmasıdır. Nitekim Schumacher vd.’nin (2013: 475) de belirttiği gibi partinin dışında yer alan faktörlerin, siyasal partinin herhangi bir siyasal olgu, olay ya da kişilere yönelik konumunu ve tavrını etkilemesi partinin örgütsel karakteriyle de yakından ilişkilidir. Dolayısıyla siyasal tutumların partilerin örgütsel karakterinin öngördüğü şekillerde oluştuğunun da belirtilmesi gerekir. Buradaki iddia, dışsal faktörlerin partilerin siyasal tutumlarını şekillendirmesinin iç faktörlere bağlı olduğunu savunmaktadır.

3.3.1. İç Faktörler

Partilerin siyasal tutumlarını oluşturan ve etkileyen iç faktörler, seçmen, partinin ideolojisi -*dünya görüşü*-, lider ve yönetici kadro olarak belirlenmişti. İç faktörlerin önemli bir özelliği, siyasal tutumların içeriğini oluşturan parti metinlerinin, söylemlerinin ve faaliyetlerinin hem oluşturulmasında hem de siyasal hayatta pratikleştirilmesinde oynadıkları merkezi rollerdir. Bu merkezi rol, iç faktörlere partilerin siyasal tutumları incelerken öncelik kazandırmaktadır.

3.3.1.1. Parti İdeolojisi

Siyasi partilerin birey-dışı unsurundan ideoloji ya da dünya görüşü, partinin siyasal tutumlarını etkileme noktasında önemli bir faktör olarak alınabilir. Nitekim ideolojiler, siyasi partilerin organizasyon yapısının şekillenmesinden partinin kimliğine ve hayata geçirilmek istenen hedeflerine kadar olan alanı belirli oranlarda

şekillendirmektedir (Duverger, 1993: 33-34). Örneğin, komünist ideolojiyi benimseyen partilerin, hücre sistemine dayanan, işçi sınıfının temsilcisi ve kitle partisi olduğunu, buna karşın faşist partilerin, milislere dayanan, orta sınıf ve burjuvanın temsil edildiği seçkinci partiler olduğu ileri sürülebilir (Duverger, 1993: 35). Ayrıca ideolojik olarak siyasi yelpazenin solunda konumlanan partilerin ilerlemeci, sivil ve siyasal alanın dönüşümünü dile getiren partiler olarak tanımlayan, sağ da yer alanları ise mevcut durumun korunması ve kültürel değerlere yapılan vurgu kavramlarıyla ilişkilendiren birçok anlayış bulunmaktadır (Heywood, 2007: 361). Dolayısıyla ideolojilerin, siyasi partilerin hem örgütsel yapısını hem de işleyişini etkilemesini yanında partilerin siyasal tutumlarını da etkilediği ifade edilebilir.

Ayrıca Hans Noel'in "*Political Ideologies and Political Parties in America*" isimli yapıtında da vurguladığı gibi ideolojilerin siyasi partilerin üzerindeki etkileri farklı temellerde cereyan etmektedir. Noel (2013: 14), ideolojinin benzer gayelere ulaşma noktasında bireyleri bir araya getirme işlevinin, siyasi partilerin kurulmasına kaynak teşkil ettiğini vurgularken "kurucu" ideolojinin, bir siyasi partinin siyasal sistem içinde nerede konumlandığının belirlenmesi ve politikalarının, söylemlerinin ve faaliyetlerinin oluşturulmasında önemli roller oynadığını dile getirmektedir. Bu iddialardan hareketle bir partinin muhafazakâr, İslamcı, liberal, sosyalist ve faşist vb. gibi ideolojik sıfatlarla tanımlanmasından da anlaşılacağı üzere partilerin siyasal pratikleri ile ideolojisi arasında kuvvetli bağlantılar bulunduğunu ifade etmek mümkündür.⁴

3.3.1.2. Parti Lideri

Liderlik, öncelikle siyasi partiler olmak üzere hemen hemen bütün örgütlerde ayrıcalıklı/imtiyazlı bir konuma sahiptir (Baykal ve Çaha, 2017: 3). Ayrıca parlamenter demokrasiler de dâhil olmak üzere siyasetin kişiselleştirilmesinin ve parti-lider bütünleşmesi söylemlerinin gün geçtikte arttığı günümüz siyasal hayatında liderler daha da önemli hale gelmiştir (Garzia, 2013: 540). Bu bağlamda, parti liderlerinin, siyasal partilerin ideolojilerine ve odak meselelerine etkide bulunma düzeyinin diğer faktörlere

⁴Örneğin Türk siyasal hayatında yeni-sağ ideolojisinin temsilcisi olarak görülen Anavatan Partisi'nin bu ideolojinin gereği olarak serbest piyasa ilkesini benimsemesi ve Refah Partisi'nin benimsediği Milli Görüş ideolojisi çerçevesinde İslami referansla politikalarını oluşturması, parti tutumlarının ideolojik vurgu taşıdığı açıkça ortaya koymaktadır (Anavatan Partisi Programı, 1983; Erbakan, 1991).

üstünlük kurduğu belirtilebilir (Garzia, 2013: 541). Siyasi parti liderliğini Türkiye özelinde açıklamak gerekirse, Çaha'nın (2008c: 97) şu ifadesi oldukça açıklayıcıdır:

“liderlik kurumu her toplumda önemlidir. Bu önemin derecesi ve niteliği cemaatçi kültür örüntüsüne sahip toplumlarda hem artmakta hem de değişmektedir. Nitekim Türkiye'nin cemaatçi kültürün egemen olduğu bir toplum olması nedeniyle her türlü siyasal oluşumda liderin oldukça önemli bir yere sahip olduğunu belirtmek gerekir”

Öte yandan günümüzde parti liderleri, siyasi partilerin kendi iç dinamikleri ve siyasal sistemin ya da yasaların sağladığı meşruiyet ile veyahut Max Weber'in açıkladığı “geleneksel” ve “karizma” kaynaklı fırsatlar sayesinde siyasi partilerin en üst yöneticisi görünümündedir (Heywood, 2007: 307). Bu üst yönetici vasfıyla liderlerin herhangi bir grup içindeki en belirgin rolü, grubun icraatlarının koordine edilmesi, planlanması ve politikaların tayin ve tasdik edilmesi olarak belirlenebilir (MEB, 1983: 249). Öte yandan parti liderleri, partilerinin programını, uygulamalarını ve söylemlerini toplumun önünde ifade etmesi nedeniyle partiyi temsil eden en belirgin aktörler olarak liderler, partinin programının oluşturulması ve güncellenmesinde de sorumluluk sahibidir (Arpacı, 2018a: 136, 140). Bu ifadelerden yola çıkarak partilerin siyasal tutum öğelerinin belirgin üreticisi konumundaki parti liderinin, partilerin siyasal tutumlarının oluşturulmasında önemli etkileri olduğu kabul edilebilir.

Lider-siyasi parti tutumu konusunda önemli bir husus da, parti liderlerinin tutumlarının, siyasi partiden izole edilip edilemeyeceği sorunsalıdır. Kişinin, bir siyasi parti lideri olması sonrasında parti kimliğini de temsil ettiği ve bu çerçevede de tutum ve davranışlarının partiyle “özel ya da ilk baştan” bir uyumluluk içinde olduğu düşünülürse, parti liderinin siyasal tutumunun yalnızca bireysel bir tutum olduğu düşüncesi zarar görmektedir. Bir diğer yönden, bireysel olarak sahip olunan tutum ve davranışların parti lideri kimliğiyle de devam ettirildiği varsayılırsa, liderin kişisel özelliklerinin, siyasal kültürü ve bilincinin, eğitim ve ekonomik düzeyinin, liderin hem parti içindeki rolünü hem de partilerin tutumlarını etkilediği yönünde bir iddia geliştirilebilir.⁵

⁵Bu bağlamda, Almanya'da Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi lideri Adolf Hitler, İtalya'da Ulusal Faşist Parti lideri Benito Mussolini, Rusya'da Sovyetler Birliği Komünist Parti lideri Joseph Stalin, Türkiye'de ise Mustafa Kemal Atatürk, Süleyman Demirel, Necmettin Erbakan, Turgut Özal, Alparslan Türkeş, Recep Tayyip Erdoğan gibi liderlerin partilerinin programlarını, söylemlerini ve faaliyetlerini yönlendirme yetilerinin olduğu, partilerinin reel siyasette yürüttüğü faaliyetler göz önünde bulundurulursa anlaşılabilir bir hal almaktadır.

3.3.1.3 Partinin Yönetici Kadrosu

Siyasi partiler, modern demokratik rejimlerde parti liderleri ve lidere bağlı olan siyasi bir kurmay heyeti ya da lider kadrosu ile yönetilen siyasal organizasyonlardır (Abadan, 1959: 110). Bu anlamda partilerin lider/yönetici kadroları da partilerin siyasal pratiklerinin, anlayışlarının ve tutumlarının şekillenmesi noktasında belirleyici aktörler olarak dikkat çekmektedir (Güven, 2016: 113). Yönetici kadrosunda bulunan parti üyelerinin, siyasal partinin metinlerine, söylemlerine ve faaliyetlerine etki edebilmesi, parti içinde demokratik değerlerin varlığıyla ilişkili bir durumdur. Bu ilişki, yönetici kadronun siyasal partilerin tutumlarını etkileme düzeyinin, parti içi demokrasi düzeyiyle birlikte ele alınmasını gerektirmektedir.

Parti içi demokrasi kavramının, birbirlerine benzer vurguları içermek kaydıyla birçok tanımını verilebilir. İlk olarak parti içi demokrasi, partinin karar alma süreçlerinin aşağıdan yukarıya doğru ilerlemesi ve parti kararlarının kongre ya da komisyon gibi araçlarla parti üyelerine açıkça ifade edilmesi anlamını taşımaktadır (Weissenbach, 2010: 34). Öte yandan parti içi demokrasiyi, partiye üye kişilerin farklı yöneticiler arasında tercihte bulunabilme hakkına sahip olması, parti yöneticilerinin demokratik usullere göre seçilmesi ve karar alma süreçlerinin partili üyelerin reyine sunulması olarak da tanımlanabilir (Özbudun, 1989: 165). Kapsayıcı bir tanımla da parti içi demokrasiyi, siyasi partilerin kurum içindeki düzen ve işleyişlerinin demokrasinin esaslarına göre yapılandırılması; yasal düzenlemelerle parti içindeki oligarşik eğilimlerin ve baskıların yok edilmesi; demokratik organizasyon yapısının tesis edilerek lider, teşkilat, organlar ve adayların demokratik metotlarla seçilmesi ve karar alma süreçlerinin aşağıdan yukarıya doğru bir yol izlemesi olarak tanımlamak mümkündür (Tuncay, 1996: 56).

Partilerin karar alma süreçlerinde çoğulculuğu esas aldığı anlaşılan bu ilke ile yönetici kadronun partinin siyasal tutumlarının etkilemesi arasında doğru orantılı ilişki bulunmaktadır. Bu araştırma parti içi demokrasi düzeyini, partinin yönetici kadrosunun, partinin genel söylemine ve uygulamalarına etki düzeyinin belirleyicisi olarak değerlendirmektedir. Buna göre parti içi demokrasi düzeyinin yüksek olduğu partilerde partinin yönetici kadrosunun parti söylemlerine ve uygulamalara olan etki düzeyi bu duruma bağlı olarak yükselmektedir. Ancak parti içindeki demokrasi düzeyinin azalması, parti liderinin totaliter eğilimlerinin artmasına ve oligarşik tepkiler

geliştirmesine neden olurken, lider haricindeki faktörlerin siyasal tutumlara etkisini marjinal düzeye indirgemektedir.

3.3.1.4. Partinin Seçmen Tabanı

Siyasi partilerin seçmen tabanı, siyasal tutumları etkileyen bir diğer faktördür. Ancak siyasi partilerin tutumlarını demokratik rejimlerde farklı, totaliter rejimlerde farklı şekillerde etkilemektedir.

Seçmen tabanı, demokratik rejimlerde siyasal partilerin tutumlarını etkileyen iç faktörlerdendir. Seçmenlerle ve siyasi partilerin tutumları arasında cereyan ilişkisi Anthony Downs'un, *An Economic Theory of Democracy -Demokrasinin Ekonomik Teorisi-* adlı yapıtına atıfla tespit etmek mümkündür. Downs'un tezinin temelini teşkil eden anlayış, bütün siyasi partilerin öncelikli olarak seçmenin desteğine ihtiyaç duyduğu ve politikacıların toplumu iyileştirmeden ziyade kendi çıkarlarını -güç, gelir ve saygınlık vb. gibi- gerçekleştirme isteğine sahip olduğu üzerinedir (Downs, 1957a: 11). Bu anlayışta, siyasi partilerin amaçlarını gerçekleştirmesinin yolu “dürüst bir şekilde” gerçekleştirilen seçimlerdir. Dolayısıyla siyasi partilerin politikalarını seçmenin rızasına dayandırması gerekmektedir (Downs, 1957a: 15). Downs'un siyasi partilerin iktidar mücadelesini ve iktidarı ele geçirme şansını seçmenlere ve seçimlere bağlayan iddiası, siyasi partilerin tutumlarının seçmen tabanından bağımsız geliştirilemeyeceği iddiasını da içerisinde barındırmaktadır.⁶ Siyasi partilerin iktidarı elde etme amacındaki siyasal organizasyonlar olduğu düşünülürse, demokratik rejimlerin gerektirdiği şartlarda bu hedefe ulaşmak için seçmenin taleplerini içselleştirmiş ve politikalarını seçmenin taleplerine uyarlamış olmaları gerekmektedir. Buradan hareketle, demokratik rejimlerdeki siyasal iktidarın ele geçirilmesinde seçmene bağlılık durumunun, siyasi partilerin siyasal tutumlarını şekillendirdiği ifade edilebilir. Örneğin seçmenin ve kamuoyunun, siyasal partilerin ideolojik konumlanmalarına etkilerinin çalışıldığı bir araştırmada, sağ seçmenin sol ideolojilere yakınlık duymaya başlaması üzerine sağ partilerin cevap olarak söylemlerini ılımlaştırdığı tespit edilmiştir (Adams vd., 2004: 590).

⁶Bu durumu açıklamak gerekirse; Karpat (2012: 357), temel siyasalarını laiklik üzerine kuran Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1947 yılında muhalefet partilerine oy akışını engellemek için eğitim kurumlarında İslam dininin öğretilmesine yönelik çalışmalar başlattığını ifade etmektedir. Laiklik ilkesiyle çatışan bu uygulamanın gerçekleştirilmesi, oy kaygısının partinin temel ilkelerini ılımlaştırdığına örnek teşkil etmektedir.

Totaliter rejimlerde ise seçmen taleplerinin siyasal tutumlara etkisi oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla totalitarizmin hâkim olduğu rejimlerde seçmen talepleri, dışsal faktörlerden sayılmalıdır. Güçlü iktidar ve güçlü lider söylemiyle şekillenen totaliter rejimlerde siyasi partilerin politikaları genellikle lider ve ideolojinin etkisiyle şekillenmektedir. Bu bağlamda Sartori (2005: 291), siyasi partilerin, siyasal iktidarı elde etme gayesiyle oy kazanma çabalarının yanında ideolojik indoktrinasyon işlevine de dikkat çekmektedir. Ayrıca siyasi partilerin uyumlu birer birlik olmaktan ziyade koalisyonları içermesi nedeniyle de politikalarının yalnızca seçmen talepleri ile açıklanamayacağını iddia etmektedir. Sartori'nin değindiği gibi siyasi partilerin siyasal iktidarı ele geçirmekten ziyade ideolojik indoktrinasyon amacını taşıması, partilerin siyasal tutumlarını seçmenlerden bağımsızlaştırmaktadır. Nitekim totaliter rejimlerin siyasi partileri, zaten iktidarı elinde tutar. Demokratik rejimlerde olduğu gibi seçmene bağlılık söz konusu değildir.

3.3.2. Dış Faktörler

Siyasi partilerin tutumlarını etkileyen dış faktörler, resmi ideoloji, rejim ve hukuki yapı, iç ve dış konjonktür, baskı-çıkar grupları, sivil toplum ve medya ve toplum sosyo-kültürel yapısıdır. Bu faktörleri iç faktörlerden ayıran en temel özellik, partinin içinde değil parti dışındaki dinamikler ile oluşmalarıdır.

3.3.2.1. Resmi İdeoloji

Devlet ve siyasal iktidarlar benimsedikleri resmî ideoloji çerçevesinde siyasal hayatı tümüyle etkilemektedir. Bu anlamda siyasi partilerin de belirli oranda resmi ideolojiden etkilendiği ileri sürülebilir. Resmî ideolojinin zihinlerde uyandırdığı anlamdan farklı olarak bir ideoloji olmadığını ifade eden Çiğdem (2001: 25-29), resmî ideolojiyi bireyler-üstü bir yapının ürünü olmakla birlikte pragmatist bir “*sevk ve idare sanatı*” olarak tanımlamaktadır. Bu bakımdan ifade edilebilir ki; resmî ideoloji, benimsenen tek bir siyasal ideolojiyi çağrıştırmaktan öte, farklı ideolojik tavırları aynı anda barındıran bütünü ifade etmektedir. Ayrıca sevk ve idare sanatı nitelemesinden de anlaşılacağı gibi resmî ideoloji, siyasal sistem içindeki aktörleri denetleme, telkinde bulunma ve yaptırıma maruz bırakma gibi yetilere sahiptir. Bu nedenle de siyasal sistemin içindeki partilerin tutumlarını da etkileme potansiyelini de barındırmaktadır.

Türkiye’de de bu şekilde bir ilişkiden söz etmek mümkündür. Nitekim Çaha (2000: 165), Türkiye’de var olan resmi ideolojinin bütün siyasal yaşamı kuşatan, kendi

doktrinlerini bu sistemin tüm aktörlerine benimsetmeye çalışan, toplumun kendi dinamiklerinden bağımsız olarak inşa edilmiş ve siyasal olanı dönüştürmeyi hedefleyen niteliğe sahip olduğunu ve dolayısıyla siyasal partilerin “*mevcut toplumsal oluşumlara değil, resmi ideolojinin var olması gereken topluma hizmet etmek, programlarını da böylesi bir hipotetik bir toplum üzerinden inşa etmek zorunda olduklarına*” dikkat çekmektedir. Bu çerçevede, Türkiye’deki siyasal partilerin resmi metnlerinin Cumhuriyet kazanımlarına ve Atatürk değerlerine atıfla başlaması, resmi ideolojinin etkileri olarak okunabilir. Öte yandan resmî ideolojinin siyasal partilerin siyasal tutumlarını şekillendirdiğinin açık örneği, Fazilet Partisi’nin (FP) Millî Görüş ideolojisinden farklılaşmasının nedenleri hakkında ileri sürülen görüşlerde görünür hale gelmektedir. Bu anlamda Refah Partisi’nin (RP) devletin resmî ideolojisinin-*Kemalizm’in*⁷ kazanımlarının tehdit altında olduğu gerekçe gösterilerek iktidardan indirilmesi ve Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmasından sonra FP zaruri olarak Millî Görüş’le arasına mesafe koyan bir anlayış geliştirmiştir (Gülalp, 2002: 41). FP’nin bu tavrı, resmi ideoloji karşısında “*varlığını garanti altına alma kaygısıyla*” ilişkilendirilebilir (Özdemir, 2015: 180). Her iki durumda da resmî ideolojinin, bir siyasal partinin söylemlerini ve siyasal uygulamalarını değiştirdiğini ifade etmek mümkündür.

Öte yandan, siyasal iktidarların meşruiyet kaynağının, halktan resmî ideolojiye kayması sonrasında siyasal partiler, iktidardan “talep eden” konumundan, iktidarın taleplerinin sözcüsü ve aracısı konumuna yerleşmekte ve “*resmî ideolojinin ilkeleri siyasal partilerinde ana prensipleri*” haline gelmektedir (Çetin, 2003: 103). Böyle bir konjontürde partilerin siyasal tutumları ile resmî ideolojinin istekleri arasına sınır çekmek oldukça güç bir hal almakta, resmî ideolojinin siyasaları partilerin politikaları haline dönüşmektedir.

Diğer taraftan, Milli Nizam Partisi’nin (MNP) ve Milli Selamet Partisi’nin (MSP) parti programlarında yer almayan “cumhuriyet”, “Atatürk” ve “çağdaş uygarlık düzeyi” gibi resmi ideolojinin içselleştirdiği ifadelerin RP’nin programında vurgulanması, 12 Eylül rejiminin zımni bir etkisi olarak da yorumlanabilir (Safi, 2007: 287). Bu bağlamda, devletin benimsediği resmî ideoloji olarak Kemalizm’in o ya bu şekilde bir siyasal partinin söylemlerini değiştirmeye neden olduğu ileri sürülebilir.

⁷Bu kavram Haldun Gülalp’e aittir.

Son olarak da resmi ideolojinin dış faktör olarak nitelendirilmesinin nedeninin bir örnekle açıklanması aydınlatıcı olacaktır. Türk siyasal hayatında DP iktidarının belirli bir döneminde, “anti-Kemalist” eğitim veren imam hatip okullarının resmî ideolojiye rağmen sayısının arttığı düşünülürse, resmi ideolojinin partilerin söylem ve uygulamalarını direkt olarak şekillendirdiği iddiası ileri sürülememektedir (Yeşilada, 2002: 174). Nitekim DP, faaliyetlerini resmî ideolojiden kısmen de olsa bağımsızlaştırmış ve kendi tutumunu ortaya koymuştur. Öte yandan 1970’lerden beri Türk siyasal hayatında yer edinmiş Millî Görüş partilerinin de resmî ideolojiye muhalif tutumlar sergilediği, bu dönemlerdeki laiklik tartışmaları göz önüne alınırsa anlaşılabilir hale gelmektedir. Dolayısıyla resmi ideoloji, parti yönetiminin isteği doğrultusunda tutumlara dönüştüğü nedeniyle dış olarak nitelendirilmektedir.

3.3.2.2. Rejim ve Hukuki Yapı

Siyasal rejimlerin, siyasal partilerin tutumları üzerindeki etkileri farklı düzeylerde görülmektedir. Öncelikle siyasal sistemin üzerine kurulduğu rejimlerin, ülke siyasetinin karakterini belirleme yetisine sahip olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla ileri sürülen iddia, ülkelerin demokratik rejimlerle yönetilmesi ile otoriter yönetim tarzını benimsemesinin, siyasal partilerin tutumlarında farklılıklar doğurduğudur.

Öncelikle partilerin ideolojik eğilimlerinin, siyasal rejimin seçim sisteminin ve rejim içindeki partilerin sayısının, seçim kanunlarının ve partinin aktif üyelerinin politika tercihlerinin etkisinde oluşturulduğu belirtilmelidir (James vd., 2004: 591). Bu anlamda, tek partili ya da otokratik rejimlerde siyasi partilerin otoriter eğilimler geliştirdiği fakat demokratik rejimlerin, partilerin otoriter eğilimlerini sınırlandırma kapasitesine sahip olduğu iddia edilebilir (Duverger, 1986: 45). Öte yandan totaliter rejimlerde toplum, iktidar sahibinin benimsediği ideoloji ya da hükmetme anlayışına paralel ya da destekleyici nitelikte düşünmeye zorlanılmakta ve çok seslilikten ziyade tek seslilik esas alınmaktadır (Okutan, 2012: 212). Buradan hareketle totaliter rejimlerde siyasi partilerin, kuruluş aşamasından itibaren baskı altı altında olduğu hatta yasaklandığı, kurulacaksa bile iktidarın istekleri doğrultusunda kurulmasına izin verildiği ifade edilmelidir. Bu durumun partileri siyasal tutumları üzerinde belirgin etkileri olduğunu ileri sürmek mümkündür. Ayrıca faşist ideolojinin hâkim olduğu rejimlerin, devlet haricinde herhangi bir siyasal aktörün faaliyet yürütmesini reddettiği ve dolayısıyla sendikalar ve siyasi partilerin bu rejimlerde var olamayacağı gerçeğinden

yola çıkarak, rejimin partilerin siyasal tutumlarını etkilediği iddiası desteklenebilir (Tanilli, 1982: 64). Nitekim faşist rejimlerin, açık ya da örtülü olarak siyasi partilerin siyasal aktiviteleri üzerinde denetimi söz konusu olmaktadır. Bu denetimin, siyasal partilerin herhangi bir duruma karşı geliştirecekleri tepkileri şekillendirme noktasında oldukça önemli bir konuma sahip olduğunu düşünülebilir.

Demokrasinin çok partili hayat ve siyasi partilerin iktidar için rekabet etmesi erdemleri, yukarıda değinilen durumun tersini işaret etmektedir. Nitekim demokratik rejimler, siyasi partilerin kendi politikalarını oluşturup, temsil edecekleri “*en rahat*” rejimlerdir (Gökçe, 2013: 66). Bu açıdan düşünüldüğünde, siyasi partilere yasal sınırlar çerçevesinde faaliyet imkânı veren demokratik rejimler ile baskıcı ve kısıtlayıcı totaliter rejimler arasında parti tutumları bağlamında önemli derece farklılık olduğu iddiası doğrulanabilir.

Hukuki yapı ile partilerin siyasal tutumları arasındaki ilişki, siyasal sistemin mevcut hukuku üzerinden açıklanabilir. Anayasa ve yasaların siyasi partilerin faaliyetlerine, söylemlerine, organizasyon yapılarına çerçeve oluşturduğu ve siyasi parti politikalarının yasalarla bağımsız oluşturulamayacağına dair hükümleri içermesi, hukuk düzeni ile partilerin tutumları arasında ilişki kurulmasını gerektirmektedir. Bu ilişki, örneklerle açıklanabilir. Örneğin Almanya Anayasası (1949, Md. 21), siyasi partilerin iç örgütlerinin demokratik prensiplere dayanması gerektiğine ve Federal Almanya Cumhuriyeti’nin varlığını tehlikeye sokacak girişimlerde bulunamayacağına dair hükümler içermektedir. Öte yandan İspanya Anayasası (1978: 6), partilerin hem iç örgütlerinin hem de faaliyetlerinin demokratik nitelik taşıması gerektiğini ifade etmektedir. Fransa Anayasası (1958: Md.4) da siyasi partilerin ulusal egemenliğe ve demokrasiye saygılı olmaları ve bu çerçevede politika yürütmelerini gerektirmektedir. Bu hükümler, siyasi partilerin söylem ve faaliyetlerinin bulundukları siyasal sistemin hukuki yapısına göre şekillendiğini iddiasını desteklemektedir.

Türkiye’de de hukuki yapının siyasal partileri etkilediği ifade edilebilir. Siyasi Partiler Kanunu’nda yer alan “*Siyasi partilerin tüzük, program ve faaliyetleri Anayasa ve bu Kanun hükümlerine aykırı olamaz*” hükmü, hukuki sisteminin siyasi partileri bağladığına atıf yapmaktadır (Siyasi Partiler Kanunu, 1983: Md. 93. Ayrıca 1982 Anayasası’na göre de (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Md. 68):

“siyasi partilerin tüzük ve programları ile eylemleri, Devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, eşitlik ve hukuk

devleti ilkelerine, millet egemenliğine, demokratik ve laik Cumhuriyet ilkelerine aykırı olamaz; sınıf veya zümre diktatörlüğünü veya herhangi bir tür diktatörlüğü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlayamaz; suç işlenmesini teşvik edemez”

Yukarıdaki hükmün belirttiği konularda, siyasi partilerin politika geliştirmesinin sınırlandırıldığı görülmektedir. Bu tip bir sınırlamaya Siyasi Partiler Kanunu’nun muhtelif maddelerinde de rastlanılabilir. Sonuçta yukarıdaki açıklamalar doğrultusunda siyasi partilerin siyasal tutumlarının, siyasal sistemin hukuk düzeninden bağımsız oluşturulamayacağını ifade etmek mümkündür.

3.3.2.3. İç ve Dış Konjonktür

Bir siyasi partiyi, aktif olduğu siyasal hayattan ve evrensel gelişmelerden izole etmenin imkânsızlığı aşikârdır. Nitekim demokratik rejimlerin siyasal hayattaki başat aktörü olarak nitelenen siyasi partiler, iç ve dış konjonktürde gelişmekte olan olgu ve olaylara mütemadiyen tepkiler geliştirmektedir. Siyasi partilerin tutumlarını etkileyen iç ve dış gelişmelerin, araştırmanın sınırları gereği tamamının ortaya konulması imkânsızdır. Bu nedenle askeri darbeleri, aynı siyasal sistem içindeki muhalif ya da benzer ideolojiye sahip diğer partilerin tutum değişikliğini ve ekonomiyi iç konjonktür çerçevesinde etkileyen faktörler; küreselleşmeyi ve küresel değerlerin ve dinamiklerin değişimini dış konjonktürde siyasal tutumları etkileyen faktörler olarak ele almak mümkündür.

Öncelikle iç dinamiklerden biri olarak askeri darbelerin, siyasal partilerin tutumları üzerinde etkisi olduğu ileri sürülebilir. Bu iddiayı desteklemek için Türkiye’den örnekler vermek yerinde olacaktır. Nitekim Türkiye’de 1960, 1971 ve 1980 yıllarında gerçekleştirilen askeri müdahalelerin, askerin ve bürokratik elitlerin açıkça parti sistemine üstten müdahalesinin kanıtı olduğunu, ayrıca partilerin ve siyasetçilerin yasaklanmaları ve ülkenin parti sisteminde gerçekleştirilen yapısal değişikliklerin partileri derinden etkilediğini belirtmek gerekir (Sayarı, 2004: 26). Özellikle 1980 Darbesi, Türkiye’deki tüm siyasi faaliyetleri yasaklamış, siyasi partileri kapatmış, siyasetçileri ya gözaltına almış ya da siyasetten uzaklaştırmış, siyasi partilerin kadın ve gençlik kolları gibi teşkilatlar kurmasını yasaklamıştır. Darbe sonrasında siyasi partiler ancak darbecilerin izinleri doğrultusunda kurulabilmiş ve belirlenen sınırlar içinde kalmaları şartıyla faaliyetlerini gerçekleştirebilmişlerdir (Zürcher, 2015: 403, 406). Bu gelişmeler ışığında siyasal hayatı tümünden dönüştüren bu darbenin ve sonrasındaki rejimin, siyasi partileri tümüyle etkilediği saptanabilir.

İç konjonktürde siyasi partilerin tutumlarını etkileyen faktörlerden biri de siyasal sistem içindeki muhalif ya da benzer ideolojiye sahip partilerin tutum değişiklikleridir (Ftergioti, 2017: 18). Nitekim 193 siyasal partinin karşılaştırmalı analizinin yapıldığı araştırmasında Adams ve Sumer-Topcu (2009: 826, 542), sistem içindeki siyasi partilerin, muhalif partilerin geçen seçimdeki tutum değişikliğine cevaben kendi tutumlarını da bu doğrultuda şekillendirdiğini, ayrıca aynı ideolojik aileden gelen partilerin birbirlerinin politika değişikliğine tepki geliştirdiğini ortaya koymaktadır. Ek olarak, Abou-Chadi ve Krause'un (2018: 16) Avrupa'da radikal siyasi partilerin yükselişinin ve başarısının, diğer merkez partilerindeki göç karşıtı politikaların benimsenmesine yol açtığını ve bu partilerin ajandalarının da bu hususlar üzerinde yoğunlaştığını ileri süren araştırması, sistem içindeki partilerin tutum değişikliğinin diğer partilerin tutumlarını etkilediği iddiasını destekler niteliktedir.⁸

Ekonomi faktörü de partilerin siyasal tutumlarının oluşmasında önemli roller üstlenmektedir. Demokratik rejimlerde, iktidarda bulunan siyasi parti ya da partiler başta olmak üzere sistem içindeki tüm partiler, ülkedeki ekonomik gidişatın sorumluları olarak görülürler. Aynı zamanda seçmenler de hükümetleri ekonomik performanslarıyla değerlendirip oy kullanırlar. Dolayısıyla siyasi partiler, ortaya çıkış amaçlarındaki iktidar talebi nedeniyle ekonomi politikalarını, ülkenin ekonomisi ve seçmenler üzerindeki olası etkilerini dikkate alarak oluşturmak mecburiyetindedirler (Telatar, 1998: 37). Zira demokratik rejimlerde ekonomideki kötü gidişatın hükümetlerin değişmesiyle sonuçlandığı durumu oldukça yaygındır. Buradan hareketle, iktidar partileri başta olmak üzere siyasal partiler, ekonominin iyileştirilmesi ve krizlere karşı korunması ve ekonomik gelişmenin sürekliliğin sağlanması amaçlarıyla politika üretmektedirler (Ateş, 2010: 915).

Dış konjonktür bağlamında siyasi partilerin siyasal tutumlarını etkileyen faktörlerin ilki küreselleşme olgusudur. Ulus-devlet sınırları bağlamında faaliyet gösteren siyasi partiler, her ne kadar uluslararası sistemde teşkilatlanamaları da küresel düzeyde meydana gelen gelişmeleri *-küreselleşme, yeni siyasi hareketler, ekonomik krizler vb. gibi-* siyasal pratiklerinde tanıma, reddetme, benimseme ve değiştirerek kabul

⁸ Bu araştırmaya ulaşmak için: Abou-Chadi Tarık, Krause Werner, (2018), "The Causal Effect of Radical Right Success on Mainstream Parties' Polic Positions: A Regression Discontinuity Approach", *British Journal of Political Science*, pp. 1-19.

etme gibi eğilimler geliştirmektedir. Örneğin, küresel ekonomideki değişimlerin Avrupa'daki 17 siyasi partinin politikaları üzerinde etkilerini analiz eden Haupt (2010: 7, 19), partilerin sağ-kanat ve sol-kanat olmasına bakılmaksızın küresel değişimlere cevap verdiğini ve özellikle de neo-liberal gelişmelerin, sağ-kanat partilerde olumlu bir tutumla karşılandığını ancak sol-kanat partilerinde ekonomide devlet müdahalesi yanlısı tutumların gelişmesine neden olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanı sıra Ftergioti (2017: 17) de toplumsal, ekonomik ve siyasal küreselleşme olgusunun sağ partilerde sola yakınlaşma eğilimine neden olduğunu ifade ederken, sol partilerin küreselleşmeye karşı herhangi bir tutum değişikliğine gitmediğini de dile getirmektedir (Adams vd., 2009: 632).

Küreselleşmenin ulus-devletin siyasal aktörlerini sınırlarının dışına çıkartarak birbirine bağladığı söylenebilir. Bu anlamda uluslararası sistemde meydana gelen ekonomik, siyasal, toplumsal ve zihinsel değişikliklerin ulusal aktörleri de etkilediği ifade edilebilir. Dolayısıyla siyasi partiler de demokratik rejimlerin ulusal siyasal aktörleri olması özelliğiyle uluslararası değişimlerden etkilenirler. Küresel siyasal sistemin dinamiklerinde meydana gelen değişikliklerin ulusal siyasal partilerin tutumlarını şekillendirdiği yönündeki iddia, Türkiye bağlamında da bir örnekle açıklanabilir. RP'nin, MSP'nin ağır sanayi ve müdahaleci devlet anlayışı yerine şahsi girişim ve minimal devlet ilkelerini politik anlayışı olarak benimsemesi 1980'li yıllardan sonra küresel sistemdeki çevrecilik, devletçilik karşıtı, sivil toplum, şahsi girişim vb. gibi söylemlerin ivme kazanmasıyla ilişkilendirilebilir (Gülalp, 2002: 64),

3.3.2.4. Baskı- Çıkar Grupları, Sivil Toplum ve Medya

Baskı gruplarının siyasal partilerin siyasal tutumlarını etkilediği, öncelikle ihtiva ettikleri anlamdan çıkartılabilmektedir. Baskı grupları, *“ortak menfaatler etrafında birleşen ve bunları gerçekleştirmek için siyasal otoriteler üzerinde etki yapmaya çalışan örgütlenmiş gruplar”* olarak tanımlanabilir (Kapani, 2007: 212). Öte yandan baskı grupları, siyasal partilerden farklı olarak siyasal iktidarı ele geçirmeye çalışmayan, dolaylı olarak kendi menfaatleri doğrultusunda siyasal iktidarın karar alma süreçlerini ve uygulamalarını etkileme amacıyla örgütlenmiş siyasal aktörlerdir (Kışlalı, 1987: 253) .

Baskı gruplarının partilerin siyasal tutumlarını etkilemesi, bu grupların faaliyetleri ile ilişkilidir. Bu anlamda baskı grupları, siyasal hayatta yürüttüğü lobilicik,

kamuoyunu ve toplumsal sınıfları yönlendirme ve mobilize etme, seçmen tercihlerini etkileme ve siyasi partilerin finansman kaynağına destekte bulunma gibi faaliyetlerle siyasi partileri önemli ölçülerde etkilemektedir (Tosun ve Tepeciklioğlu, 2012: 427-429). Baskı gruplarının yürüttüğü lobicilik ise siyasal tutumlar hususunda ayrı bir öneme haizdir. Kısaca lobicilik “*temsil ettikleri ülke veya şirketlerin beklentilerine cevap verebilmek, onları istedikleri sonuca götürmek amacıyla (...) hedef kitlesine tutum oluşturmayı amaçlamayan*” faaliyetlerdir (Canöz, 2003: 28). Bu tanımlardan yola çıkarak bir ülkedeki siyasi karar alma süreçlerinin aktörleri olarak siyasi partilerin de baskı-çıkar gruplarının hedef kitlesinde olduğu düşünülürse, baskı grupları ile siyasal partilerin tutumları arasında anlamlı bir bağ kurmak mümkündür. Ayrıca bu bağın, baskı gruplarının siyasi partileri etkileme çabaları üzerinden tek taraflı yürüdüğü de ifade edilmelidir. Öte yandan baskı ve çıkar gruplarının esas hedeflerinin, nihayetinde siyasal iktidardaki partiler olduğu da ileri sürülebilir. Ancak bu grupların doğrudan iktidarın eylem ve söylemlerine etki etme gayesinin yanında muhalefeti ve toplumu mobilize etme amacının da bulunduğu belirtilmelidir (Sakal, 1998: 217).

Siyasi partilerin tutumlarının etkilendiği bir diğer faktör de sivil toplumdur. Sivil toplum, “*toplumsal sorunlara etkili ve uzun dönemli çözüm bulma sürecine aktif olarak katılan ve bu temelde de siyasi aktörleri bu çözümleri yaşama geçirecek politikalar üretmeye yönlendirmek için çalışan farklı gönüllü örgütlerin devlet denetimi dışında kurduğu ortak alan*” olarak tanımlanabilir (Keyman, 2010: 3). Bu tanım, sivil toplumun siyasi partileri kendi amaçları doğrultusunda etkileme çabasını özü gereği içerdiğini ortaya koymaktadır. Sivil toplum kuruluşları da toplumsal ve siyasal yaşamın içinde kamuoyu oluşturmak, kişilerin isteklerinin dile getirmek, çoğulculuk esasına dayanan toplum yapısının oluşturulmasına katkı sağlamak ve siyasi partiler üzerinde baskı kurmak gibi fonksiyonları yerine getirirler (Emini, 2013: 52-53). Bu bilgiler ışığında sivil toplumun ya da pratik anlamda sivil toplum kuruluşlarının, siyasi partilerin tutumlarını etkileme noktasında önemli roller üstlendiği görülmektedir. Öte yandan sivil toplumun yerine getirdiği, devleti ve toplumu demokratikleştirme, siyasal kültürü dönüştürme, siyasal iktidarın yozlaşmasını önleme ve demokratik ilkelere dayanan bir muhalefet anlayışını geliştirme gibi diğer işlevlerinin de sistemin dinamiklerini etkilemesinin yanı sıra, partilerin tutumlarında belirleyici rol oynadığı da ifade edilebilir (Aslan, 2010: 366-371).

Son olarak medyanın partilerin siyasal tutumları üzerindeki etkileri irdelenebilir. “Medya siyaseti” söylemlerinin yoğunlaştığı ve 21.yy’de demokratik rejimlerin dördüncü kuvveti olarak algılanan medyanın siyasal alanda gündem belirleme rolünün tartışılmaz olduğu açıkça ortadadır (Rodee vd., 1983: 188) Siyasi aktör haline gelen medyayı, siyasi partilerden izole etmek mümkün gözükmemektedir. Ayrıca önceden belirlenmiş algı, değer ve yargıları kamuoyuna yayarak gündemi oluşturma rolünü üstlenen medya kuruluşları, siyasi partilerin bu gündeme kayıtsız kalmasını engellemekte ve çeşitli yollarla özellikle iktidar partileri başta olmak üzere siyasi partilerin politikalarını oluşturdukları gündeme yöneltme çabası içerisinde (Rodee vd., 1983: 189). Teknolojinin gelişmesiyle, siyasal iletişimin önemli unsurların biri haline gelen medyanın, siyasi partilerin seçmenlere ulaşması ve mesajlarını seçmenlere iletmesinde de önemli birer araç haline geldiğini belirtmek gerekir (Çağlar ve Köklü, 2017: 168). Böylesine bir karşılıklı ilişki içinde olma durumu, siyasi partilerin medyadan bağımsız olarak söylem ve politika oluşturmalarını engellemektedir. Bu konjonktürde hiçbir siyasal aktörün medyadan bağımsız düşünülmemeyeceğini ifade eden Strömback ve Aelst (2013: 354), siyasi partilerin politikalarının toplumdaki karşılığını anlaması, analiz etmesi ve yeni politikalar üretmesinin de medyaya bağlı olduğunu vurgulamaktadır.

3.3.2.5. Toplumun Sosyo-Kültürel Yapısı

Toplumun sosyo-kültürel yapısı ile siyasi partilerin tutumları arasında da karşılıklı bir ilişkiden söz edilebilir. Bu anlamda toplulukların sahip oldukları kültürel özellikler, aynı toplumların içerisindeki siyasi partilerin siyasal tutumlarını tali olarak etkilemektedir. Yukarıda siyasi partilerin iktidarı ele geçime gayesinin, partileri siyasal sistemi paylaştıkları seçmenlere bağlı kıldığı ortaya konmuştur. Bu bağlamda toplumun sahip olduğu kültürel özelliklerin de siyasi partiler tarafından görmezden gelinebilecek bir durum olmadığı ileri sürülebilir. Asıl savunu, toplumun kültürel dinamiklerinin de siyasi partilerin politikalarını ve yaklaşımları etkilediğidir. Öte yandan sayılamayacak kadar toplumsal gerçekliği içerisinde barındırması nedeniyle kültürün, partilerin siyasal tutumuna etkilerinin tüm yönleriyle tarif edilmesi oldukça zordur. Bu çerçevede kültürel öğeler din, ırk ve etkin köken olarak sınırlandırılmıştır.

Dinin, siyasi partilerin siyasal tutumları üzerindeki etkisini tüm siyasi partilerde geçerliliği olan bir varsayım olarak değerlendirmek mümkün

gözükmemektedir. Bu duruma bağlı olarak dinin partiler üzerindeki etki düzeyini, “*dini duyarlılığı olan*” siyasi partiler ve din vurgusunun bulunmadığı partiler olarak ayırmak gerekmektedir (Okutan, 2006: 315). Dine duyarsız ya da “laik” partiler bir kenara bırakılırsa, dinlerle az veya çok, tutarlı veya inişli-çıkışlı ve idealist ya da pragmatist bir bağ kuran partilerin tutumlarıyla din arasındaki ilişki anlamlı hale gelmektedir. Avrupa’da Hristiyan demokrat partileri ve Türkiye’de Milli Nizam Partisi’yle başlayan Millî Görüş partileri din-tutum ilişkisinin açıkça seçildiği partiler olarak değerlendirilebilir. Buradan hareketle siyasi partilerin mensuplarının inandığı dinin öğretilerinin, partilerin siyasal tutumunu şekillendirdiği açıktır.

Ayrıca dinin, siyasal alanda iktidarı düzenleme, yönlendirme ve ona meşruiyet sağlama gibi işlevlerinin bulunduğunu düşüncesinden yola çıkılırsa, partilerin tutumlarının bir toplumda inanılan dinden bağımsız olamayacağı anlaşılabılır (Sarıbay, 1985: 35). Bir diğer yandan modern toplumlarda siyasi partilerin toplumsal farklılıkların temsilcisi olması, dinin de bu farklılıklardan biri olduğu düşüncesiyle birleştirilse, din ve siyasal tutumlar arasındaki ilişki netleşmektedir (Sarıbay, 1985: 42-43). Nitekim toplumun dini inancının öğretilerinin, kimi zaman siyasi partilerin oylarını yükseltme gayesi ile programlarına entegre edildiği de karşılaşılan durumlardan biridir (Karpat, 2012: 351). Bu durumun pragmatist bir tavrı barındırdığı sorunsalı şöyle dursun, bir toplumsal gerçeklik olduğu belirtilebilir.⁹

Son olarak da ırk, etnik köken ve etnisitenin siyasi partilerin tutumlarını etkilediği ileri sürülebilir. Bu iddiaya göre iki siyasal partinin sahip oldukları farklı etnik kültürleri içeren sosyal tabanları, partilerin politikalarını farklı eğilimler doğrultusunda şekillendirdiğini dile getiren Lipset (1960: 294-295), Birinci Dünya Savaşı sırasında Woodrow Wilson’un İngiltere’ye ve müttefik devletlere yardım yapma konusunda pozitif düşüncelere sahip olmasına rağmen, Anglo-Sakson olmayan Amerikalardan oluşan tabanın İngilizlere düşmanca tutumlar benimsemesi nedeniyle, 1916’da yapılan seçimlerde savaş karşıtı bir tavır takındığına dikkat çekerek iddiasını desteklemektedir. Irk ve etnik kökenin siyasi partilerin tutumlarını etkilediği iddia, örnekler verilerek açıklanabilir. Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi, ırkın politikleştirilmiş halini açıkça

⁹Örneğin Narlı’nın (1994: 28) belirttiğine göre, 1970’li yıllar Türkiye’inde Adalet Partisi, her ne kadar oy kaygısı güdümü ile ilişkilendirilse de dini unsurları siyasi partinin temel politikalarına eklemleme eğilimleri göstermiştir.

ortaya koymaktadır. Nitekim iki dünya savaşı arası dönemde bu partinin, Yahudilere karşı tutumunun nedeninin ırksal nitelik taşıması, sosyo-kültürel etkenlerin siyasal partilerin tutumlarını etkilediğine örnek gösterilebilir. Öte yandan Türkiye’de MHP’nin söylemleri ve politikaları incelenirse ırkın, etnisitenin ve kültürel değerlerin parti tutumlarına etkisi daha da berraklaşmaktadır.

4. DEMOKRASİ, LAİKLİK, AVRUPA BİRLİĞİ, KAPİTALİZM VE FAİZ

Bu bölüm, araştırmada siyasal tutumun kavramsal kaynakları olarak belirlenen demokrasi, laiklik, AB, kapitalizm ve faiz kavramlarının tanıtılmasına ayrılmıştır.

4.1. Demokrasi

Platon'un "*ehliyetsiz olanların yönetimi*" nitelemesiyle eleştirdiği yönetim biçimi olan demokrasi, günümüzün belki de en çok talep edilen ve üzerine fazlaca görüş bildirilen yönetim biçimi haline gelmiştir. Zira kavramın bu popülerliği, sayısız tanımın ve algılanış biçiminin de demokrasiyi konu edinmesine yol açmıştır. Ancak genel bir ifadeyle demokrasi, Antik Yunan'a kadar uzanan geçmişle, Yunancada halk anlamına gelen "*demos*" ve yönetme ve iktidar anlamına gelen "*kratos-kratein*" sözcüklerinden oluşmakla birlikte genel bir tabirle "*halkın yönetimi*" olarak tanımlanmaktadır (Heywood, 2014: 56). Buradan hareketle demokrasinin hemen hemen 2500 yıllık bir tarihi olduğu ifade edilebilir. Fakat belirtmek gerekir ki; demokrasinin bu tarihsel gelişim süreci ve demokrasiye yönelik kuramsal tartışmalar, bu araştırmanın sınırlarını aşmaktadır.

Demokrasiyi anlamaya ve tanımlamaya yönelik her araştırma, Schmidt'in (2002: 116) de belirttiği gibi öncelikle bir toplumdaki egemenler ile egemenlik altındakiler arasında cereyan eden ilişkiyi konu almaktadır. Nitekim sosyal toplulukların niteliklerine bakılmaksızın her zaman için bir yöneten ve yönetilen ayrımını doğurduğunu ifade etmek mümkündür (Duverger, 1986: 7). Demokrasi, bir anlamda bu yöneten-yönetilen ilişkisinin açıklanmasına yönelik tartışmaların biçimlendirdiği bir yönetim biçimi olarak algılanabilir. Demokrasinin günümüzde dillere pelesenk olmuş ve ilk kez Amerika Birleşik Devletleri (ABD) eski başkanı Abraham Lincoln tarafından kullanılmış "*halkın halk tarafından halk için yönetimi*" anlamına gelen tanımı, halkı hem yöneten hem de yönetilen bir anlayışla ele alarak bu ilişkiye atıf yapmaktadır. Bu anlayışa göre demokrasi, yönetenlerin ve yönetilenlerin bulunduğu bir yönetim biçimi olarak ifade edilir. Ancak yönetenin ya da yönetilenin kim olduğu sorunsalı, bu anlayışın önemli bir çıkmazıdır (Heywood, 2007: 97-98).

Yöneten-yönetilen ilişkisi çerçevesinde demokrasiyi, toplumu yönetecek olanların dürüst, adil ve serbest seçimler aracılığıyla yönetilenler tarafından belirlendiği rejim olarak tanımlamak mümkündür (Duverger, 1993: 453). Bu tanım, demokrasinin

tanımlanmasında önemli bir adımı yansıtsa da eksik kalmaktadır. Zira demokrasi “*her ne kadar basit ve yalın bir ifadeymiş gibi gözüксе de çağdaş bir yönetim modeli olarak farklı ve karmaşık süreçleri*” ihtiva etmenin yanında “*en yaygın ve normatif açıdan “iyi” olarak değerlendirilen bir yönetim*” sistemini de ifade etmektedir (Baharçipek ve Ağır, 2014: 6).

Öte yandan demokrasiyi özgürlük, hoşgörü, insan hakları, çoğunluk vb. gibi ilke ve değerlerle açıklayan görüşler de bulunmaktadır. Bu görüşler, demokrasiyi yalnızca yöneten-yönetilen ilişkisi bağlamında açıklayan anlayışı yetersiz görmektedir. İlke ve değerlere göre tanımlanan demokrasi, bir toplulukta azınlık durumunda olanların haklarına saygı duyulduğu ve azınlıktakilere gelecekte çoğunluğa dönüşebilme fırsatlarının verildiği özgürlükçü bir çoğunluk yönetimini ifade eder (Kışlalı, 1987: 390). Bununla birlikte demokrasinin ilkeleri ve değerlerini belirleme noktasında da birtakım anlaşmazlıklar bulunmaktadır. Örneğin Kışlalı (1994: 207), demokrasinin temel öğelerini seçim, özgürlük ve bağımsız yargı olarak ifade ederken, Yerdelen (2014:171), demokrasilerin olmazsa olmazlarının ilk sırasına, temel hak ve hürriyetlerin bireylere tanınarak yasalarla güvence altına alınmış bir düzeni koymaktadır. Ancak halkın egemenliğini, insan haklarının güvence altında olmasını, hukukun üstünlüğünü, muhalefetin varlığını, sınırlı iktidarı, sivil toplumu, denetim mekanizmalarının işletilmesini, açık ve hoşgörülü bir toplum düzenini, bireylerin özgürlüğünün tesisini, hukuk önünde eşitlik ve fırsat eşitliğini ve çoğulculuğu, demokrasinin temel ilke ve değerleri olarak sıralamak yerinde olacaktır (Çaha, 2012: 239-244; Aktan, 2015: 79-80). Fakat yukarıda değinilen ilkelerin birinin ya da birkaçının siyasal sistemde var olmasının demokrasinin varlığına kanıt teşkil etmediğini de belirtmekte yarar vardır. Bu anlamda demokrasi, yukardaki temel ilke ve değerlerinin işlevsel hale getirilmesine bağlı olarak yürütülen bir rejim olarak tanımlanabilir.

Demokrasi kavramını anlamaya yönelik yukarıdaki tanımlamalar, kavramın tam olarak anlaşılması amacını gerçekleştirmekten görece uzaktır. İdeal -*olması gereken*- ile mevcut demokrasilerin ya da demokratik rejimlerin içeriği genellikle birbirlerinden farklıdır. Ancak demokrasi ve demokratik rejimleri kurumsal ve yönetim süreçleri bağlamında tanımlayan görüşler, kavramın tanımlanmasında belli başlı ortak özellikleri ortaya koyduğu için yol gösterici olarak alınabilir.

Bu görüşlerden ilki Robert Dahl'ın (2010: 99-100) formüle ettiği demokrasi tanımıdır. Buna göre demokrasilerde olması gereken politik kurumlar, seçimle belirlenmiş temsilciler, özgür ve adil ve sık sık tekrarlanan seçimler, ifade özgürlüğü, alternatif bilgi kaynakları işlevselliği, kurumsal özerklik ve vatandaşların siyasal katılımı olarak belirlenmiştir. Dahl'a göre bir yönetim biçimin demokrasi olarak tanımlanabilmesi, yukarıdaki şartların mevcut olmasını gerektirmektedir.

Bir diğeri ise demokrasinin var olabilme koşullarını, ulusal birlikteliğin sağlanması, toplumsal sınıflar arasındaki eşitliğin tesis edilmesi, toplumun belirli bir eğitim düzeyine sahip olması ve siyasal kültürde bireylerin eşitliğine ve özgürlüğüne dair inancın ve hoşgörünün yaygın olmasına bağlamaktadır (Kışlalı, 1987: 395). Son görüşte ise demokrasi, iki ya da daha fazla partinin hükümet aygıtlarını kontrol etmek için yarıştığı ve oyların çoğunluğunu alan partinin iktidar sahibi olduğu bir siyasal sistem olarak anlaşılmaktadır (Downs, 1957b: 137). Bu görüşlerden hareketle demokrasiyi yöneten-yönetilen ve birtakım ilke ve değerlerle açıklayan tanımlara, demokratik kurumları ölçüt olarak kullanan görüşü de eklemek kavramın tanımlanması için elzemdir. Burada demokrasinin kapsayıcı bir tanımı verilemese de yukarıda değinilen görüşlerin, demokrasiyi tanımlarken büyük ölçüde katkı sağladığı belirtilebilir.

4.1.1. Demokrasi Türleri

Yüzyıllardır birey yaşamının önemli bir ayrıntısı olma niteliği kaybetmeyen demokrasinin, kendisini yenileyebilme potansiyeline sahip olması, birbirini tamamlayacak ya da eleştirecek birçok demokrasi kuramının ve modelinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Özdemir, 2018: 30). Bu nedenle, demokrasinin farklı model ve kuramlarını egemenliğin sahiplenilmesi, yaygınlık seviyesi ve alternatif yorumlar çerçevesinde sınıflandırmak açıklayıcı olacaktır.

Doğrudan, Yarı Doğrudan ve Temsili Demokrasi; Demokrasiler öncelikle egemenliğin kullanılış biçimlerine göre birbirlerinden ayrılmaktadır. Bunlardan ilki, Antik Yunan site devletlerinde uygulanan, halkın herhangi bir temsilciye ihtiyaç duymadan direkt olarak kendi kendisini yönettiği doğrudan demokrasidir. Demokrasinin doğrudan modeli, bir ülkedeki vatandaşların, herhangi bir kişi ya da kurula ihtiyacı olmadan mütemadiyen siyasi karar alma süreçlerine katıldığı ve yöneten-yönetilen ilişkisinin arasındaki sınırların kaldırıldığı bir sistemi ifade etmektedir (Heywood, 2007:

100). İkincisi, *halka ait olan egemenlik hakkının, halkın seçtiği kişi ya da kurullar tarafından temsil edilmesiyle*” ve temsili bir meclisle işleyen, siyasi partilerin birer aktör olduğu ve rızaya dayanan temsili demokrasilerdir. Son olarak yarı-doğrudan demokrasi ise düzenli gerçekleşen seçimlerle belirlenen temsili siyasal iktidarın, egemenliği belirli hususlarda vatandaşlarla paylaşması ile işleyen demokrasi türüdür. Ayrıca yarı-doğrudan demokrasilerde halkın, siyasal iktidar tarafından alınan bir kararın uygulanmasını veto etme ve yeni bir yasa teklif etme yetkisi de bulunmaktadır. (Turan, 2014: 258-263).

İki Yaygın Model: Liberal ve Sosyal Demokrasi; Liberal demokrasi, devletin anayasa ve yasalarla sınırlandırılmasına ve siyasal-toplumsal alanın hukukun üstünlüğü prensibine göre işlemesine dayanmaktadır. Bu sınırlı yönetim, halkın katıldığı düzenli ve adil bir şekilde gerçekleştirilen seçimler aracılığıyla belirlenir ve halka karşı sorumludur. Ayrıca siyasal hayatta çoğulculuğu esas alan liberal demokrasi, kuvvetler ayrılığı ilkesine de sıkı bir şekilde bağlıdır (Çetin: 232-233).

Liberal demokrasinin de kendi içinde bir ayrımını yapan Arend Lijphart, Çoğunlukçu –*Westminster*- Model ve Çoğulcu –*Oydaşmacı*- Model olmak üzere demokrasinin iki türünü ortaya koymaktadır.

Buna göre Lijphart (1996: 3-4) *çoğunlukçu demokrasiyi*, yürütme gücünün tek parti hükümetinin elinde ve yasamanın üstünde olduğu, yasamanın da tek meclisle yürütüldüğü, nispi olmayan çoğunlukçu seçim sisteminin benimsenip, iki partili bir siyasal sistem üzerinden işleyen, üniter ve merkeziyetçi bir devlet yapısı içinde yumuşak bir anayasaya sahip yönetim şekli olarak tanımlanmaktadır.

Öte yandan *çoğulcu demokrasiyi*, Lijphart’ın (1996: 3-4) ifadeleriyle yürütmenin farklı koalisyonlar/partiler tarafından paylaşıldığı, kuvvetler ayrılığı ilkesinin benimsenip yürütme ve yasama erkleri arasında denge sisteminin işlediği, nispi temsil ilkesine göre yapılan seçimleri ve çok-partili bir hayatla birlikte iki meclisli bir yasamayı gerektiren ve devlet sisteminin federal ve âdem-i merkeziyetçi özellikte olduğu yönetim tarzı olarak tanımlamak mümkündür.

Sosyal demokrasi ise sol ve Marksist ideolojinin revize edilmiş hali olarak, Eduard Bernstein ve Karl Kautsky tarafından içi doldurulmuş bir demokrasi modelini ifade etmektedir (Nebati, 2014: 72). Ayrıca sosyal demokrasiler, liberal demokrasinin öğretilerinin eleştirileri üzerine oluşturulmuş demokrasi kuramına da

dayandırılmaktadır. İlk olarak Sosyal demokrasi, kapitalizmin neden olduğu ekonomik eşitsizliği eleştirmektedir (Duverger, 1986: 23). Sosyal demokrasiye göre devleti, halkı ve ekonomik ilişkileri geliştirmenin, toplumsal özgürlükleri topluma yaymanın ve toplumsal eşitliği sağlamanın yolu demokrasiden geçmektedir. Demokrasinin toplumsal eşitliği sağlamak için araç haline getirildiği bu model, liberal demokrasinin savunduğu siyasal sistemin müdahalesiz hale getirilmesini eleştirir ve daha reformcu bir karaktere bürünmektedir (Schmidt, 1986: 155-156). Sonuçta sosyal demokrasinin, sivil-siyasal alanda özgürlüğü hâkim kılmaktan çok eşitliği tahsis etmeye çalışan bir anlayışı yansıttığını belirtmek de mümkündür.

Alternatif Demokrasi Türleri-Kuramları; İnsan yaşamındaki siyasal, sosyal ve düşünsel gelişmeler ve dönüşümler sonucunda siyasal alan zamanla yeniden tanımlanmaya tabi tutulmuş ve bu doğrultuda yeni demokrasi kuramları ve modelleri ortaya çıkmıştır (Çınar, 2014: 233).

Müzakereci Demokrasi: Müzakereci demokrasinin teorik altyapısının, Jürgen Habermas'ın vatandaşların devlet alanının dışında bir araya gelip kamuya dair meseleleri tartışabildiği “*kamusal alan*” ve “*iletişimsel eylem*” teorisine dayandığını ifade edilebilir (Uslu, 2017: 147). Genel manasıyla müzakereci demokrasi, alınacak kararlardan etkilenecek olan bütün vatandaşların karar alma sürecine katılması, kararlara dair görüşleri gerekçelendirerek tartışması ve problemlere çözüm üretilmesi süreçlerini içeren demokrasi modelidir (Elster, 1998: 8-9). Bu model, liberal demokrasinin uygulamalarındaki eleştiriler ve eksiklikler üzerine geliştirilmiş bir demokrasi türüdür (Köse, 2012: 91). Öte yandan katılımcı demokrasi, güçlü demokrasi ve radikal demokrasi ile benzer özellikleri içermekle birlikte, vatandaşların tümünü ilgilendiren kamuya ait meseleler hakkında alınan kararların, bireylerin hepsinin katılımı ile müzakere süreçleri sonucunda oluşturulmasını öngören bir anlayışı yansıtmaktadır (Erdoğan, 2012: 26, 39).

Koruyucu Demokrasi; Koruyucu demokrasi, 17. ve 18. yy'den sonra demokrasinin vatandaşların siyasal hayata katılmasını sağlama işlevine yönelik algının kaybolduğu bir dönemde, “*vatandaşların kendilerini hükümetin tecavüzünden koruyabildikleri bir mekanizma*” olarak ortaya çıkmıştır (Heywood, 2007: 104). Kapsamlı bir tanımda Held (2006: 78) koruyucu demokrasiyi, egemenliğin kaynağının bireylere ait olduğu fakat temsilciler aracılığıyla işleyen, düzenli aralıklarla yapılan

seçimlerde siyasi partilerin rekabet ettiği, anayasanın üstünlüğünün benimsendiği, iktidarların keyfi uygulamalarının sınırlandırıldığı, temel hak ve hürriyetlerin garanti altına alındığı yönetim biçimi olarak tanımlamaktadır.

Katılımcı Demokrasi; Katılımcı demokrasi, vatandaşların siyasi karar alma süreçlerine katılım imknlarının olabilecek en st seviyeye maksimize edilmesini öngören, demokrasi ve demokratik değerleri yalnızca siyasi alana değil aynı zamanda ekonomiye ve topluma da sirayet ettirmeyi amaçlayan demokrasi kuramıdır (Schmidt, 1986: 164-165). Öte yandan Barber'ın (1984: 151) tahliliyle katılımcı demokrasi, temsili demokrasinin gerçekleştiremediği vatandaşların katılım düzeyini arttırmaya yönelik mekanizmaların, işler hale getirilmesini de savunmaktadır.

Militan Demokrasi; Militan demokrasi, statükoyu koruma gayesiyle (Tgel, 2017: 122) ve Avrupa'da yükselişe geçen faşist yönetimlerin tehlike oluşturduğu liberal demokrasilerin kendilerini güvence altına almayı amaçlaması sonrasında ortaya ıkmiş demokrasi modelidir (Loewenstein, 2004: 261). Genel manasıyla militan -mücadeleci-kavgacı- demokrasi, kendisine yönelen herhangi bir tehdide karşı kendini koruma ihtiyacıyla birtakım sivil-siyasal hakları yasal dayanaklarla sınırlandırmayı meşrulaştıran demokrasi modeli olarak tanımlanabilir (Sajo, 2004: 221).

Anayasal Demokrasi; Liberal demokrasiyle de birlikte anılan anayasal demokrasi, vatandaşların temel ve siyasi hak ve özgürlüklerinin teminat altına alma gayesiyle, devletin ya da siyasi iktidarın anayasa ve yasalarla sınırlandırıldığı ve siyasi sistemin anayasanın üstünlüğü, hukuk devleti, insan hakları, siyasi çoğulculuk ve rekabet kurumları etrafında işlediği bir demokrasi modelidir. Çoğunluğun iktidarına dayanan yönetim, azınlıkların haklarının gözetilmesi ve ekonominin serbest piyasaya anlayışına göre şekillenmesi dayandığı temel prensipler arasındadır (Tgel, 2017: 115-116).

Radikal Demokrasi; Radikal demokrasi, müzakereci demokrasiye benzer olarak Jürgen Habermas'ın söylemlerinde yer bulmakla birlikte modern dönemde toplum ve devlet arasındaki tüm ilişkilerin demokratikleştirilmesini savunmaktadır (Keyman, 2000: 129). Ayrıca liberal demokrasinin reddiyesine dayanmamakla birlikte, radikal demokrasi post-modern dönemde liberal demokrasinin değiştirilmesini ve demokratiklik düzeyini geliştirmeyi savunur ve siyasi-toplumsal alanda çoğulculuğu,

farklılıkları ve farklılıkların getirdiği çatışmaları önemseyen demokrasi anlayışıdır (Gül, 2008: 167).

Elitist Demokrasi; Elitist demokrasilerde, yasal ve yönetsel kararlar ancak bir grup elitin elindedir. Siyasal iktidarı elinde bulunduran bu elitler aynı zaman güçlü bir yürütme organına da sahiplerdir. Siyasal iktidar için rekabet, yalnızca siyasal elitler ve elit partiler arasında tezahür eder (Held, 2006: 157).

Marksist Demokrasi; Marksist ya da sosyalist demokrasi, siyasal iktidarın proleterlerin *-işçi sınıfının-* elinde bulunduğu, Marksist ideolojinin siyasal alanda hüküm sürdüğü rölatif baskıcı bir demokrasi modelidir. Marksistlerin savunduğu sınıfsız toplumun, demokrasinin oluşması için temel şart kabul eden bu model, aynı zamanda muhalefetsiz ve komünist bir siyasal sistemi de benimsemiştir (Tunç, 2008: 1120).

4.1.2. Demokrasi ve Türkiye

Türkiye’de demokrasinin tarihini inceleyen araştırmaların çoğunun karşılaştığı ilk zorluk, bu tarihin başlangıcının nerede konumlandığının saptanmasıdır. Ancak demokrasinin ilke, değer ve kurumlarının görülmeye başlandığı İkinci Meşrutiyet Dönemi başlangıç olarak alınabilir.

İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde siyasal sistem her ne kadar 1876’dan beri anayasal bir niteliğe sahip, seçimlerin yapıldığı ve meclisin işlediği bir ortama sahip olsa da 1908’e kadar demokratik bir anlayışın geliştiği, çoğulcu siyasal, kültürel ve toplumsal bir hayatın ortaya çıktığı söylenemez. Bu tarihten sonrasının da demokrasiye geçiş süreci olarak değil “*demokrasinin doğum sancılarının yaşandığı*” ve milli egemenliğe dayalı cumhuriyet rejiminin kurulmasının zihinsel temellerinin atıldığı dönem olarak tasvir etmek yerinde olacaktır (Günel, 2009: 14-45).

Demokrasiye geçişin somut olarak temellerinin atıldığı dönem, Millî Mücadele Dönemi ve sonrasında kurulan Cumhuriyet rejimine denk gelmektedir (Karpat, 2010: 50). Fakat bu dönemde her ne kadar egemenliğin halka dayandırılmasına yönelik, parlamentonun yasama işlemlerinde etkinliğini arttıran ve kadın-erkek eşitliğini sosyal-siyasal alanda genişleten adımlar atılmış olsa da, genel manada muhalefetin yokluğu ve toplumsal farklılıklara karşı uygulanan baskıcı uygulamaların demokrasinin gelişimine zarar verdiği ifade edilebilir (Çaha, 2014: 264). Zira Türkiye’nin Cumhuriyetin kuruluşundan 1940’lı yıllara kadar olan dönemde, demokrasinin kurum ve

kuruluşlarının işlemesine rağmen tek-parti egemenliğinde yönetildiğini dikkate alınırsa, demokratikten ziyade otoriter bir rejimle yönetildiğinden söz etmek mümkündür (Çolak, 2015: 229).

1940'lı yıllarda ise Türkiye, demokratikleşme bağlamında pozitif birçok adım atmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin Birleşmiş Milletlere katılması ve savaş sonrası küresel sistemde Batı taraftarı tutum takınması gibi yönelimleri demokratik değerlerin genişlemesine yol açmış, çok partili hayata geçilmiş ve 1950'de 27 yıldır iktidar sahibi olan bir parti yerini başka bir partiye devretmiştir (Lewis, 1993: 302; Zürcher, 2015: 307-308). Bu bağlamda uzunca bir dönem tek parti egemenliğindeki siyasal sistemin dönüşümü, muhalefet kurumlarının kurulması ve çok partili bir siyasal kültürün gelişmesi, demokrasiye geçişin olumlu adımları olarak okunabilir.

Ayata (1995: 84), DP'nin Türkiye'de bir seçim demokrasisini oluşturduğunu lakin tüm kurum ve kuruluşlarıyla işleyen ve halkın katılımına dayanan batılı anlamda demokrasinin bu dönemde hala oturmuş gözükmediğini vurgulamaktadır. Nitekim dönemi izleyen on yıl içinde gerçekleştirilen darbe ve sivil yönetimin yerini askeri yönetime bırakması, Ayata'yı haklı kılan önemli gerekçelerden biri olarak alınabilir.

Bu dönemden sonra Türkiye'de demokrasi, devlet seçkinleri ile siyasilere arasındaki mücadele üzerinden ilerlemiştir. Bu anlayışın sonucu olarak meydana gelen her askeri müdahale, Türkiye'de demokrasinin gelişimini geriye götürmüştür (Heper, 2001: 109-110). Örneğin 1980 Darbesi sonrasında demokrasinin aktörlerin olan siyasi partiler kapatılmış, meclis feshedilmiş, tüm siyasal eylem ve faaliyetler engellenmiştir (Zürcher, 2015: 401- 402). Demokrasinin bu ileri geri gelişiminin, 1990'lı yıllar boyunca da devam ettiği belirtilebilir. Nitekim bu yılların sonuna doğru seçimle işbaşına gelmiş iktidarın birtakım gerekçelerle iktidardan el çektilmesi demokrasinin aksayan gidişatını özetlemektedir.

2000'li yıllarda ise Türkiye, 1999'daki AB'ye adaylık sürecinin başlangıcından itibaren reform dönemine girmiş ve demokrasi ve demokratikleşme adına önemli değişikliklere imza atmıştır. Bu dönemde azınlık hakları, birey ve grup hak ve hürriyetlerini demokratik bağlamda genişleten AB uyum paketlerinin yürürlüğe girmesi, Anayasa değişiklikleri ve 2013'te Demokratikleşme Paketi kapsamında gerçekleştirilen reformlar, Türk demokrasi tarihinin olumlu adımları olarak nitelenebilir (Samur, 2015: 437-438).

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa, Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana Türkiye’de demokrasi, Samuel Huntington’un “ters dalgalarına”¹⁰ benzer inişli-çıkışlı bir süreç izleyerek günümüze kadar gelişimini sürdürmüştür. Uzun soluklu bu sürecin içerdiği Osmanlı’dan kalan merkezîyetçi yönetim anlayışının terk edilememesi, demokratik değerlerin siyasi aktörler tarafından benimsenememe sorunsalı ve bürokrasi hegemonyası altındaki siyasal alanın özgürlük problemi, Çınar’ın (2014: 221) da ileri sürdüğü gibi demokratik anlayışın gelişmesinde en önemli engeller olarak göze çarpmaktadır. Fakat, Türk demokrasisi karşılaştığı bu anti-demokratik engellere rağmen benzer durumdaki devletlere nazaran gayet başarılı demokratikleşme sürecini deneyimlediği belirtilebilir (Lewis, 2003: 31).

4.2. Laiklik

Laik kavramı, Fransızca terimler olan “laic”, “laique” ve “laicus” sözcüklerinden türetilmiş olup “*ruhani olmayan kimse, dini olmayan şey, fikir, müessese, sistem, prensip*” anlamına gelmektedir (Başgil, 2007: 150). Laiklik ise kelime manasıyla, “*laik olma durumu, devlet ve din işlerinin ayrılığı, devletin din ve vicdan özgürlüğün gerçekleşmesi bakımından yansız olması*”dır (TDK Sözlük, 2005: 1295). Sivil-siyasal alanda kullanılagelen laiklik ise daha geniş bir anlamsal alanı içerisine almaktadır. Bu bağlamda laikliği, din ve devlet ayırımına, eşitliğe ve din ve inanç özgürlüğüne, toplumun laikleşmesi ve sekülerleşmesine dayanan üç ana eksen etrafında tanımlamak mümkündür. Bununla birlikte laiklik, farklı disiplinler tarafından da ayrı bir sınıflandırılmaya tabi tutulmaktadır.

Din-devlet ayrışması olarak laiklik: Laikliğin akla gelen ilk tanımı, dinin ve devletin birbirinden ayrılmasıdır (Narlı, 1994: 23; Öktem, 1994: 33). Öte yandan laikliğin ilk teorisyeni olan Ferdinand Buisson’a göre laiklik, “*kamu hayatının farklı işlevlerinin kilisenin sıkı vesayetinden*” kurtarılma ya da özgürleştirilme süreçlerini ihtiva etmektedir (akt. Bauberot, 2008: 18). Bir diğer tanımda laiklik, “*din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, devletin dini temellere dayanmaması, aynı şekilde dinin*

¹⁰ Huntington’un demokratikleşme dalgaları tezi, demokratik olmayan ülkelerin belirli dönemlerde ve belirli olaylar sonucunda demokratik rejimlere dönüştüğünü, sonrasında ise tekrar otoriter ya da askeri rejimlerin bu demokratik rejimlerin yerine geçtiğini iddia eder. Tez’e göre dünyanın demokratikleşme süreci, üç demokratikleşme, iki de demokratik rejimlerden demokratik olmayan rejimlere geçişi ifade eden “ters dalgaların” etkisinde gelişmiştir. Detaylı bilgi için: Huntington, Samuel P., (1991), **The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century**, Norman&London: University of Oklahoma Press.

de devletin işlerine karışmaması” anlamına gelmektedir (Duman, 2010: 286). Bu tanımlarla benzer doğrultuda da laikliği, “*dinin dünya-özellikle devlet işlerine (yasama, yürütme ve yargı işlemlerine) karıştırılmaması ve buna karşılık devletin de dine karşı lehte veya aleyhte bir tavır takınmaması*” olarak niteleyen görüşler de mevcuttur (Kaplan, 1997: 363). Kışlalı’nın (1994: 29) ise bu tanımlara “*toplum ve devlet yaşamının akla ve bilime dayatılması*” ibaresini de eklediği ifade edilmelidir. Verilen tanımların laikliği, kurumsal anlamıyla tanımladığı ve temelde din ve devlet kurumlarının ayrılması olarak nitelendirdiği tespit edilebilir.

Eşitlik, din ve inanç özgürlüğü olarak laiklik: Maclure ve Taylor’a (2015: 27) göre laikliğin “*devlet-kilise ayrılması*”, “*dinlere karşı devletin tarafsızlığı*” ya da “*kamu alanından dinin soyutlanması*” şeklinde tanımlanması birtakım eksiklikleride beraberinde getirmektedir. Kurumsal tanımlamayı yetersiz bulan bu anlayışa göre laiklik, din-devlet ayrışmasına ek olarak, devletin dini herhangi bir inanışa eşit saygıyla yaklaşmasını ve bireylerin inanç özgürlüğünü garantileyen çoğulcu ilkeler bütünü olarak tanımlamaktadır (Maclure ve Taylor, 2015: 30-34). Öte yandan sekülerizme yakın bir diğer tanımlamada laiklik, din-devlet ayrımından ziyade toplumsal yaşamda en üst noktada yer alan dini kuralların ve değerlerin toplumdan ayrıştırılması anlamına gelir (Berkes, 1984: 26). Bu anlamda laikliği siyasal alanının dışına çıkaran bir tanımlamayla Ortaylı (2007: 159), laik toplum düzenini “*standart ve monist bir yönetim düzeninin ve her din ve cinsiyete mensup inşaların eşit koşullarla bağlı olduğu bir hukuk mevzuatının bulunduğu toplum düzeni*” olarak tanımlamaktadır. Laikliğin tanımlanmasına yönelik değinilen bu açıklamalar, laikliği eşitlik, din ve inanç özgürlüğü anlamıyla nitelemektedir.

Sekülerizmden farklı olarak laiklik: Bu anlayış, laikliğin ne olmadığını açıklayarak tanımlamaktadır. Bu anlamda, laikliğin genellikle birbirinin yerine kullanılan sekülerizm/sekülerleşme/dünyevileşme gibi olgulardan farklılıklarının ifade edilmesi gerekir. Laiklik, sekülerleşme ya da sekülerizm gibi sosyolojik değil siyasi ve hukuki bir ilkedir. Laiklik siyasi yönüyle devletin ya da iktidarın meşruiyetinin herhangi bir dine dayandırılmaması anlamını taşır (Erdoğan, 2000: 292, 297). Bu anlamda laikliği, toplumun dönüşümünü ifade eden sekülerizmden ayırmak gerekir. Zira sekülerleşme, dinin toplumsal yaşamın tüm alanlarını etkilemesini engelleyerek dini bireysel alana indirgeyen ve insan yaşamının soyut ve metafizik kurallardan ziyade

bilimsel kurallara göre düzenlemesini savunan bir anlayışı yansıtır (Savcı, 1964: 139). Ayrıca sekülerleşme “*dinin siyaseti ve toplumu yapılandırma işlevinden soyutlanmasının*” hukuki süreçlerle değil “*sosyolojik bir biçimde gerçekleştirilmesi*” ve “*dinsel, etnik, ideolojik çoğulculuğun toplumca kabulü*” anlamıyla da laiklikten ayrılır (Kazancıgil, 2010: 188-189). Subaşı (2017: 230) da laikliğin siyasi ve hukuki ilke olarak “*dinin devlet işlerinden elini çekmesi*” manasına geldiğini, buna mukabil sekülerleşmenin “*dinin gündelik hayat içindeki görünürlüğüne azaltılması hatta zayıflatılması*” anlamını taşıdığını ifade etmektedir.

Laikliğe yönelik yukarıdaki tanımlardan hareketle, laikliğin din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, devletin dinlere saygı duyması ve bireylerin dini inanç ve özgürlüğünü sağlanması anlamına geldiği, sekülerleşmeden farklı olarak siyasi bir ilke olduğu tespit edilebilir.

Disiplinlere göre laiklik: Laikliğin felsefi, ahlaki ve siyasi-hukuki tanımları da bulunmaktadır. Felsefi manada laiklik “*iman ile aklın sahalalarının ayrılmasını, imanın, aklın sahasına asla müdahale ettirilmemesinin gerektiği*”; ahlaki manada laiklik, “*ahlaki fiillerin ve ahlaki hayatın dini tesirden tamamen azade kılınmasını, aklın prensiplerine ve ilmi gelişmelere bağlanması*”; ve siyasi-hukuki anlamda laiklik *otoritenin ve hukukun kaynağı olarak ilahi bir kaynak ve otorite tanımamak, devlet otoritesini ve hukuk prensiplerini dini unsurlardan ve tesirlerden uzak tutmak*” anlamına gelmektedir (Küçükaga, 1996: 19).

Bu tanımlar çerçevesinde laikliği niteleyen temel prensipler ve ilkeler şu şekilde özetlenebilir (Narlı, 1994: 23):

1. Devletin din alanına, dinin de devlet alanına karışmaması,
2. Dini ve dünyevi otoritelerin birbirlerinden ayrılması,
3. Dünyevi iktidarın -devletin-hükümetin-, tüm dini inançlar ve ifadelere tarafsız bir şekilde yaklaşması,
4. Din ve vicdan hürriyetinin toplumda işler hale getirilmesi.

Son olarak da Sambur’un (2009: 48) değindiği gibi devlet, toplum, birey ve din aktörleri arasında vuku bulan ilişkileri pozitivist geleneklerle düzenleme gayesi taşıyan ve din-devlet ayrımını kasteden laikliğin, devletin din konusunda tarafsızlığına ve müdahalesizliğine, bireyin din ve inanç özgürlüğüne yönelik tanımlarının yanında

devletin dini kontrol altına alması ve toplumu dönüştürmesi gibi olumsuz anlamlar da taşıdığı belirtilmelidir.

4.2.1. Laikliğin Doğuşu ve Gelişimi

Laikliğin tarihi oldukça uzun ve karmaşık süreçleri içermektedir. Bu karmaşıklığın nedenini Bauberot (2008: 15), laikliğin “*donmuş bir toplumsal gerçeklikten*” ziyade sürekli değişken yapıda olmasıyla ve her toplumun kendine özgü bir yol izleyerek laikliği anlamlandırmasıyla ilişkilendirmektedir. Zira Fığlalı (2016: 16) da “*bir ülkenin tarihi, coğrafı, siyasi ve sosyal şartları ile ülkedeki yaygın ve müesses dinin özellikleri, (...), o ülkeye özgü laiklik anlayışının oluşumunu, gelişimini ve uygulamalarını*” etkilediğini ifade ederek bu iddiayı yinelemektedir. Bu nedenlerden ötürü laikliğin doğuşunun, öncelikle felsefi tartışmalar ve birtakım gelişmeler, sonrasında da kültürel-coğrafi (Batı –*Hristiyan*- ve Doğu –*Müslüman*- toplumları) olmak üzere iki durağının olduğu ifade edilebilir.

Batı dünyasında laiklik, gelişimini teorik-felsefi ve pratik olmak üzere birtakım iç dinamikler üzerine yapılandırmıştır. Laikliğin felsefi temellerinin, John Locke’un siyasal iktidar üstündeki dini egemenliği reddeden ve devlet ve dini tamamen ayırtıran separatist düşüncesine, Voltaire’nin anti-klerikalizmine ve J.J. Rousseau’nun toplum sözleşmesiyle bir araya gelen devlete entegre ettiği bir üst ahlak yasasının varlığını savunan yurttaşlık dini öğretilerine dayandırmak mümkündür (Bauberot, 2008: 34-43). Öte yandan laikliğin bir ilke olarak ortaya çıkışı, öncelikle toplumsal hayatta meydana gelen değişikliklerin gündeme getirdiği problemlerin akıl ve pozitif bilimle çözümlenmeye başlanması ve inanç farklılıkların birlikte yaşam için uzlaştırılmasını savunan felsefi ve zihinsel tartışmalardan ileri gelmektedir (Kışlalı, 1994: 30).

Bir diğer yandan laikliğin ortaya çıkışı, tarihteki gelişmeler açısından değerlendirilse, laikliğin ilk başta “*bedenlere hükmeden*” siyasi otoriteler -*kral-imparator*- ile “*ruhlara hükmeden*” dini otoriteler -*kilise*- arasında cereyan eden egemenlik tartışmaları çerçevesinde geliştiği saptanabilir (Erdoğan, 2000: 296, Narlı, 1994: 24). Bu manada laikliğin, Batı’da kralların kiliseye karşı giriştikleri egemenlik mücadeleleri ve 18. ve 19.yy’dan itibaren ulus-devlet arayışlarıyla zirveye ulaşan gelişmeler doğrultusunda geliştiği kabul edilebilir (Çaha, 2008a: 112-114). Daha spesifik bir ifadeyle laiklik, Fransa ve Katolik kilisesi arasındaki egemenlik tartışmalarından doğmuş ve gelişmiştir (Kazancıgil, 2010: 188). Bu bağlamda laiklik,

devlet ve din arasında geçmişten gelen egemenliğin paylaşımı sorunundan kaynaklanan uzlaşmazlığa çözüm arayışının sonucu olarak değerlendirilebilir (Arpacı, 2018b: 25).

Ayrıca coğrafi keşifler sonrasında kilisenin ve ruhban sınıfının dogmatizminin ve otoritesinin sorgulanır hale gelmesi, Reformasyon ve VII. Henry olaylarının patlak vermesiyle Katolik kilisesinin Batı'daki egemenliğinin zayıflaması, Sanayi Devrimi'nin etkisiyle kapitalizmin gelişmesi ve iktidar talebi olan güçlü sınıfların oluşması, Aydınlanma döneminin yaydığı rasyonalite tutkusu, monarşiyi, aristokrasiyi ve kiliseyi hedef alan Fransız İhtilali'nin gerçekleşmesi, August Comte'nin başını çektiği gözleme dayanan pozitivizmin, metafiziği ve türevlerini sorgulamaya başlaması vb. gibi gelişmelerin laikliğin gelişimine katkıda bulunduğunu belirtmek imkân dâhilindedir (Fırlalı, 2016: 17-31).

Laikliğin gelişiminin tarih serüveninde izlediği seyir önemli ölçüde Batı ve Doğu bağlamlarında da farklılıklar içermektedir. Hıristiyanlıkta olduğu gibi dinin devlet dışında gelişip sonradan devlete eklemelendiği bir süreç, İslam toplumlarında gerçekleşmemiş ve İslam özü itibarıyla devletin ve iktidarın en temel meşruiyet kaynağını oluşturmuş ve çekirdek kurum olagelmıştır (Küçükaga, 1996: 26). Dolayısıyla dünyevi ve dini iktidar kavramlarından yoksun olan Doğu toplumları bu kavramların ayrıştırılmasını ifade eden eğilimden oldukça uzak kalmış, Batı'daki laikliğin gelişim süreçlerini yaşayamamıştır.

Öte yandan laikliğin doğu ve özellikle İslam topluluklarındaki gelişimi Batı'da olduğu gibi uzun süren iç savaşlar ve dinamikler üzerinden gerçekleşmemiş, daha çok Batılılaşma süreçleri ile iç içe ilerlemiştir (Mert, 1994: 58). Bu süreçler de daha çok ya siyasal iktidarı elinde bulunduran seçkin bir zümre ya da entelektüeller aracılığıyla tepeden inme bir mantıkla gerçekleştirilen laiklik reformları ile yürütülmüştür (Küçükcan, 2003). Nitekim Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde de modernleşmeyle iç içe geçmiş olan laiklik uygulamalarının “*tepeden inme (...)* bir modeli benimsemiş” nitelikte olduğu gerçeği, bu duruma örnek teşkil etmektedir (Çaha, 2008b: 178). Laikliğin gelişimindeki coğrafi ayrımı, İslam ülkesi olan Türkiye üzerinden de açıklamak mümkündür. Zira Türkiye'de laikliğin bir prensip olarak, batılı devletlerden farklı bir şekilde uzun bir dönem var olan felsefi düşüncelerin etkileşimi sonrasında değil, direkt olarak bürokratlardan ve askerlerden oluşan küçük bir zümrenin elinde billurlaştığı saptanabilir (Daver, 1988: 29) . Ayrıca Sambur'un (2009: 45) net

ifadeleriyle, Türkiye’de laikliğin “evrensel din özgürlüğü anlayışı içinde değil, daha çok Türkiye Cumhuriyeti’nin kendine özgü koşulları iddia edilerek oluşturulmuş bir anlayışı” simgelediği görülmektedir. Bu durumun altında yatan neden, “batı toplumlarının laikliği gerçekleştirebilmelerine yol açan toplumsal dinamiklerin” hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde görülmemesi ile ilişkilendirilebilir (Duman, 2010: 291).

Son olarak da laikliğin, felsefî tartışmalar ve bir takım gelişmelere bağlı ve Doğu-Batı ayırımına dayanan ortaya çıkış ve gelişim süreçlerindeki farklılıklara rağmen bir ülkedeki gelişiminin sırasıyla şu dört aşamadan geçtiği ifade edilebilir (D.E. Smith’ten akt. Erdoğan, 2000: 328-329):

1. Din ile siyasetin tamamen ayrılması manasında “*siyasetin ayrılması*”,
2. Siyasetin egemenlik ve kontrol alanının önceden dinin kontrol ettiği alanlara doğru “*siyasetin genişlemesi*”,
3. Siyasal kültürün dünyevileşmesi sonrasında “*siyasi değerlerin dönüşmesi*”
4. Laik bir ideolojinin dayatılması ile dini otoritelerin önemlerinin düşürülmesi anlamına gelen “*siyasetin hâkimiyeti*”.

Bu süreçlerin her zaman yukarıdaki sıra takip edilerek gerçekleştiği kesin değildir. Bazı ülkeler süreçlerin hepsini aynı ayna deneyimlemekteyken diğerleri bu süreçlerin yalnızca birkaç tanesini yaşamaktadır.

4.2.2. Temel İki Laiklik Modeli

Laikliğin doğması ve gelişimindeki izlediği farklı süreçler, aynı zamanda farklı laiklik anlayışlarının oluşmasına neden olmuştur. Bu bağlamda laiklik genellikle iki farklı yaklaşım modeli ile anılmaktadır (Sambur, 2009: 47):

1. Fransa kökenli, dinin toplum hayatından tamamen silinmesini ve denetim altında tutulmasını öngören *laisizm modeli*,
2. Sekülerizm olarak da nitelenen, devletin müdahalesinden dini korumayı ve dini inançların özgürce yaşanmasını öngören *Anglo-Amerikan model*.

Bu iki modelin de laikliğin ele alınışında çıkış noktası olarak devlete yükledikleri roller bağlamında farklılaştığı ifade edilebilir. Bu anlamda, laisist model devletin sivil ve siyasal alanı değiştirme yetisini güçlendirirken, sekülerist anlayış devletin din üzerindeki egemenliğini kısıtlama amacı gütmektedir.

Laikliğin laisist ve sekülerist sınıflandırmasından farklı olarak ayrılıkçı model, katı bir şekilde birbirinden ayrılan din ve devleti öngörürken, tüm dinlere saygı ve destek modeli, devletin dinlere destekleyici bir tavırla yaklaşmasını ifade etmektedir. Son olarak da laiklik, devletin sosyal ve siyasal alanda dini ötekileştiren politika üretmesi manasında dışlayıcı, herhangi bir muhalif tutum sergilememesi bağlamında da pasif laiklik olarak sınıflandırılmaktadır (Kuru ve Stepan, 2013: 92-93).

3.2.3. Laiklik ve Türkiye

Laik kelimesi ilk olarak Türkçe lügate Meşrutiyet döneminde girmiş ve dinsiz anlamına gelen “ladini” şeklinde kullanılmaya başlanmıştır (Başgil, 2007: 152). Daha sonra “Ladini” kavramı Türkiye’de içerdiği pejoratif anlam itibarıyla kaldırılmış, laik kelimesi kullanılmaya devam etmiştir (Akgönül, 2010: 209).

Laikliğin Anadolu topraklarında geçmişi uzun bir döneme denk gelmektedir. Bu manada laikliğin Türkiye’deki miladını Cumhuriyet Dönemi’ne denk getirmek, doğru bir tespit olarak gözükmemektedir. Nitekim Zürcher’in (2015: 99-100) de belirttiği gibi Osmanlı’da 1983’te ceza yasasının oluşturulması, gayrimüslimlerin de davalarının görüldüğü karma mahkemelerin kurulması, İslam’ı inanç olarak reddedenlerin idam cezasının kaldırılması ve Nizamiye Mahkemelerinin kurulması gibi Tanzimat Dönemi reformları, Osmanlı’daki laikleşme adımları olarak görülebilir. Ancak bu dönemde, eğitim ve hukuk alanında yapılan reformlar laik bir düzeni çağırırsa da Cumhuriyet Dönemi laikliğinin hazırlayıcısı konumundan öteye geçememektedir (Fırlı, 2016: 121-122)

Laiklik adına önemli adımlar, Osmanlı Devleti’nin tarih sahnesindeki yerini Türkiye Cumhuriyeti’ne devretmesiyle birlikte atılmaya başlanmıştır. Cumhuriyet’in kuruluşu sonrasında laikliğin katı ve baskıcı niteliğe sahip olduğu iddia edilebilir. Zira bu dönemde, laiklik tepeden-inmeci bir mantıkla uygulamaya koyulmuş, dini siyasal ve kamusal alandan uzaklaştırma-dışlama ve bireysel ve vicdani alana indirgeyen bir anlayışı benimsemiştir (Kazancıgil, 2010: 189, 191). Bu görüşü destekleyen Ete’ye (2003: 48) göre de “*Kemalist seçkinlerin laiklik politikasıyla güttüğü amaç, İslam dininin ve temsilcilerinin siyasal, toplumsal ve kültürel alanlardaki yetkilerini, güçlerini ve görünürlüklerini ortadan kaldırmaktır*”. Bu doğrultuda dönemin siyasal iktidarı dizi reformu hayata geçirmiştir. Bu reformlar, şeyhülislamın kabineden çıkartılması; halifeliğin kaldırılması; egemenliğin ve meşruiyetin dayanağının halka aktartılması;

devletin dininin İslam olduğunu belirten ibarenin Anayasadan çıkartılması; Batı'dan alınan birçok özel hukuk kanunlarının yürürlüğe girmesi; şer'îye mahkemelerinin Adliye Nezaretine bağlanması; Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve kılık kıyafeti düzenleyen kanununun çıkartılması; dini tarikat, tekke ve zaviyelerin kapatılması ve laikliğin anayasal bir ilke haline gelmesi olarak sıralanabilir (Gülalp,2002: 33; Zürcher, 2015: 185; Narlı, 1994: 25). Gerçekleştirilen reformların genellikle sadece merkezde seçkin bir grupta karşılığını rahatça bulabildiği ve çevrede bulunan halkın bu dönemde reformlara karşı bir dizi reaksiyon gösterdiği de ayrıca belirtilmelidir (Toprak, 1992: 246).

Öte yandan Cumhuriyet döneminde laikliğin yasalarla desteklenmesi, Cumhuriyet'in Kurucularının din üzerinde hem devlet hem de toplum düzeyinde egemen olma çabasını yansıttığı ifade edilebilir (Toprak, 1992: 237). Tek Parti dönemi olarak da adlandırılabilir bu dönemin laiklik anlayışının bir yönü de rejimin yöneticilerinin laikliği araçsallaştırdığı süreçleri içermektedir. Bu anlamda Karpat (2012: 366) Tek Parti Döneminin laik yönetim anlayışının, dini kontrol altına almanın yanında Cumhuriyet reformlarının sosyal hayatta pekiştirilmesi amacıyla uygulandığı da ifade etmektedir. Dolayısıyla bu amacın, laikliği kullanarak yeni bir ulusal kimlik oluşturma sürecinin dini dogmatizmden ayrıştırılması gayesi güttüğü ileri sürülebilir (Bauberot, 2008: 13).

Tek partili yaşamın sonrasında laikliğin, tekke ve zaviyelerin tekrar açılması yönündeki kanun girişimleri, komünizm tehlikesi ve oy kaygısıyla da olsa siyasi partilerin söylemlerinde İslami tonlara yer vermeye başlaması gibi gelişmeler doğrultusunda, Tek Parti Döneminin aksine sorgulanır ve tutarlılığını yitirme başlayan bir ilke haline geldiği iddia edilebilir (Şur, 2015: 152; Mert, 1994: 12). Fakat 1960'lı yıllara kadar toplumsal ve siyasal aktörlerin benimsedikleri ideolojilerden ziyade laiklik ilkesine karşı takındıkları tavırların “gerici” ya da “çağdaş” olarak tanımlanmasına yol açması, laikliğin bu süreçteki merkezi rolünün devam ettiği yönündeki belirtilerindendir (Toprak, 1992: 238). Bu bağlamda İsmet İnönü dönemi Türkiye'sinde, dinin hâlâ rejime ve Cumhuriyet kazanımlara yönelik bir tehdit olarak görüldüğünü ve dolayısıyla devlet denetimi altında olduğunu ancak bu anlayışın çözülmeye başladığın dönemin ise İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme denk geldiğini ifade etmek mümkündür (Arpacı, 2018b: 30).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye, çok partili yaşama geçmiş ve uzun dönemdir iktidar sahibi olan CHP yerini DP'ye bırakmıştır. Yaşanan bu değişim Türkiye'de laikliğin gelişimi üzerinde etkileri olduğu açıktır. Ancak DP iktidarı döneminde Cumhuriyet'in laik devlet ilkesine aykırı gelişmeler yaşansa da devletin dinin üzerindeki denetiminin hâlâ güçlü bir şekilde devam ettiği görülmektedir (Cizre Sakallıoğlu, 1996: 237). Dolayısıyla bu dönemin tamamen Cumhuriyet'in laiklik anlayışından uzaklaştığı ve bu anlayışa yeni bir çehre getirdiği ileri sürülemez. DP döneminde her ne kadar ilkokullarda seçmeli din derslerinin açılmış, imam-hatip okullarının sayısı artmış ve ezan Arapça okunmaya başlasa da hükümet aynı zamanda Atatürk'ü Koruma Kanunu'nu da meclisten geçirmiş ve Atatürk'ün ilkelerine muhalefeti kısıtlamıştır. DP'nin bu tavrı, o dönemde Cumhuriyet kazanımlarından biri olarak görülen laikliğe keskin muhalefetinin olmayışıyla ilişkilendirilebilir. Zira laikliğin Tek Parti dönemindeki yorumunun 1970'lere kadar siyasal hayatta tartışma konularına bile dâhil edilmediğini belirtmek gerekir (Ergil 1989: 25).

Adalet Partisi (AP) döneminde de din ve vicdan hürriyetini kısıtlayan ya da ifasını zorlaştıran uygulamalar, Atatürk Dönemi'nin laiklik uygulamalarıyla birbirine benzemektedir (Küçükağa, 1996: 64-65).¹¹ Nitekim Ete'nin (2003: 52) tahliliyle AP'nin İslam politikalarının, laiklik ve modernleşme politikalarıyla çatışmadığını, aksine tarikatlarda örgütlenen İslami birikimi laik sisteme eklemlenme ve laik bir din adamı yetiştirme eğilimiyle halkı “devlet İslam'ına” uydurmaya çalıştığı görülmektedir. Son olarak da bu dönemde yürürlüğe konulan 1961 ve 1982 Anayasa'larında “*din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması*” yerine “*din işleri ile dünya işlerini ayırma*” hükümlerinin yer alması, Tek Parti Döneminin laiklik anlayışının kalıntılarının devamı olarak alınabilir (Kuru ve Stepan, 2013: 107).

1980'deki darbeden sonra 1983 yılında yapılan seçimlere kadar başörtüsü tartışmaları üzerinden tekrardan ateşlenen ve cunta rejiminin asıl uygulayıcısı olduğu sert laik uygulamalar, laikliği tekrar Türk siyasal hayatını şekillendiren merkezi ideolojiye eklemlenmiş ilke hale getirmiştir (Küçükağa, 1996: 137). Fakat 1980 sonrası on yıllık dönemde laikliğin sert ve baskıcı anlayışına rağmen birtakım tavizler verildiği ve laiklik uygulamalarının tutarsızlaştığı da tespit edilebilir. Nitekim bu dönemde, “Kemalist” laikliğin temsilcisi ordunun gözetimi altında hazırlanan 1982 Anayasası'nda

¹¹Müslümanların Hacca gitmesini engelleyen, gidecek olan sayısının azaltılması vb. gibi uygulamaları.

din ve ahlak bilgisi dersleri ilk ve ortaöğretimde zorunlu hale getirilmiş, tasavvufi tarikatların birçoğu sivil-siyasal alanda önemli mevkilerde nüfuzunu arttırmıştır (Cizre Sakallıoğlu, 1996: 244). Tek Parti dönemi laiklik anlayışına uymayan bu adımlar, dönemin laiklik anlayışındaki değişimlerin belirtileri olarak okunabilir. Öte yandan laikliğin kendi içindeki tutarsız yorumu, 1982 Anayasa'nın maddelerinden de tespit edilebilir. Örneğin 1982 Anayasası'nın 24. maddesi din ve vicdan hürriyetine tartışılmaz bir konum verirken, aynı maddenin alt metninde “*Din ve ahlak eğitimi ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır*” ibaresi bu çelişkinin önemli kanıtlarından biri olarak değerlendirilebilir (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası).

1980 sonrasında, küreselleşen dünyanın etkisiyle ortaya çıkan Türkiye'nin ekonomik liberalleşme eğilimleri, siyasi liberalleşmenin de önünü açmış ve bu dönem laikliğin katı ve merkezîyetçi yorumunu, pragmatist amaçlara hizmet etmiş de olsa ılımlılaştırma eğilimleri göstermesine zorlamıştır (Cizre, 2013: 127-128). Ayrıca Luizard'ın (2013: 154) da kanımızca yerinde tespitiyle cunta rejiminin ve sonrasındaki iktidarların Türk-İslam Sentezi düşüncesine yakınlığı, Cumhuriyet Dönemi'ndeki katı-laik politikalarını muhalifi lehine yumuşama eğilimine yöneltmiştir. Nitekim 1990'lı yılların ortalarına kadar iktidarda olan Anavatan Partisi'nin (ANAP) da laikliği, din ve vicdan özgürlüğü bağlamında değerlendirdiği ve baskıcı bir laikliği reddettiği, parti programındaki “*din ve laiklik*” kısmından anlaşılmaktadır (Anavatan Partisi Programı, Md. 6).

Cumhuriyetin kurulmasından sonra toplumun dönüştürülmesi ve dinin kontrol altına alınması amacıyla gerçekleştirilen laikliğin katı ve baskıcı uygulamalarının, 1990'lı yılların ortasından sonra bazı kesimler tarafından sorgulanabilir bir hal aldığı görülmektedir. Bu durumun oluşmasında RP'nin ülke çapında gördüğü seçmen desteği ve uluslararası anlamda yükselişe geçen İslam'ın siyasal yorumunun önemli derecede etkisi olduğu ileri sürülebilir (Narlı, 1994: 29). Nitekim bu dönemde Türkiye'de İslami tandansa sahip bir siyasal parti ülke yönetiminde söz sahibi olabilmıştır. Bu olay, Tek Parti Dönemi laikliğinin kendi açısından verdiği tavizin göstergesi olarak okunabilir. Fakat bu tavizin ömrünün uzun sürdüğü söylenemez. Laikliğin Tek Parti dönemine benzer laikliğin denetleyici ve düzenleyici yorumunun 1990'lı yılların sonuna doğru tekrar nüksettiği ifade edilmelidir. Nitekim 1997 yılında Türk siyasal hayatına post-modern darbe kavramını dâhil eden ordunun siyasete alışılmışın dışındaki

müdahalesinin temel referans noktası da RP'nin Cumhuriyetin laiklik prensibine aykırı eğilimler ve davranışlar sergilemesi olarak tarihe geçmiştir. Bu dönemde laiklik ilkesinin ihlali ile suçlanan siyasi partilerin ve imam-hatip okullarının kapatılması (Zürcher, 2015: 433-434), Tek Parti döneminin laiklik anlayışının etkilerinin devam ettiğini göstermektedir.

4.3. Avrupa Birliği

İçerdiği farklı nitelikler dolayısıyla AB'ye tamamıyla uyan bir niteleme geliştirmek, Birliği geliştirilen bu çerçevede açıklamak ve tanıtmak oldukça zordur. Zira AB'nin devlet mi, federasyon mu yoksa konfederasyon mu, hükümetler arası, ulus-üstü ya da uluslararası bir kuruluş mu olduğu tartışmaları, üzerinde oldukça tartışılan meselelerdir (Heywood, 2013: 582). Bu anlamda AB'yi açıklama noktasında farklı perspektifler bulunmaktadır. İlk olarak AB, bir uluslararası kuruluş olarak nitelenmektedir. Bu anlayışa göre AB, üye devletlerin birbirleriyle müzakereleri doğrultusunda işlemektedir ve uluslararası ilişkiler disiplini içinde değerlendirilmesi gerekir. Diğer bir anlayışa göre ise AB, bölgesel entegrasyon birliği niteliği taşımaktadır. Ayrıca başka bir yaklaşım AB'nin, dünyanın herhangi bir yerinde eşi benzeri olmayan özgün *-sui generis-* bir yapı olduğunu ileri sürmektedir. Dördüncü yaklaşım ise AB'nin kendi başına bir siyasal sistem olduğunu iddia etmektedir. Bu anlayışa göre, AB'yi Avrupa kıtasının süper-devleti olarak değerlendirmek ve az ya da çok devletlerin sahip oldukları nitelikleri taşıdığını ifade etmek daha yerinde bir tanımlamadır. Son olarak, AB'nin yukarıda değinilen bütün yaklaşımların karışımını içeren bir yapı olduğunu savunan bir anlayış da mevcuttur (McCornick, 2015: 28-30).

Yukarıdaki açıklamalarla birlikte AB'ye yönelik tanımlamalar, iki bağlamda ele alınabilir. Bunlardan ilki, AB'nin insanların zihninde uyandırdığı anlamı, ikincisi ise bir uluslararası ya da üstü yapı olarak hukuki niteliğe sahip organizasyonu konu alır. Zihinlerdeki ifadesiyle AB, Aydınlanma döneminden beri süregelen modernleşme sürecinin son halkası ve Avrupalı devletlerin 20.yy'de karşılaştıkları iç ve dış savaşların ve bunların sonucunda ortaya çıkan ekonomik, sosyal ve siyasal problemlerin ortadan kaldırılmasını, barışın ve güvenin tahsis edilmesini amaçlayan bir proje olarak tanımlanabilir (Gözen, 2009: 376). Bu doğrultuda Tepeli ve Aydın (2015: 30) da AB'yi, “*bir siyasi ve sosyal kaynaşma ve dayanışma projesi*” olarak nitelemektedir.

AB'nin organizasyon olarak tanımlandığı ve bu doğrultuda Birliğin açıklandığı görüşlerin özetini AB'nin kendini tanımlamasında tespit etmek mümkündür. Buna göre AB, 28 Avrupa ülkesinin toplumsal, ekonomik, siyasal, kültürel vb. gibi içte üye devletleri ve dolayısıyla vatandaşlarını dışta ise uluslararası sistemin gidişatını ilgilendiren alanlarda “*kendi egemenliklerini ve bağımsızlıklarını*” güvence altına alarak birlikte hareket ettiği ve kararlar aldığı çok-yönlü ve çok-fonksiyonlu bir ekonomik ve politik devletler birlikteliği olarak tanımlanmaktadır (The European Union, 2018: 7).

Öte yandan AB'nin, devletlerarası ve ulus-üstü özelliklerinin ikisini de merkezinde toplaması bağlamında küresel sistemde benzeri bulunmamaktadır (Heywood, 2013: 590). Bu anlamda ilk olarak AB, egemen devletlerin birtakım konularda karar alma yetkisini Birliğin kurumlarıyla paylaştığı ulus-üstü birliktelik niteliği taşımaktadır (Swiss Confederation Federal Department of Foreign Affairs, 2018: 10). Ayrıca AB, küresel sistemde en ileri bütünleşme deneyi ve üye devletlerin gönüllü olarak bir araya geldiği ve bir düzeye kadar ekonomik, siyasal ve parasal birlikteliğin sağlandığı bir siyasal yapı olarak devletlerarası bir nitelik de kazanmaktadır (Heywood, 2007: 216).

AB'nin temel gayeleri ve dayandığı temel prensipler şu alt başlıklar çerçevesinde açıklanabilir (European Union, 2019; A Constitution for Europe, 2005: 17-18):

1. Barış, vatandaşlarının değerlerini ve refahını teşvik etmek ve desteklemek,
2. Ulusal sınırların ötesinde özgürlüğü, adaleti ve güvenliğini savunmak,
3. Fiyat istikrarı ve dengeli ekonomiye dayanan sürdürülebilir bir ekonominin ve toplumsal gelişme ve tam istihdamlı rekabetçi piyasa ekonomisinin işler hale getirilmesi ve çevrenin korunması,
4. Toplumsal dışlanma ve ayrımcılıkla mücadele etmek,
5. Teknolojik ve bilimsel gelişmeyi desteklemek
6. Üye devletler arasında ekonomik, sosyal ve coğrafi uyumu genişletmek,
7. Kültürel çoğulculuğa saygı göstermek,
8. Euro'nun para birimi olduğu ekonomik ve mali birliği gerçekleştirmek.

AB'nin amaçları ve temel prensiplerinden yola çıkılırsa AB'nin sadece ekonomik ya da siyasal birlik olduğu söylenemez. AB'nin, üye ülkelerde toplumsal barışın sağlanması, bireylerin refahlarını artırma ve bireylerin toplumdan

ötekileştirilmesinin önlenmesi gibi amaçları, AB'yi toplumsal yaşamın her alanına nüfuz eden bir organizasyon olarak nitelenmesine de imkân sağlamaktadır.

4.3.1. Avrupa Birliğinin Tarihsel Evrimi

AB'nin kuruluşu ve gelişimi, birbirini takip eden iki aşamadan geçerek bugünkü halini almıştır. İlk olarak AB, düşünürlerin ve bazı politik şahsiyetlerin Avrupa kıtasında devletleri birbirine bağlayan bir birliğin kurulması yönündeki düşüncelerinde var olurken sonrasında devletlerarasında işbirliğine dayalı anlaşmalara bağlı olarak kurulmuş ve günümüzdeki halini almıştır. Bu anlamda ilk başlarda AB, zihinlerdeki ideali yansıtırken zamanla birtakım anlaşmalar imzalanarak siyasal ve hukuki karşılığı olan birlik olma haline ulaşmıştır. Buradan hareketle, AB'nin uluslararası hukuk ve anlaşmalara dayalı resmi bir “Birlik” olmasından önce uzun bir dönem Batı dünyasında zihinsel tabanını oluşturduğu kabul edilebilir. Avrupa kıtasında “Birlik” kurma düşüncesi 14. yy'den itibaren entelektüel ve siyasal alanlarda kendini göstermeye başlamış, 17. yy'den itibaren ise Batı dünyasında önemli meselelerden biri haline gelmiştir. Ancak, ciddi adımların atılması 20.yy'nin ortalarına rasgelmektedir (Karluk, 2014: 2-4). İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde uzunca bir dönem savaş hali içinde olan Avrupalı devletlerin bu sürece ket vurma gayesiyle, Avrupa kıtasında barışın ve huzurun tesisi için “bir” olmaları gerektiği düşüncesinin devletler tarafından kabulü, AB'nin kuruluşunun ilk temellerini atmıştır (Uysal, 2001: 141).

Bu temel, Benelüks ülkelerini bir araya getiren ekonomik anlaşmalardan sonra altı ülkeyi -*Almanya, Fransa, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg*- Avrupa'daki kömür ve çelik madenlerinin işletilmesi ve pazarlanması hususunda anlaştıran 1951 yılındaki Paris Anlaşması sonrasında Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun (AKÇT) kurulmasıyla daha da sağlamlaştırılmıştır (Karluk, 2014: 10). Bu adımdan hemen sonra 1957 yılında imzalanan Roma Anlaşmasıyla, Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (AAET) kurulmuş, madenler hususundaki birlikteliğin kapsamının ortak pazarın kurulması ve mali politikalarda uyumluluk gibi ekonomik ilişkileri de içine alacak şekilde genişletilmesi öngörülmüştür (Kıraç ve İlhan, 2010: 193). Aynı zamanda bu kurumlar AB'nin bugünkü haline alacak ilk kurumlar olarak değerlendirilmektedir. Birlik olma yönündeki bir diğer aşama da 1967 yılında Brüksel -*Füzyon*- Anlaşmasıyla AKÇT, AET ve AAET'nin birleştirilmesi sonrasında Avrupa Topluluklarının (AT) kurulmasıdır (Karluk, 2014: 19). Ayrıca kurumsallaşmanın

yanında AB'nin ekonomik alandaki entegrasyon ve birleşme çabalarının sonucu niteliğinde, 1968 yılında üye ülkeler arasında gümrük vergilerini kaldıran ve diğer ülkelerle ithalat ve ihracatta sabit bir vergi oranı belirleyen gümrük birliğinin yürürlüğe konması, AB'nin gelişimi açısından önem taşımaktadır (Yazgıç, 2005: 19).

Ekonomik uyumluluk alanındaki gelişmeleri zamanla diğer Avrupa ülkelerinin de Topluluğa üye olmasıyla coğrafi genişlemeler izlemiştir. Nitekim ilk genişleme 1973'te İngiltere, Danimarka ve İrlanda'nın katılımıyla, ikinci genişleme 1981 yılında Yunanistan'ın üyeliğiyle, üçüncü genişleme ise 1986'da Portekiz ve İspanya'nın katılımı ile gerçekleşmiş, Topluluğun üye sayısı on ikiye ulaşmıştır (Doğan, 1999: 262). Genişlemelerin sonrasında, AB ülkelerinin imzaladığı Tek Avrupa Senedi, 1987 yılında yürürlüğe girmiş ve Roma Anlaşması'ndan sonra entegrasyon anlamında önemli diğer bir adım haline gelmiştir. Senet'te geçmişteki hedeflerin yeniden tanımlanmasının yanında Parlamento'nun yetkileri arttırılmış, 1992 yılına kadar Tek Pazar hazırlıklarının bitirilmesi öngörülmüş ve nitelikli oy çoğunluğu ilkesiyle birliğin karar-verme süreçlerinin içeriği değiştirilmiştir (McCormick, 1999: 76-77). 1993 yılına gelindiğinde, AB'nin bugünkü adını aldığı Maastricht Anlaşması yürürlüğe konulmuştur. Tabir yerinde ise bu anlaşmayla, Birlik bütünleşme sürecinde tamamen yeni bir yüz kazanmış ve ekonomik birlikteliğin yanında mali politikalarda da beraber hareket etme gayesi özellikle vurgulanmıştır. Maastricht Anlaşmasıyla, Adalet ve İç İşleri, Güvenlik ve Adalet ve Dışişleri ve Güvenlik alanlarında AB'ye üye ülkelerin ortak hareket etmesini öngörülmüş ve Birliğin ekonomik topluluk kimliğinin içeriği siyasal birlikteliği de kapsayacak şekilde genişletilmiştir (Pinder, 2001: 28).

AB 1995 yılında Avusturya, Finlandiya ve İsveç'i de bünyesine katarak birleşme ve entegrasyon sürecinin kapsamını daha da genişletmiştir. 1997 yılında üye ülkeler göçmenler, dış sınırlar, istihdam, sürdürülebilir gelişme, sağlık reformları vb. gibi birçok sosyal ve ekonomik konunun düzenlenmesi ve birleşme yolunda uyumlulaştırılmasına dair hükümler içeren Amsterdam Anlaşması'nı yürürlüğe koymuştur (Pinder, 2001: 29; McCormick, 1999: 84). AB'nin gelişimi açısından bir diğer önemli nokta, parasal birlik kurulması yönündeki Avrupa para biriminin, Euro'nun, 1999 yılında tedavüle çıkmasıdır. Bu para birimi, 2002 yılında Avrupa'nın çoğu yerinde bankacılık sektöründe de kullanılmaya başlanmış ve Birliği parasal birlik hedefinde dönüm noktası haline gelmiştir (Yazgıç, 2005: 47). Son olarak, AB'nin

2000’li yıllardaki dramatik coğrafi genişlemesine değinilmesi gerekmektedir. Bu anlamda 2004 yılında on yeni ülkenin, 2007’de ise Bulgaristan ve Romanya’nın ve 2013 yılında ise Hırvatistan’ın Birliğe katılmasıyla bugünkü coğrafi harita oluşmuştur (Canbolat, 2014: 267). Ayrıca Arnavutluk, Kuzey Makedonya, Karadağ, Sırbistan ve Türkiye aday ülke, Bosna-Hersek ve Kosova da AB’ye aday olma potansiyeline sahip ülke statüsündedir (European Commission, 2019).

AB, kuruluşundan günümüze birçok alanda entegrasyon sürecinin etkili ve verimli işletilmesine karşın, özellikle 21. yy’de önemli krizlerle karşı karşıya kalmıştır. Uzun zamandır tartışılan AB Anayasası hususu da hala tüm üye devletler tarafından benimsenmemiş olmasıyla, krizlerin başında gelmektedir. Öte yandan 2008 yılında dünya genelinde patlak veren küresel finans krizinden olumsuz etkilenen Portekiz, İspanya, İtalya ve Yunanistan’ın ekonomik durumlarının iyileştirilememesi ve AB bütçesine getirdikleri ağır yüklerin karşılanması meseleleri, üye devletler arasındaki problemlerin yalnızca birkaçıdır (Demirkıran vd., 2010. 71-73). Öte yandan krizlerden bir diğeri ve günceli, Birleşik Krallık’ın “kontrolü geri almak” ve “egemenliği geri kazanmak” amacıyla AB’den ayrılma sürecini başlatmasından ileri gelmektedir (Konuralp ve Adaş, 2018: 520). Kanımızca, bu sürecin reel siyasetteki somut etkilerinden ziyade yarım asırlık ortak Avrupa düşüncesine verdiği zarar göz önünde bulundurulsa, üye devletler arasındaki dayanışmanın sağlamlığının zarar gördüğü ve devletlerin daha ben-merkezli yönelimlere yakınlık duyduğu ifade edilebilir (Soytürk, 2017: 81). Bir diğeri “önemli” ve tartışmalı mesele de Suriye İç Savaşı’yla başlayan göç dalgalarının Avrupa’ya ulaşmasıdır. Göç krizi olarak adlandırılan sürecin, Konural ve Adaş’ın (2018: 523) da üzerinde durduğu “ben” ve “öteki” ayırımının yarattığı toplumsal huzursuzluğun dışavurumu olduğu ifade edilebilir. Toplumsal huzursuzluk başta olmak üzere, Suriye kaynaklı aşırı göçlerin, hem Birlik sınırları hem de üye ülkelerin ulusal sınırları içinde de birtakım sosyolojik krizlere neden olduğu ve kısa vadede devam edeceği belirtilmelidir.

4.3.2. Avrupa Birliği-Türkiye İlişkileri

Türkiye, AB tarihinde hala üye olamamış en uzun üyelik sürecine sahip tek ülkedir (Gavrilov, 2019: 1). Türkiye’nin AB ile olan ilişkilerinin diplomatik olarak devlet nazarında başlangıcı, 1959’un Temmuz’unda Türkiye’nin AET’ye ortaklık için başvurmasıyla başlamıştır. Bu başvurunun, Türkiye’nin üyeliğe aşırı isteminden ziyade

çok yakın tarihteki Yunanistan'ın başvurusuna bir karşı tepki niteliğini ve aleyhte olan bir durumu lehe çevirme güdüsünü barındırdığı kabul edilebilir (Uğur, 2009: 1003). Ayrıca Türkiye'nin bu tutumunu, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı bloğunun yanında yer alma kararının bir uzantısı olarak da değerlendirilebilir (Uysal, 2001: 141).

Öte yandan 1964 yılında yürürlüğe giren Ortaklık diğer adıyla Ankara Anlaşması, Türkiye ile AET arasında ileriki süreçte gerçekleşmesi beklenen temel hedeflerini ortaya koymuş ve taraflar arasında hukuki ilişkileri başlatmıştır. Hazırlık, geçiş ve gümrük birliği olarak üç dönem belirleyen Anlaşma'nın temel hedefleri Türkiye ile AET'yle arasında gümrük birliğin kurulması ve tarafların ekonomilerinin birbirlerine uyumlulaştırılmasıydı (Dura, 1995: 2). 1970'te ise gümrük birliğinin oluşturulmasına yönelik kılavuz niteliğinde Katma Protokol imzalandı. Ancak bu Protokol 1973 yılında yürürlüğe girdi. Bu tarih aynı zamanda geçiş dönemine girişin de tarihidir. Fakat 1970'li yıllarda Türkiye'nin hem iç hem de dış konjonktüre bağlı olarak karşı karşıya kaldığı birtakım gelişmeler, AET ile ilişkilerin duraksamasına neden olmuştur. Bu dönemdeki özellikle Kıbrıs Çıkarması, dünya petrol krizi ve diğer devletlerin ambargosu gibi sebeplerle ortaya çıkan ekonomik krizler, Türkiye'nin AET ilişkilerini sekteye uğratmıştır (Özdemir ve Çiftlikçi, 2015: 124-125). Ayrıca Bakan (2005: 1135), bu yıllarda Türkiye'nin de AB'ye sıcak bakan siyasi iktidarlar tarafından yönetilmediğini, mecliste bulunan partilerin çoğunun AB'ye üyeliğe karşı çıktığını beyan etmektedir.

Öte yandan Türkiye ile AB ilişkileri, 12 Eylül 1980 tarihinde ordunun yönetime el koyması ile farklı bir düzlemde ilerlemeye başlamıştır. Nitekim darbeden sonra AET, 1986 yılına kadar Türkiye ile ilişkileri dondurma kararı almıştır (AB Bakanlığı, 2017: 2). Davutoğlu'nun (2001: 510-511) da belirttiği gibi 1980 askeri müdahalesinden sonra durma noktasına gelen Türkiye-AB ilişkileri, 1983'ten sonra özellikle ANAP hükümetinin ekonominin dışa açılması yönündeki destekleyici tutumları ve ithal ikamesi politikalarının da terk edilmesi gibi gelişmeler sonrasında 1987 yılında Avrupa Topluluğu'na yaptığı üyelik başvurusuyla tekrar yoğunlaşmaya başlamıştır.

1996 yılına gelindiğinde ise özellikle malların serbest dolaşımı ve ortak ticaret politikaları gibi aşamaları içeren gümrük birliği kararı yürürlüğe girmiş ve Türkiye bu kapsama dâhil edilmiştir (Uysal, 2001: 146). 1999 yılındaki Helsinki Zirvesi'nde de

Türkiye, aday ülke statüsüne erişmiş ve nihayet 3 Ekim 2005'te ise tam üyelik müzakereleri taraflar arasında başlatılmış ve uyumlaştırma süreci 35 fasıl altında tarama işlemi başlatılarak devreye girmiştir (Tür ve Han, 2015: 30). Buna karşın taraflar arasındaki müzakereler sonraki on yılda tam anlamıyla beklentileri karşılayamamış ve süreç kesintilerle ilerlemeye devam etmiştir. 2016 yılına kadar 35 fasıldan yalnızca 16'sı açılmış ve sadece 1'i kapatılabilmektedir. Bu dönemde ilişkilerin durgunlaşmasını Gözen (2009: 398-399), Türkiye'de 2005'te terör faaliyetlerinin artış göstermesine, silahlı kuvvetlerin 2007 yılında siyasete müdahil olmasına ve bu yıllarda Türkiye'nin AB üyeliğine karşı çıkan kesimlerin Avrupa'nın önemli ülkelerinde iktidara gelmesine bağlamaktadır.

2015 yılından sonra Suriye İç Savaşı'nın patlak vermesi üzerine ortaya çıkan mülteci krizi hususunda diplomatik olarak birbirine yaklaşan Türkiye ve AB, 2016'da vize serbestisi konusunda da belirli şartların gerçekleştirilmesi ile mutabakata varmıştır. Fakat 15 Temmuz 2016'daki darbe girişimi, AB ile Türkiye arasında ilerleyen ilişkileri önemli derece etkilemiş, AB'nin demokrasi, insan hakları ve hukuk devleti vb. gibi hususlarda Türkiye'yi eleştirmesine ve üyelik konusundaki kaygılarının artmasına neden olmuştur (İçener, 2016: 73-74). Bu dönemden sonra Türkiye-AB ilişkilerinin, 2016 yılından sonra daha çok mültecilerin Avrupa'ya geçişinin engellemesi doğrultusundaki anlaşmalar, vize serbestisi ile ilgili görüşmeler, gümrük birliğinin kapsamının genişletilmesi ve Avrupa Parlamentosu'nun üyelik müzakerelerinin durdurulmasına yönelik açıklamaları üzerinden yürüdüğü görülmektedir (Bozkurt, 2018: 268).

Türkiye- AB ilişkilerinin geçmişten günümüze süren nihai hedefine ulaşmamış süreci, taraflar arasındaki bir takım "sorunlar" çerçevesinde hâlâ sürmektedir. Bu sorunlar; AB'nin Türkiye'nin üyeliğinin mali yük getireceğine inanması, üyeliğin Birliği istikrarsız bir Ortadoğu'ya komşu etmesi nedeniyle güvenlik sorunlarının yaşanabileceği yönündeki tedirginliği, nüfusunun sayıca çok olması nedeniyle Türkiye'nin karar alma süreçlerinde etkin rol oynama potansiyelinin yarattığı huzursuzluk, ülkenin nüfusunun çoğunluğunun Müslüman olmasının neden olacağı karışıklık öngörüsü ve Türklerin, Avrupalı olup olmadıkları yönündeki kimlik tartışmaları etrafında toplanmaktadır (Nas, 2015: 174-175). Türkiye açısından ise

AB'nin üyelik konusunda samimi olmaması, Türk ulusal kimliğine yönelen tehditler ve ekonomik bağımsızlığın yitirilmesi gibi sorunlar sıralanabilir (Yıldız, 2014: 225).

4.4. Kapitalizm ve Faiz

Bu bölümde, siyasi partilerin tutumlarının irdeleneceği son kavramlar olan kapitalizm-faize ilişkin tartışmalar yer almaktadır. Bu kavramların ihtiva ettiği karmaşık anlam örüntülerinin ortaya konmasının araştırmanın sınırlılıklarını aşması nedeniyle yalnızca ifade ettikleri anlam ve Türkiye'deki gelişimleri anlatılmaktadır.

4.4.1. Kavramların Tanımı

Kapitalizm: Kapitalizm, kapital sözcüğünden gelmektedir. Sermaye anlamına gelen kapital, biriktirilmiş zenginlik ya da varlık anlamını taşır ve kapitalizmi sermayecilik olarak türetir (Wallerstein, 1991: 11). Sözlük anlamıyla kapitalizm, “*insan ve doğa yapısı sermayenin bireysel veya ortaklaşa özel mülkiyet altında bulunduğu bir ekonomik örgütlenme biçimi*” anlamına gelmektedir (Sosyal Bilimler El Sözlüğü, 2003: 323). Öte yandan kapitalizm, “*özel mülkiyete dayalı ve ekonomik yaşamın piyasa ilkelerine göre örgütlendiği genellenmiş bir mal ve üretim sistemi*” olarak da tanımlanmaktadır (Heywood, 2013: 120). Bir sistem olarak kapitalizm, aynı zamanda özellikle kâr amacı güden, üretimin ötesinde ekonomide cereyan eden iktisadi ve toplumsal süreçler ve ilişkiler bütünü de ifade eder (Dowd, 2006: 19). Ekonomik ilişkiler bütünü anlamıyla kapitalizm, tarıma dayalı feodal sistemin yıkılmasında sonra insan dışındaki üretim araçlarının özel mülkiyete alındığı, sermaye sahibi olmayan iş gücünün emeğini ücret karşılığında sattığı ekonomik ilişkiler sürecidir (Rand, 2005: 167). Buna karşılık Weber (1999: 16-17), kapitalizmin metayı elde etme güdüsü, kar uğraşısı ve daha fazla para kazanma istemleriyle ilişkisini yok saymakla birlikte, kapitalist sistemin ancak bu uğraşı ve arzuların akılla yönlendirildiği ekonomik süreçler bütünü olabileceğini ileri sürmektedir. Bu anlayışta, üretim araçlarının özel mülkiyette olduğu toplumsal bir sistem olarak kapitalizm, bireylerin akli kullanarak özgür ortamda kendi çıkarları peşinde koştuğu bir yapıyı niteler (Reisman, 1998: 18). Aynı zamanda bu anlayış kapitalizmi bazı kavramlarla karakterize etmektedir; tasarruf, sermaye birikimi, ticaret, para, finansal çıkar ve kar güdüsü, ekonomik rekabet ve ekonomik eşitsizlik (Reisman, 1998: 19).

Kapitalizmin ekonomik ilişkiler bütünü ya da sistemi tanımlarına ek olarak birtakım değerlendirmelere tabi tutan nitelemeleri de bulunmaktadır. Bu anlamda

kapitalizmi özgür bir ortamda yegâne zenginleşme aracı olarak olumlayan görüşlerin yanında kölelik sisteminin modernleştirilmiş hali ve sömürü düzeni olarak tanımlayan görüşler de mevcuttur. Kapitalizmi zenginleşmenin aracısı olarak değerlendiren görüş, iktisadi liberalizm öğretisiyle bağdaşır. Bireye faydayı ve mülkiyet sahipliğini önceleyen, sosyal ve siyasal özgürlük talebindeki iktisadi liberalizm aynı zamanda serbest piyasa prensiplerinin girişimcilere fırsat eşitliği sağlamasıyla mülkiyet edinimini kolaylaştırır (Rand, 2005). Dolayısıyla iktisadi liberalizmin özelliklerini benimseyen kapitalizm, zenginliğe ulaşmanın kapısı olarak değerlendirilir.

Kapitalizme yönelik modern kölelik sistemi ve sömürü düzeni tanımlamaları ise iktisadi liberalizmin eleştirisinde kendi göstermektedir. Ortak mülkiyet ve sosyal eşitlik temelinde formülle edilen sosyalizm ve sınıf çatışması üzerinden kapitalist ekonomi sistemini eleştiren Marksizm, bu eleştirilerin bir araya toplandığı ideolojilerdir (Heywood, 2007: 73). Nitekim Marks, kapitalizmi üretim araçlarının belirli bir zümrenin elinde bulunduğu üretim tarzı olarak tanımlamaktadır (akt. Dobb, 1990: 12). Dolayısıyla Marks'a göre kapitalizm, üretim araçlarına sahip olan burjuvanın, üretim süreçlerinde işçilerin mal ve hizmetten yabancılaştırarak artı-değerin sömürülmesine dayanır (akt. Alptekin, 2015: 232). Komünizm, sosyalizm ve İslamcılık gibi ideolojiler de farklı referanslarla da olsa kapitalizmi Marksizm'in kullandığı kavramlarla niteler.

Kapitalizmin gelişim tarihinde 18.yy. İngiltere'sinde meydana gelen Sanayi - Endüstri- Devrimi, dönüm noktası niteliğindedir. Bu devrimin ortaya çıkardığı sosyo-ekonomik yapı, kapitalizmin dünyaya yayılmasında ilk büyük kuluçka ortamını oluşturur (Heywood, 2013: 120). Buradan hareketle kapitalizmin Orta Çağ'da Sanayi Devrimi'nin etkisiyle dramatik ekonomik dönüşümler yaşayan Avrupa'nın içine doğduğu ifade edilebilir. Kapitalizmin doğduğu bu dönemin, sınıfsız toplum ve mülkiyet hakkının olmadığı bir sosyo-ekonomik düzeni, emek eşittir yaşam mantığıyla şekillenen bir ekonomik yaşamı yansıttığı ifade edilebilir. Sanayi Devrimi sonrasında Marks'ın terminolojisiyle üretim araçlarının el değiştirmesi ve bu araçları kullanarak üretim yapanların emeğinin karşılığının ücrete tabi tutulması, kapitalizmin de yaygınlaşmaya başladığı döneme denk gelmektedir (Dobb, 1990: 26-27).

Kapitalizmin dünya tarihindeki seyrini ve önemli durak noktalarını, James Fulcher'in *Capitalism: A Very Short Introduction (Kapitalizm: Kısa Bir Giriş)* isimli yapıtında ifade ettiği tarihsel dönüşüm bağlamında ele alarak ortaya koymak, bu

gelişimin açıklanması noktasında oldukça yol gösterici olacaktır. Fulcher (2004: 38-41), anarşik kapitalizm dönemi olarak kavramsallaştırdığı 19.yy'nin başlarına denk gelen tarihte kapitalizmin, önemli ölçüde birey özgürlüğüne atıf yapan liberal öğreti etrafında şekillendiğinden ve denetimden uzak ekonomik ilişkiler üzerinden geliştiğinden söz etmektedir. Bu dönem, aynı zamanda kapitalizm gelişiminin ilk aşaması oluşturmaktadır. Bu dönemdeki kapitalist ilişkileri, ilk sermaye birikimlerinin oluşmaya başlaması ve feodal düzenden ulus-devlet sistemine geçişin yaşanması olarak tasvir etmek mümkündür (Bressor-Pereira, 2017: 695).

Sanayinin eskiye nazaran organize hale geldiği, devletlerin ekonomiyi düzenlemeye başladığı, işveren sendikalarının kurulduğu ve işçilerin ekonomik ve siyasal olarak bir araya geldiği 19.yy'nin ortalarından sonraki dönemi kontrollü kapitalizm olarak tanımlayan Fulcher (2004: 41), kapitalizmin bu dönemde, gelişen bu olguların egemenliğinde süregeldiğini ileri sürmektedir. Refah devleti anlayışının da hâkim olduğu bu dönemden hemen sonra, 1970'li yıllar, kapitalizm, üçüncü bir dönüşüm geçirmiştir. Fulcher'in (2004: 42-45) belirttiği gibi bu dönem, neo-liberal öğretinin genel manadaki kabulü ile kapitalizmin mekanizmalarının devlet güdümünden ziyade tekrar pazar-odaklı bir yapıya dönüştüğü dönemi işaret etmektedir. Sonuçta, 1970'lerden itibaren kapitalizmin, globalleşmenin içerdiği tüm süreçlerden etkilenecek - *teknoloji, mesafelerin kısalması, güçlü iletişim ağı, çok uluslu şirketler vb. gibi*- diğer tüm ekonomi sistemlerine üstün geldiği ve hâkim ekonomi paradigması konumuna ulaştığı iddia edilebilir (Alkan, 2017: 106). Ek olarak, 1970'li yıllarda küresel düzeyde meydana gelen ekonomik dönüşümlerin, kapitalizmin de değişmesine neden olduğu görülmektedir. Zira Amerika ve İngiltere merkezli neo-liberal iktisadi düşüncenin, özellikle 1980'lerden sonra ekonomik ilişkilere hâkim hale gelmesi ve 2008 Krizi sonrasında kapitalizm, belirli yönlerden farklı arayışlar içine girmiştir (Bressor-Pereira, 2017: 701-702).

Son olarak kapitalizmin türlerinde de bahsedilebilir. İlk olarak girişimci kapitalizm, İngiltere merkezli bir anlayış olarak, Adam Smith ve David Ricardo gibi iktisatçıların zihinsel temelini oluşturduğu ve piyasayı müdahale edilmeksizin kendi kendini regüle eden bir mekanizma olarak tanımlayan bir anlayışı yansıtmaktadır. Öte yandan sosyal kapitalizm ise "sosyal piyasa" anlayışını temel almakla birlikte toplumun ve piyasanın ihtiyaçlarının birleştirilmesi gayesi gütmektedir. Bu modellerden farklı

olarak, devlet kapitalizmi de devletin kapitalist ekonomi sisteminde etkin rol oynadığı sistemdir (Heywood, 2013: 121-124).

Faiz: Kelime manasıyla faiz, Türkçeye Arapçadan geçmiş olmakla birlikte, “*artan, fazla, bir borca karşılık ödenen artık para*” ve “*ödünç verilen paraya karşılık alınan kar*” anlamlarına gelmektedir (Sesli Sözlük). Öte yandan iktisadi anlamda faiz, belirli bir tutardaki sermayenin –*paranın*- ödünç verilmesi durumunda, ödünçte kalan sürenin bitimine müteakip ödenen fazlalık olarak tanımlanmaktadır (Dinler, 2016: 150). Bu anlamda bir başkasının parasının kullanımına verilen ücret olarak da tanımlanabilir. Farklı bir tanımla faiz, kullanılması istenen paranın, para sahibine elindeki paradan vazgeçmesi için ödenen ücreti açıklar (Özsoy, 1995: 111-112.) Dolayısıyla faiz, kapitalist bir sistemde üretim araçlarından biri olan paranın ya da sermayenin belirli bir dönem için kullanım bedelidir (Seyidoğlu, 1992).

Faizin, Antik Yunan düşünürlerinden merkantilist döneme ve klasik iktisatçılardan modern dönem teorisyenlerine kadar süren oldukça uzun bir tarihi bulunmaktadır. Bu süreçte iktisatçılar tarafından birçok kez ele alınmış olan faiz hakkında birtakım teoriler geliştirilmiştir. Klasik, Neo-Klasik ve Genel Faiz teorileri bunların başında gelmektedir. Öte tandan faiz, iktisadi bir kavram olmanın ötesinde toplum yaşamını ilgilendirmesiyle felsefi, siyasi ve hukuki ve ilahi alanların da ilgilendiği üzerinde görüş bildirdiği kavramdır (Pıçak, 2012: 62). Bu anlamda siyasal doktrinlerden ilahi dinlere kadar farklı açılardan ele alınan faiz, her bir alan için farklı değerlendirmelere tabi tutulmaktadır. Dinlerin çoğunlukla faiz karşıtı olduğu öğretilerinden tespit edilebilir. Örneğin İslam’da faiz, inanlara haram kılınmıştır. Öte yandan faizin haramlığı, İslam’ın ekonomi anlayışının üzerinde kurulduğu temel prensiplerden biridir. Buna göre emek olmadan kazanç anlamında ribâ –*faiz*- sermaye sahibinin sermayesini koruyarak kazanç elde etmesi anlamıyla haksız kazançlardandır (Es-Sadr, 1978: 599-600). Yahudilikte de yalnızca Yahudi olmayanlardan alınan faiz serbesttir (Demirgil ve Türkay, 2017: 137). Öte yandan siyasal ideoloji olarak sosyalizmin faiz algısı ise, emeğin gasp edilmesi üzerinde yoğunlaşmakta ve faiz karşıtı bir tutum sergilemektedir (akt. Pıçak, 2017: 86).

4.4.2. Kapitalizm-Faiz ve Türkiye

Kapitalizm ve faizin Türkiye’deki gelişimi, Osmanlı İmparatorluğu döneminden itibaren başlatılabilir. Osmanlı’nın ekonomik düzeni, tarıma dayalı temel

Üretim faaliyetleri ve zanaatların üretimi üzerinden ilerlediği bir düzendir (zmc vd., 2012: 696). Bu dönemde, Osmanlı ekonomisinin kapitalist ekonomi ile ilişkisi, tarım ürünlerinin ithalat ve ihracatı ile sınırlıdır (şahin, 2007: 20-21). Bu sınırlı ilişkinin, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra 20.yy'nin sonuna kadar sürdüğü ileri sürülebilir. Nitekim Türkiye ekonomisi, 1930'lardan 1980'lere kadar ie-dönük ithal ikameci anlayışın tahakkümü altında ve devletin ekonomide belirleyici rol stendiği anlayış doğrultusunda şekillenmiştir (Utkulu, 2001: 2).

Cumhuriyetin kurulmasıyla siyasi bağımsızlık meselesine görece çözüm üreten Türkiye'nin, sonraki yıllarda odak tartışmalarından birisi ekonominin bağımsızlaştırılmasıdır (Zürcher, 2015: 287-295). Bu dönemde ülke ekonomisinin karakteristik özelliklerinin devletçi, tarıma dayalı ve dışa kapalı fakat aynı zamanda içeride sanayiye geliştirmeyi destekleyen bir anlayışla belirlendiği ifade edilebilir. Ancak ekonominin bu seyirde ilerlemesine kısa bir dönem ara verildiği ve liberal, dışa dönük ve sanayileşme yanlısı bir politika yürütüldüğü de görmezden gelinemez. Bu alanda 1946-1953 yılları arasında Türk ekonomisi, dünya ekonomisine farklı bir eklemlenme dönemine girmiş, uzun süredir benimsenen devletçi ve ie dönük ekonomi politikaları gevşetilmif, dışa dönük, ithalatı özendiren ve yabancı sermayenin ülkeye akmasını sağlamaya yönelik politikalar benimsenmiştir (Boratav, 2003: 93). Öte yandan İkinci Dünya Savaşı sonrasına denk gelen bu dönemde, kapitalist düzenin temsilcisi olan ABD'nin yanında yer alan Türkiye'nin, kapitalist düzene entegre olmayı amaçladığını ileri sürmek mümkündür (Boratav, 2003: 94, 100). Fakat bu eğilim yalnızca yukarıda değinilen yıllarda bir gelişme göstermiş daha ileriye gitmemiştir. Köklü bir değişimin gerçekleşmesi 1980'li yıllara kadar bekleyecektir.

1980'in ocak ayı, Türk ekonomisinin dönüm noktasıdır. Bu tarihten itibaren Türkiye'de dışa dönük, piyasa-odaklı ve liberal anlayış ekonomik gidişatın sacayakları haline gelmiştir (Utkulu, 2001: 20). Devleti modelden piyasa yönelimli bir modele geçiş anlamına da gelen 24 Ocak Kararları kabul edilmesi, ihracata yönelik sanayileşmenin gelişmesine olanak sağlamış, ulusal ekonomideki aktörlerin küresel ekonomiye entegrasyonunun önünü açmıştır (Dikkaya ve zyakışır, 2013: 188). Buradan hareketle Türk ekonomisinin, 1980 sonrası dönemde hem strateji hem de felsefi anlamlarda kapitalist sistemin unsurlarını benimsemeye başladığı ifade edilebilir (Öniş, 1998: 183). Entegrasyonun önünü açan reformlar sonrasında Türk ekonomisi,

1990'lı yıllarda sınırları aşan küreselleşme olgusunun da etkisiyle özellikle finans sektörü başta olmak üzere birçok sektörde dünya pazarına açık hale gelmiştir (Bahar ve Erdoğan, 2011: 15).

Sonuçta, Türkiye'nin kapitalizm ile ilişkilerinin 20.yy. boyunca artarak süregeldiği ifade edilebilir (Boratav, 2003: 210-216). Bu anlamda, ekonomiye yön veren iki büyük paradigmanın- *müdahaleci-devletçi ve piyasa serbestisine dayalı-uzlaşmazlığı* üzerinden yürüyen Türk ekonomisinin (Kartal ve Acaroğlu, 2017: 162), 1980 sonrası dönemde ikincinin lehine işlediği ve 1990'lardan itibaren de dünya ekonomisine kurum ve kuruluşlarıyla uyum sağlamış ya da sağlamaya devam eden bir yapıda olduğu düşüncesi, Türkiye'de kapitalizmin gelişim sürecini özetlemektedir (Adıgüzel, 2013: 18).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

5. DEMOKRASİ, LAİKLİK, AVRUPA BİRLİĞİ, KAPİTALİZM VE FAİZ KAVRAMLARINA YÜKLEDİKLERİ ANLAMLAR BAKIMINDAN SAADET PARTİSİ VE AK PARTİ

Araştırmanın bu bölümünde Saadet Partisi ve AK Parti'nin demokrasi, AB, laiklik ve kapitalizm-faiz kavramlarına yönelik siyasal tutumuna dair yaklaşımları açıklanmaya çalışılmıştır.

5.1. Saadet Partisi

Aşağıda, Saadet Partisi'nin demokrasi, laiklik, AB ve kapitalizm/faiz kavramlarına yüklediği anlamlar, Parti'nin tarihsel arka planı, siyasal söylemi ve pratiğiyle birlikte alt başlıklarda incelenmiştir.

5.1.1. Tarihsel Arka Plan, Siyasal Söylem ve Pratiğiyle Saadet Partisi

Saadet Partisi'nin tarihi, aynı zamanda Millî Görüş Hareketi'nin de tarihidir. Millî Görüş Hareketi, Türk siyasal yaşamına ilk olarak 1969'da Konya'dan bağımsız milletvekili seçilen Necmettin Erbakan'ın, 1970'te MNP'yi kurmasıyla parti düzeyinde adım atmıştır (Arpacı, 2017: 207). Bu adımın ömrü kısa sürmüş ve 1971 Muhtırası sonrasında Anayasa Mahkemesi, Anayasa'nın ifade ettiği laiklik ilkesine tehlike oluşturduğu gerekçesiyle MNP'yi kapatmıştır. Narlı'nın (1994: 28) ifadesiyle “*teokratik bir yapıyı yeniden kurmayı amaçladığı gerekçesi*” bu kapatılmanın esas nedenidir. Ardından 1972 yılına gelindiğinde Süleyman Arif Emre'nin genel başkanlığında MSP'yi kuran Millî Görüşçü kesim, 1973'te yapılan genel seçimlerde üçüncü parti olarak çıkmıştır (Ahmad,1993:158-159). Genel seçimde ulaşılan bu başarının oluşmasında, sağ siyasetin ortağı olarak AP'nin ekonomik ve siyasal alanda başarısızlığı ve toplumsal prestijini kaybetmesi, MSP'nin politikalarının verimliliği ve toplumsal ihtiyaca cevap verecek nitelikte olması gibi etmenler önemli rol oynamıştır (Landau, 1976: 19-21). MSP, İslami referansla siyaset yapma anlayışı bağlamında MNP'nin devamı olmasının yanında siyasal söylemine Batı karşıtlığı gibi yeni kavram ve tutumları da eklemiştir (Arpacı, 2017: 229).

1980 yılına kadar siyasal iktidar çemberinin içine koalisyonlarla katılan MSP, 1980'de ordunun yönetimi ele geçirmesi sonrasında tüm partiler ile beraber kapatılmıştır (Zürcher, 2015: 377-379). 1983'te askeri rejimin izniyle RP, Millî

Görüş'ün yeni temsilcisi olarak tekrar siyaset sahnesine çıkarken 1983'teki genel seçimlere katılamamış, ancak hemen sonrasında gerçekleştirilen 1984 yerel seçimlerinde %3,74 oranında oy almıştır. 1987 yılında, 1982 Anayasa'sında yer alan eski siyasi liderleri yasaklayan geçici hükmün kaldırılmasını içeren referandumun kabul edilmesiyle siyasete dönen Necmettin Erbakan, RP'nin genel başkanı olmuştur (Yavuz, 1997: 71-72). MSP'den sonra kurulan RP'nin hem Millî Görüş ideolojisini benimsemesi hem de ulaşılmaya çalışılan idealler anlamında birbirinin devamı olduğu, farklılığın ancak RP'nin "*Adil Düzen*" gibi yeni söylemlerde cereyan ettiği ifade edilebilir (Toprak, 2005: 182; Gülalp, 1999: 26).

1995 yılında yapılan genel seçimler, hem RP hem de Millî Görüş için dönüm noktasıdır. Bu seçimde birinci parti olarak çıkan ve Millî Görüş partileri içinde en yüksek oy oranına ulaşan RP, Erbakan'ın koalisyon görüşmeleri sonuçsuz kalınca, Doğru Yol Partisi (DYP) ile Refah-Yol koalisyonunu kurarak iktidar ortağı olmuştur (Doğan, 2005: 426). Ancak RP iktidarda kaldığı dönem boyunca dış politikasının merkezine İslam ülkeleriyle iş birliğini koyması ve Türkiye'deki "*hassas ve tartışmalı*" meselelere yaklaşımı nedeniyle 1997 yılında ordu, medya, yargı ve sermaye gruplarının birlikte hareket etmesiyle iktidardan el çekirilmiştir (Çaha, 2008: 238).

1990'lı yıllarda batılı değer ve ilkeleri ve laik düşüncüyü toplumsal ve siyasal alana hâkim kılmayı amaçlayan değerler sistematığı ile dini değerler ve İslam referanslı siyasetin temsilcisi görünümündeki Millî Görüş Hareketi arasındaki tartışma daha da alevlenmiş ve 28 Şubat Süreci olarak da bilinen askeri müdahale sonrasında RP kapatılmıştır (Demirkanlıoğlu, 2018: 110). RP kapatılmadan önce 1997 yılında FP kurulmuş ve RP'nin kapanmasında sonra yasaklı olmayan Milli Görüşçü siyasetçiler, FP saflarına katılmışlardır (Çakır, 2005: 572). FP, yeni bir parti olarak devletin ekonomideki rolü, demokratikleşme, dış politika vb. gibi konularda seleflerinden radikal bir değişim üzerine siyasal pratiğini oluşturan bir partidir (akt. Arpacı, 2017: 341-342). Bu değişimlerden biri olan Batı yanlılığı, FP Genel Başkanı Recai Kutan'ın 2000 yılında Uluslararası Avrupa Birliği Şurası'ndaki "*Türkiye'de demokrasi sorunu vardır. AB'deki demokrasi standartlarına bir an önce ulaşılması gerekmektedir. AB, insanlığın ulaştığı evrensel birliğin göstergesidir, İslam'a aykırı değildir. Türkiye AB ilkelerini benimserse din de tartışma konusu olmaktan çıkar. Türkiye'nin yüzü ileriye dönüktür ve AB'ye girecektir*" ifadesinden anlaşılabilir (Milliyet, 2000). Ancak FP, her

ne kadar kapatılan seleflerinden ayrı bir yol izlediğini ifade etse de RP gibi 22 Haziran 2001 tarihinde, Anayasa'daki laiklik ilkesine ters düşen faaliyetlerin odağı ve RP'nin devamı olması gibi gerekçelerle Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır (Özdemir, 2015: 180). FP'nin kapatılması, Milli Görüş içinde bir dönüm noktası haline gelmiş ve ilerleyen yıllardaki gelişmeler bu durumu kanıtlamıştır. 28 Şubat sürecinden bu yana giderek büyüyen Milli Görüş içindeki çözülme (Çakır, 2005: 574), 21.yy'nin başlarında daha görünür hale gelmiş ve 2000 yılında FP kongresinde Recai Kutan'ın karşısına genel başkanlık için Abdullah Gül aday olmuş ancak seçimi kaybetmiştir. Bu durum, FP'nin siyasal söyleminin sistemle daha barışık hale getirilmesi talebindeki Abdullah Gül, Bülent Arınç ve Recep Tayyip Erdoğan'ın başını çektiği kesimin, Erbakan'ın izinden giden ve FP'nin söylemini muhafaza etme amacındaki kesimden fiili olarak ayrılmasının ilk adımları olarak değerlendirilebilir (Çakır, 2005: 574-575).

Tüm bu gelişmeler sonrasında 21.yy'nin başında Millî Görüş'ün temsilciliğine soyunan yeni bir parti siyasal yaşamını başlattı ve uzun bir dönem Millî Görüş çizgisi içerisinde bulunan gelenekçi ve yenilikçi ayrışması, bu yeni partinin kurulmasına kaynak teşkil etti. 21 Temmuz 2001 tarihinde, Recai Kutan'ın Genel Başkanlığı'nda Saadet Partisi, Türk siyasal yaşamına Millî Görüş ideolojisinin temsilcisi söylemiyle katıldı ve kurulan yeni partide yenilikçi kadrolar yer almadı (Yücel, 2006: 147). Saadet Partisi'nin siyasal anlayışını da yansıtan yeni amblemi, kırmızı bir zemine oturtulmuş beyaz hilalden ve hemen önünde beş beyaz yıldızdan oluşturuldu. Bu amblemin anlamını ise Erbakan (2003a: 10, 13) şöyle açıklamaktadır; Saadet Partisi'nin bayrağındaki hilal, şefkat ve sevginin; beş yıldız ise partinin bütün insanlığın saadetini amaç edinmesinin sembolüdür. Aynı zamanda insanlığın saadete ulaşmasının şartlarını da ifade eden beş yıldız, Saadet Partisi'nin temel ilkelerini de yansıtmaktadır. Bu ilkeler: huzur ve barış, hürriyet ve insan hakları, adalet, refah ve izzet, şeref ve onurdur.

Saadet Partisi'nin Millî Görüş'ün temsilciliğini üstlendiği yukarıda belirtildi. Ayrıca Saadet Partisi'nin hem resmi metinleri hem de Parti mensuplarının söylemleri, Parti'nin Milli Görüşçülüğünü defalarca tasdik etmektedir¹². Milli Görüş'ün kurucusu Erbakan'ın, Saadet Partisi 1. Olağan Kongresi'nde ifade ettiği şekliyle “AKP

¹² Resmi metinlerde geçen “Çünkü biz Millî Görüş zihniyetinin mensuplarıyız” ifadesi, Temel Karamollaoğlu'nun söylemlerindeki “Biz Millî Görüşçüyüz” ve “Herkes Erbakan'a sahip çıkıyor. Kimse darılmasın, kimse gücenmesin bugün Millî Görüşçü olmanın, Erbakan'ın yolundan gitmenin en önemli ölçüsü Saadet Partili olmaktır” beyanları örnek gösterilebilir (Saadet Partisi Programı, 2010: 18, 21; Milliyet: 2018; Millî Gazete, 2018a).

yöneticilerinin uyguladığı zihniyet Gayri Milli Görüş'tür, İş birlikçi Görüş'tür. Saadet Partisi ise Millî Görüş'ün temsilcisidir" beyanı bu duruma örnek gösterilebilir (Erbakan, 2003a: 43). Parti'nin ideolojik eğilimlerinin, Numan Kurtulmuş'un genel başkanlık yaptığı dönemin ayrı tutulması şartıyla, Millî Görüş'ün özünü temsil ettiği görülmektedir¹³. Saadet Partisi her ne kadar Millî Görüş ideolojisini benimsediğini dile getirirse de bir takım kavramsal farklılıkların, Parti'nin anlayışında yer bulduğu ifade edilmelidir. Saadet Partisi, Parti Programı'nda¹⁴ yer aldığı üzere, Millî Görüş'ün hak-batıl ayrışmasını yanlış hak-doğru hak ayrımıyla ve Adil Ekonomik Düzen (AED) anlayışını da reel ekonomi söylemiyle yeniden kavramsallaştırmıştır. Ancak söylemlerdeki kavramsal değişikliklerin radikal bir değişimi yansıttığı anlaşılmamalıdır (Arpacı, 2017: 360-362).

2001'de kurulan Saadet Partisi, günümüz itibarıyla yaklaşık olarak 18 yıllık siyasal pratiğe sahiptir. "Acil Onarım ve Atılım Programı" söylemiyle ve Recai Kutan Genel Başkanlığında girdiği 2002 genel seçimlerinde %2,5 oranında oy alan Saadet Partisi, milletvekili çıkaramamıştır (TÜİK, 2011). Saadet Partisi'nin bu sonucu almasında, Erbakan'ın genel başkan olmaması, seçimde Millî Görüş'ün diğer partileri gibi Saadet Partisi'nin de kapatılacağı düşüncesinin hâkim olması ve AK Parti'nin Türk seçmeni tarafından benimsenmesi gibi nedenlerin etkili olduğu belirtilebilir (Arpacı, 2017: 365). Seçimden sonra 2003'te düzenlenen kongrede de Millî Görüş lideri Necmettin Erbakan, Saadet Partisi'nin Genel Başkanlığına seçilmiştir. Ancak kısa bir süre sonra hukuki sebeplerden dolayı partiden istifa eden Erbakan, yerini Recai Kutan'a bırakmıştır.

Recai Kutan önderliğinde girdiği 2004 yerel seçimlerinde Saadet Partisi, oyların %4,77'sini alarak 63 belediye başkanlığı kazanmıştır (Yüksek Seçim Kurulu (YSK), 2004). 2007'deki genel seçime, "Yeniden Büyük Türkiye" ve "Yeni Bir Saadet Dünyası" sloganlarıyla giren Saadet Partisi'nin aldığı oy oranı bir önceki genel seçime göre azalarak %2,34'e gerilemiş ve Saadet Partisi seçim barajına takılarak milletvekili çıkaramamıştır (TÜİK, 2011). Seçim sonrasındaki 3'üncü Büyük Kongre'sinde genel

¹³ Saadet Partisi içinde Numan Kurtulmuş'un liderlindeki kesim, Millî Görüş'ün referans aldığı İslami değerlerden ziyade ekonomik ve sınıf mücadelesine dayanan bir Millî Görüş tanımı yapmış ve benimsemiştir.

¹⁴ Saadet Partisi Programı'nda "biz, DOĞRU HAK ANLAYIŞI'nı esas alıyoruz. (...). Diğerleri genellikle; 1. Kuvvet, 2. Çoğunluk, 3. İmtiyaz, 4. Menfaat'e dayalı YANLIŞ HAK ANLAYIŞI'nı esas alıyorlar" ve "biz REEL EKONOMİ'yi esas alıyoruz, onlar "RANT EKONOMİSİ"ni esas alıyorlar" ifadelerine yer verilmektedir (Saadet Partisi Programı, 2001).

başkanlık değişimine giden Saadet Partisinin Genel Başkanlığına Numan Kurtulmuş getirilmiştir. 2009'da yapılan yerel seçimlere Kurtulmuş önderliğinde katılan Saadet Partisi, bir önceki yerel seçime nazaran hem oylarını hem de elinde tuttuğu il-ilçe belediye başkanlığını sayısını artırarak toplam oyların %5,3'lük bir kısmını almıştır (YSK, 2009). Seçimlerden sonraki süreçte genel başkanlıktan istifa eden Kurtulmuş'tan sonra Saadet Partililer, 2010'da Necmettin Erbakan'ı tekrar genel başkanlığa seçmiş ve Erbakan, 2011'de vefat edene kadar bu görevi yürütmüştür. Erbakan'ın vefatından sonra ise yaklaşık olarak beş yıllık bir süre için Mustafa Kamalak Saadet Partisi'ne Genel Başkanlık yapmıştır. Kamalak'la beraber 2011 genel seçimlerinde oyunu oldukça düşüren Saadet Partisi, %1,27 oranında oy almıştır (TUIK, 2011, 93). Bu düşüş trendi, 2014 yılındaki yerel seçimlerde de devam etmiş, toplam oyların %2,84'ünü alan Saadet Partisi, bir önceki seçimde 80 olan belediye başkanlığı sayısını 27'ye düşürmüştür (YSK, 2014). Saadet Partisi'ndeki oy düşüşleri devam ederken Parti, 1 Haziran 2015'teki genel seçimlere Büyük Birlik Partisi (BBP) ile ittifak yaparak katılmıştır. Bu seçimde ittifak, %2,07 oranında oy almıştır. İttifakla birlikte oy oranlarını yükselten Saadet Partisi'nin, seçimlerin tekrarlanmasıyla tek başına girdiği 1 Kasım 2015'teki seçimde tekrar oy kaybetmiştir. Bu seçim sonucunda alınan %0,69 oranındaki oy hem Saadet Partisi'nin hem de Millî Görüş partilerinin tümünün aldığı en düşük oy olarak tarihe geçmiştir (YSK, 2015). 2016 yılına gelindiğinde ise Saadet Partisi'nin 6. Olağan Kongresi'nde 891 delegeden 871'inin oyunu alarak genel başkan seçilen Temel Karamollaoğlu, üç yıldır Saadet Partisi Genel Başkanı'dır (Haber Türk, 2016). 2017 yılındaki anayasa değişikliği sonrasında genel seçimler ile cumhurbaşkanlığı seçimleri aynı gün yapılmış ve Temel Karamollaoğlu, Saadet Partisi'nin Cumhurbaşkanı adayı olmuş ve %0,90 oranında oy almıştır. Saadet Partisi ise "millet ittifakı" çerçevesinde CHP ve İYİ Parti ile beraber katıldığı bu seçimde bir önceki seçime göre oylarını artırarak, %1,36 oranında oy almıştır (YSK, 2018). Bu seçimde CHP'nin milletvekili listesinden aday gösterilen Saadet Partili iki milletvekili parlamentoya girmiş, sonrasında da CHP'den istifa ederek Saadet Partisi'ne geçmişlerdir. Son olarak 2019'da yapılan yerel seçimlere de millet ittifakı ile beraber giren Saadet Partisi, %2,71 oranında oy almış ve dokuz belediye kazanmıştır.

5.1.2. Demokrasi ve Saadet Partisi

Saadet Partisi'nin demokrasiye yönelik siyasal tutumu iki bağlamda ele alınabilir. İlki, Necmettin Erbakan'ın da siyasal düşüncesinde de yer alan, demokrasinin Türkiye'deki uygulanaşına muhalefettir. İkincisi, demokrasiyi batılı terminolojiyle yorumlayan fakat ideal haline getirmekten ziyade araç olarak algılayan bir tutumu yansıtmaktadır.

Erbakan, demokrasiyi tanımlarken alışılmışın dışında bir niteleme kullanmaktadır. Kullanılan kavram "demokratur", Erbakan tarafından şöyle açıklanmaktadır: *"demokratur, halkın yönetime alet edilmesi demektir. Yani halk narkozlanır, ben seçim zanneder, başkaları tarafından tamamen narkozlanmıştır, etkilenmiştir"* (Millî Gazete, 2019). Bu anlamda demokratur, bireylerin iradelerine dayanmadan yapılan seçimler üzerine kurulan ve vatandaşın kandırıldığı bir yönetim biçimi anlamına gelmektedir. Ayrıca Erbakan (1989), siyasi parti liderlerinin katıldığı 1989 yılındaki Demokrasi Kurultay'ında, demokrasinin Türkiye'ye Batı'dan ithal edildiğini ve gerçek demokrasiden ziyade sömürü düzeninin aracısı haline getirildiğini ileri sürmektedir. Bu anlayış, benzer şekilde Saadet Parti'nin siyasal tutumunda da tespit edilebilir. Saadet Partisi Türkiye'deki demokrasinin, Erbakan'ın tanımladığı "demokratur" yönetimini yansıttığını iddia etmektedir. Dolayısıyla Saadet Partisi Türkiye'nin, halkın kendi rızasıyla değil vatandaşların demokrasi yalanıyla kandırılıp yönetime alet edilerek yönetildiğini vurgulamaktadır (Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, 2011: 2). Türkiye'deki demokrasiye muhalefet, Saadet Partisi'nin siyasal tutumun ilk parçasını oluşturmaktadır.

Öte yandan Erbakan, demokrasiyi ulaşılması gereken ideal yönetim ya da temel gaye olarak nitelememektedir. Erbakan'a göre demokrasi, ancak *"saadet nizamı"*nın tesis edilmesinin aracı olarak algılanabilir (Erbakan, 1991b). Saadet Partisi'nin tutumunun ikinci yönünü demokrasiyi araçsallaştıran bu anlayış şekillendirmektedir. Nitekim Millî Görüş lideriyle aynı görüşleri paylaşan Saadet Partisi'nin, demokrasiyle ilişkili olarak parti programındaki *"Saadet Partisi, ülkede yaşayan herkesin saadetini istemekte ve bunun ancak insan haklarına, özgürlüklere ve hukukun egemenliğine dayanan tam bir demokrasi ile mümkün olacağına inanmaktadır"* ifadesi demokrasinin araçsal algılanışının önemli göstergelerindendir (Saadet Partisi Programı, 2001). Demokrasinin, aracısı olduğu bir diğer gaye de

ekonomik refahın artırılmasıdır. Bu anlamda Saadet Partisi, toplumsal barışın ve tam demokrasinin sağlanmadığı bir ülkede ekonomik zenginliğe ulaşamayacağını iddia etmektedir¹⁵ (Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, 2011: 28, 11).

Bir diğer yönden, Saadet Partisi'nin siyasal tutumunda demokrasi, kavramın Batı'daki anlamı olan *-halkın yönetimi-* olarak tanımlanmaktadır. Bu doğrultuda, Saadet Partisi bireylerin kendi kendisini yönetmesinin vazgeçilemez bir hak olduğunu 2002'deki seçim beyannamesinde açıkça ifade etmektedir (Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, 2002: 29). Demokrasinin özünü yansıtan bu anlayışın anti demokratik bir nitelik taşıdığı ileri sürülemez. Ayrıca yönetme hakkının, vatandaşların özgür iradelerine ve rızaya dayalı bir şekilde meşruiyet kazandığını belirten Saadet Partisi, ifade özgürlüğünü de demokrasinin temel ilkeleri arasında görmektedir (Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, 2002: 28). Dolayısıyla Saadet Partisi'nin siyasal tutumunda yer alan yukarıdaki ifadeler doğrultusunda Parti'nin liberal demokrasi modeline benzer bir anlayışı benimsediği iddia edilebilir. Öte yandan, millete ait olan egemenliğin yalnızca halk tarafından ve seçimler aracılığıyla iş başına getirilmiş temsilciler tarafından kullanılmasını da demokrasinin temel şartları olarak kabul eden Saadet Partisi'nin (Saadet Partisi Programı, 2001), temsili demokrasi modelini de benimsediği ileri sürülebilir.

Saadet Partisi, 2015 yılındaki seçim beyannamesinde iktidara gelmesi halinde, Türkiye'de uygulanan %10'luk seçim barajını kaldıracağını ve nispi temsil sistemi ile parlamentoda halkın tüm kesimlerinin temsil oranını arttıracığını beyan etmektedir. Referandumları siyasal katılımın gereği olarak değerlendiren Saadet Partisi, bireylerin kanun teklifi verebilecekleri bir sistemin tesis edilmesini de elzem görmektedir (Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, 2015: 9).

Yukarıdaki açıklamalar ve Saadet Partisi'nin tarihsel geçmişi dikkate alınırsa, Saadet Partisi'nin demokrasiye yönelik siyasal tutumu, öncelikle olumlu bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Öte yandan demokrasi, egemenliğin halka ait olduğu rejim ve halkın yönetimi olarak tanımlanmaktadır. Saadet Partisi'nin benimsediği demokrasi modelinin de liberal, temsili ve çoğulcu demokrasi olduğu ileri sürülebilir.

¹⁵ Kullanılan Tam Demokrasi kavramı, Saadet Partisi'ne göre "*bir ülkede, halkın kendi dünya görüşü ve değer ölçülerine göre kendini idare*" etmesi anlamına gelmektedir. -Saadet Partisi 2011 Seçim Beyannamesi, sayfa. 11-

Son olarak, Saadet Partisi'nin demokrasiye dair açıklamalarında tespit edilen, demokratik rejimin tesisinin amaç değil araç olduğu düşüncesi ve Türkiye'deki demokrasiyi gerçek demokrasi olmamakla suçlayan eleştirel yaklaşım, Saadet Partisi'nin siyasal tutumunu oluşturan diğer noktalardır.

5.1.3. Laiklik ve Saadet Partisi

Din ve devlet ayrışmasına dayanan laikliğin, Necmettin Erbakan'ın siyasi hayatının ilk yıllarındaki yorumu oldukça dikkat çekicidir. Erbakan'ın, *“Dinle devlet ayrı şeydir birleşmez, boş laftır, uydurmadır... Gerçek değildir. Dinle devlet aynıdır, beraber yürür... Ayırmalarına imkân yoktur”* ifadesi, laikliğe bakış açısına ışık tutmaktadır (Milliyet, 1969: 11). Erbakan, laikliğe tamamen ters düşen bu yorumunu, batılı devletlerin de dinin egemenliğinde yönetildiğini vurgulayarak desteklemektedir. Ayrıca laikliğe yönelik bu anlayış, siyasal yaşamının başlarında Erbakan'ın, din-devlet ayırımına dayanan laiklik yorumunu benimsemediğinin göstergesi olarak da okunabilir. Zira Arpacı (2017: 99) da Erbakan'ın laiklik anlayışının, fikir ve inanç özgürlüğü etrafında şekillendiğini belirtmekle beraber din-devlet ilişkisinin belirsizliğine vurgu yapmaktadır.

Bir diğer yandan Erbakan'ın, laikliğin algılanış biçimi bağlamında Türkiye ile diğer devletleri ayırdığı ileri sürülebilir. Bu anlamda laikliğin, Türkiye dışında devlet ve kilise işlerinin ayrılması ve din ve vicdan hürriyetinin vatandaşlara sağlanması anlamıyla tanımlandığını ifade eden Erbakan, Türkiye'de böyle bir anlayışın ya da uygulamanın söz konusu olmadığını belirtmektedir. Zira Erbakan'a göre Türkiye'de laiklik *“din düşmanlığı ya da İslam düşmanlığı”* anlamına gelecek şekilde tatbik edilmektedir (Kuru, 2017). Laikliğin din düşmanlığı şeklinde anlaşılmasını eleştiren Erbakan *“biz Anayasa'nın maddesiyle değil, bu maddeye aykırı hareket edilmesiyle mücadele etmiştik”* beyanıyla da muhalif tutumunun gerekçesini, Türkiye'deki laiklik uygulamalarına bağlamaktadır (Benim OY 'um, 2016). Erbakan, 1982 Anayasası'nda yer alan hükümleri referans göstererek Türkiye'deki laikliği tatbikatını *“çağ dışı”*, bu tatbikatı uygulayanları da *“laik yobazlar”* olarak tanımlamış ve laikliğin, Türkiye'de yeniden yorumlanmasının gerekliliğine dikkat çekmiştir (Kanal Millî Görüş, 2017).

Saadet Partisi'nin laikliğe yönelik siyasal tutumunda belirtilmesi gereken ilk husus, Erbakan'ın laikliğe yönelik tutumuna benzerliktir. Bu anlamda Saadet Partisi'ne göre Türkiye'deki laiklik tartışmaları artık siyasal ve sosyal gündemin dışında kalmalı,

evrensel norm ve değerler ışığında laikliğin tanımı yapılarak bu tanımın gerektirdiği uygulamalar hayata geçirilmelidir. Laikliğin, din düşmanlığı ya da karşıtlığı şeklinde yorumlanmasına da karşı çıkan Saadet Partisi, evrensel normlar çerçevesinde anlaşılmamış laikliğin, demokrasiye ve toplumsal barışa zarar vereceği görüşündedir (Saadet Partisi Programı, 2001). Öte yandan Saadet Partisi, Türkiye’de yaşayan herkesin din ve vicdan özgürlüğüne sahip olduğunu vurgulayarak, bu özgürlüğü temel insan hakkı ve hürriyeti olarak nitelemektedir (Saadet Partisi Programı, 2001). Saadet Partisi’nin yukarıdaki açıklamaları dikkate alınır, Parti’nin anlayışında laikliğin, din ve inanç özgürlüğü anlamına geldiği ifade edilebilir.

Saadet Partisi’nin kuruluşundan kısa bir süre sonra Genel Başkan Recai Kutan, Parti’nin laiklik konusundaki tavrını, *“laiklik, kanunları ilim, akıl ve insanların tecrübelerine dayanılarak yapılmasını gerektirir. Ancak laiklik asla dinsizlik veya din karşıtlığı olarak algılanamaz. Aksine laiklik isteyen istediği inancı ve dini seçebilmesi ve bunun gereklerini yerine getirebilmesini teminat altına alır”* ifadeleriyle özetlemiştir (Yeni Şafak, 2001). Kutan’ın tanımlamasına göre Saadet Partisi’nin tutumunu, hukuki anlamda laiklik anlayışının kapsamına dâhil etmek imkân dâhilindedir. Ayrıca 2006’daki bir basın toplantısında da Kutan, laikliği din ve vicdan hürriyeti olarak tanımlarken, devletin ve siyasal iktidarın hiçbir şekilde dini inançlarından dolayı bireylere baskı yapamayacağını da sözlerine eklemektedir (Millî Gazete, 2006).

Saadet Partisi’nin laikliğe yönelik siyasal tutumu, din-devlet ilişkilerine yönelik açıklamalarında da anlaşılabilir. Bu anlamda Saadet Partisi, devletin dini inançlar karşısında tarafsız olmasını ve bireylerin inandıkları dini istedikleri şekilde yaşamalarına gerekli garantiyi sağlamasını talep eden bir anlayışı benimsemektedir (Saadet Partisi Programı, 2001). Bu ifadelerden hareketle Saadet Partisi’nin, laikliğin din ve vicdan özgürlüğü anlamını benimsemesi ve laikliğin din düşmanlığı manasında algılanmasını eleştirmesinin yanında devletin, bireylerin dini haklarını taraf olmadan koruması gerektiğini savunduğu da ifade edilebilir.

Öte yandan Genel Başkan Temel Karamollaoğlu, The Guardian’a verdiği bir röportajda Saadet Partisi’nin laiklik anlayışını, *“dinle devletin barışçıl bir şekilde bir arada yaşadığı İngiltere tarzı sekülerizm”* olduğunu beyan etmektedir (Millî Gazete, 2018b). Ancak bu anlayış, Saadet Partisi’nin laiklik anlayışıyla uyuşmamaktadır. Zira Saadet Partisi, laikliği din ve inanç özgürlüğü anlamıyla tanımlamış ve laikliğe, kamusal

alandaki bireylerin din ve vicdan özgürlüğünü sağlaması nedeniyle, olumlu tutum geliştirmiştir. Bu anlamıyla Saadet Partisi'nin siyasal söyleminde yer bulan laikliğin, sahiplenilen kimliği ya da anlayışı değil sadece Parti'nin politikalarında kullandığı bir ilkeyi ifade ettiği iddia edilebilir.

Tüm bu açıklamalardan sonra Saadet Partisi'nin laikliğe yönelik siyasal tutumu şöyle özetlenebilir:

1. Laikliğin, din ve vicdan özgürlüğünü ve din ve devlet işlerinin ayrılmasını ifade eden anlamına olumsuz bir tutum geliştirmemiş hatta ilkini söylemlerinde çoğu kez desteklemiştir,
2. Laikliğin Kemalist yorumuna ve Türkiye'deki uygulamasına karşıdır.

İkinci maddedeki anlayışın, Kemalizm'in laik batı medeniyetini ulaşılması gereken bir amaç olarak almasına karşın İslamcılar'ın İslam medeniyetine dönüşe bağlılıkları çerçevesinde özsel bir tartışmadan ileri geldiği iddia edilebilir (Gülalp, 2002: 38-39). Nitekim İslamcılık en baştan, ihtiva ettiği “*İslam'ın evrensel niteliğine karşı duruşu ve toplumun tüm kesimini ilgilendirdiği öngörüsünün eleştirisi*” nedeniyle Kemalist laikliği reddeder (Yavuz, 2011: 184). Saadet Partisi de iktidara gelmesi halinde “*dindarları baskı altına alan bir rejim olarak*” Türkiye'de uygulanan Kemalist laikliği, değiştireceğini her defasında ifade etmiştir. (Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, 2011: 34). Örneğin 2011 yılında Mustafa Kamalak, Türkiye'de yıllardır uygulanan laikliğin insan haklarını sınırlandırıcı ve toplumsal huzuru çökertici bir nitelik taşıdığını, dolayısıyla yeniden tanımlanması gerektiğini dile getirirken laikliğin katı ve baskıcı uygulamalarını eleştirmektedir (Millî Gazete, 2011).

5.1.4 Avrupa Birliği ve Saadet Partisi

AB ve Türkiye'nin AB üyeliği, Erbakan'ın, siyasal yaşamında muhalif tutum beslediği meseleler olarak kabul edilebilir. Erbakan'ın muhalifliğinin temel nedeni, hak-batıl mücadelesine dayanmaktadır¹⁶. Bu anlamda Erbakan (1991: 93), Türkiye'nin Ortak Pazar'a dâhil olmasının, ülkeyi AB'ye uşak haline getireceğinin altını çizmekle beraber, Türkiye'nin Adil Düzene dayanan bir İslam Ortak Pazar'ına öncülük etmesi gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca Erbakan'a (1971: 19-20) göre “*Ortak Pazar*

¹⁶ Erbakan'ın anlayışında hak-batıl mücadelesi, sömürü ve köleliğin hâkim olmasını isteyen, kuvveti üstün tutan ve ırkçı emperyalizmin temsilci konumundaki Batı medeniyeti ile adaleti, barışı ve hakkı üstün tutan İslam medeniyeti arasındaki mücadeledir. Burada Batı, batıl-ı, İslam medeniyeti ise hakkı temsil etmektedir. İkisi arasındaki üstünlük mücadelesini ifade eder (Erbakan 2003a: 20; Arpacı, 2017: 114; Erbakan, 1991a: 15-16).

Müslüman Türkiye’yi Hristiyan Avrupa içinde eritme planıdır ve Türkiye eğer Ortak Pazar’a girecek olursa Batı’nın sömürgesi haline gelir”, dolayısıyla bu politikadan vazgeçilmesi gerekmektedir. Erbakan’ın söyleminde yer alan Ortak Pazar’a ve Avrupa’ya muhalefet, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan beri geleneksel Türk dış politikasındaki radikal bir değişim isteğini de ifade etmektedir (Doster, 2012: 101).

Öte yandan Erbakan’ın, Türkiye’nin AT’ye üye olmasına niçin karşısınız sorusuna verdiği cevap, AB’ye yönelik tutumunun değerlendirilmesinde yol göstericidir. Bu anlamda, Erbakan’a göre Türkiye ile AT arasında ırk, lisan, kültür, din, coğrafya vb. gibi hiçbir ortak bağın ve Ortak Pazar’ın Türkiye’ye ekonomik açıdan hiçbir yararının olmaması AB’ye karşı olmanın temel sebepleridir. Ayrıca Erbakan’ın anlayışında AB’nin tek bir hedefi bulunmaktadır: “*Haç ’ın Hilal’e Galibiyeti*” (Erbakan, 1991b).

Saadet Partisi’nin dış politika anlayışı incelendiğinde Necmettin Erbakan’ın dış politika anlayışını yansıttığı ve Millî Görüş ideolojisi kılavuz alınarak oluşturulduğu göze çarpmaktadır (Arpacı ve Baharçiçek, 2007: 122). Ayrıca Erbakan’ın söylemleri ışığında oluşturulan Saadet Partisi’nin uluslararası politikadaki eğilimlerinin, Batı’dan ya da “*Hristiyan*” birliğinden ziyade Doğu- *Müslüman*- toplumları ile yakın ilişkiler kurmayı hedefleyen ve Müslüman devletler birlikteliğini kurmayı amaçlayan tarafının diğer politikalara ağır bastığı ifade edilebilir (Erbakan, 2003a: 37).

Saadet Partisi’nin AB’ye yönelik tutumu iki döneme ayrılabilir. İlk dönemde Saadet Partisi, AB’yi ve AB’nin değerlerini destekler tutum geliştirirken, ikinci dönemde AB’yi ve AB’ye tam üyeliği eleştirmektedir. İlk dönem Parti’nin kuruluşundan Necmettin Erbakan’ın genel başkan olduğu 2003 yılı arasındaki dönemi kapsamaktadır. İkinci dönem ise 2003’ten günümüze kadar olan dönemi ifade etmektedir. Bu bağlamda, Saadet Partisi 2001 yılındaki parti programında Türkiye’nin AB ile ilişkilerinin, ülkedeki demokrasi ve insan haklarının geliştirilmesi için önemli ve sürdürülmesi gereken bir politika olarak tanımlarken tam üyeliğin gerçekleşmesini desteklemektedir. (Saadet Partisi Programı, 2001). Ayrıca bu dönemde Saadet Partisi, Türkiye’nin dış politika önceliklerinden biri olan AB’yi modernleşme projesi olarak nitelememektedir (Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, 2002: 45).

Saadet Partisi’nin AB’ye yönelik destekleyici tutumunu birtakım nedenlere bağlamak mümkündür. Öncelikle Parti’nin, AB’ye üyeliği Türkiye’de demokrasi ve

insan haklarına yarar sağlayacağı, ekonomide belirli pozitif yönlü gelişmelere yardımcı olacağı ve dünyada barışın tesisine katkıda bulunacağı dolayısıyla desteklediği ifade edilebilir (Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, 2002: 45). Ancak Saadet Partisi'nin AB taraftarı tutumunun, 28 Şubat Süreci sonrasında FP'de görülen sistemle çatışmama eğilimlerinin ve parti kapatılma tehlikesinin Saadet Partisi üzerindeki devam eden etkisiyle geliştirildiği iddia edilebilir. Nitekim Saadet Partisi'nin kısa süre sonra AB'ye olumsuz tutum takınması, ilk dönemdeki tutumun tam anlamıyla Saadet Partisi'nin anlayışını yansıtmadığını ortaya koymaktadır. AB'ye yönelik tutumunu değiştiren Saadet Partisi'nin, değişimden sonra Milli Görüş ideolojisi doğrultusunda AB'yi değerlendirdiği ve değişimin Saadet Partisi'nin tekrar özüne dönmesini ifade ettiği ileri sürülebilir.

Öze dönüşün yaşandığı dönemde Saadet Partisi, AB'yi tümüyle eleştiren siyasal tutum geliştirmiştir. Erbakan'ın genel başkan seçilmesi, Erbakan'ın AB'ye yönelik düşünceleri dikkate alınırca, tutum değişikliğinin temel nedeni olarak okunabilir. Ayrıca ikinci dönemde parti programında, AB'nin son yıllardaki Türkiye'ye yönelik uygulamalarını eleştiren Saadet Partisi, AB'nin “*eski emperyalist ve sömürgeci alışkanlıklarından kurtulamadığını*” deklare ederek AB'ye üyeliği reddeden bir anlayış geliştirmiştir. AB'nin emperyalist ve sömürgeci niteliklerine geri döndüğü iddiası tutum değişikliğinin diğer nedeni olarak algılanabilir. Bu doğrultuda, net bir şekilde Türkiye'nin AB'ye üye olmasının karşısında duran Saadet Partisi, taraflar arasındaki karşılıklı ilişkilerin sürdürülmesinin, eşit koşullardaki görüşmelere bağlı olduğunu da belirtmektedir (Saadet Partisi Programı, 2014: 30-31).

Erbakan'ın genel başkan olması sonrasında Saadet Partisi, AB'yi modernleşme projesi olarak değil “*menfaat çatışması anlayışına göre oluşturulmuş olan bir entegrasyon hareketi*” olarak tanımlamaktadır (Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, 2011:50). Bu süreçte Erbakan da Saadet Partisi'nin iktidara gelmesi halinde Türkiye'nin AB politikasından vazgeçip İslam ülkeleriyle yakın ilişkiler kuracağını vurgulamaktadır. Erbakan'ın (2007), “*Biz geldiğimizde (Saadet Partisi iktidar olduğunda)*¹⁷ *Kızılay Meydanı'nda İslam Birliği'nin fişeklerini atacağız*” ifadesi bu niyetini açıkça ifade etmektedir.

¹⁷Bu ifade tarafıma aittir.

AB'ye karşı İslam Birliği politikasını destekleyen Karamollaoğlu da Türkiye'nin AB üyeliği hedefinden vazgeçeceklerini defalarca dile getirmiştir (Milli Gazete, 2018). Örneğin, Karamollaoğlu genel başkan seçildiği gün, AB'yi “*başka dinlerin hayat bakışı üzerine kurulmuş bir yapı*” olarak tanımlamış ve İslam Birliği idealini yinelemiştir (Haber Türk, 2016). Dolayısıyla genel başkanlık değişimin, Saadet Partisi'nin AB'ye yönelik düşüncesini değiştirmemiş, Karamollaoğlu'ndan sonra da AB'ye yönelik tutum benzer şekilde ilerlemiştir. Zira 2015'teki seçimlerden önce yayımlanan beyannamede Saadet Partisi, “*Türkiye'nin AB'ye üye olmasına karşıyız. AB'ye tam üyelik yerine, eşit koşullarda karşılıklı ikili ilişkiler içinde olmayı doğru buluyoruz*” ifadelerine yer vererek devamlılığın korunduğunu göstermiştir. Genel başkan ve konjonktür değişimine rağmen tutumun değişmemesi dikkate alınırsa, Saadet Partisi'nin AB'ye yönelik politikalarının kişiler üzerinden değil benimsenen ideolojinin etkisiyle şekillendiği iddia edilebilir.

2017 yılında verdiği demeçte Karamollaoğlu, AB Bakanlığı'nın isminin AB'den Çıkış Bakanlığı olarak değiştirilmesini önererek Türkiye-AB ilişkilerinin sonlandırılmasının gerekliliğini ifade etmiştir (Yeni Akit, 2017a). Öte yandan Karamollaoğlu'nun “*Avrupa'yla ekonomik ve siyasi münasebetlerimiz devam etsin ama AB'den vazgeçelim. Avrupa'nın medeniyet anlayışı Hristiyanlık ve Yahudilik üzerine inşa edilmiş. Onların helali bize haramdır. Biz farklıyız. Biz Müslümanız*” ifadeleri Saadet Partisi'nin AB'ye yönelik olumsuz tutumunun değerlendirilmesi noktasında oldukça önemli belirtiler içermektedir (Yeni Akit, 2017b). Partisi'nin AB'den vazgeçme yönelimini tekrarlayan bu ifadeler, siyasal tutumun Müslüman-Hristiyan ayırımına dayandığını da işaret etmektedir. Ayrıca dinin referans alınarak oluşturulduğu muhalif tutum, Saadet Partisi'nin anlayışında AB'yi öteki olarak tanımlamasına da yol açmaktadır. Bu anlayış doğrultusunda Mustafa Kamalak da Türkiye'nin dininin değişmediği sürece AB'ye giremeyeceğini belirtir (Haber7.com, 2013). Dolayısıyla, Saadet Partisi'nin AB'ye dair tutumunda, AB'yi “*kendisinden farklı bir medeniyet ürünü*” (Ülger, 2017: 630) olarak değerlendiren bir anlayışın hâkim olduğu ileri sürülebilir.

Diğer taraftan Saadet Partisi'nin sahip olduğu AB karşıtı tutumun kuruluşundan bu yana sertleştiğini ifade etmek mümkünken Millî Görüş çizgisindeki partilerle karşılaştırıldığında tutumun ılımlaştığı belirtilebilir. Nitekim Millî Görüş'ün

ilk üç partisi MNP, MSP ve RP'nin, Erbakan'ın söylemlerinden de anlaşılacağı üzere, AB'ye -AT ve Ortak Pazar'a- karşı uzlaşmaz tutum geliştirirken, Saadet Partisi'nin karşılıklı ilişkilerin devam ettirilmesine yönelik ifadeleri tutumun uzlaşmaz yönünün belirli anlamlarda törpülendiğini göstermektedir.

Son olarak Saadet Partisi'nin AB'ye yönelik siyasal tutumu, hem AB karşıtlığı hem de İslam ülkeleriyle iş birliği meselelerinde de görüldüğü üzere Milli Görüş ideolojisi etkisinde oluşturulmuştur. Bu bağlamda hem İslami referansla siyaset yapmanın gereği olarak hem de hak-batıl mücadelesinde hakkı savunan Saadet Partisi'nin tutumunda ideolojik eğilimleri seçmek güç değildir. Bu doğrultuda Saadet Partisi'nin AB'ye yönelik muhalif tutumunun dini inançların etkisiyle oluşturulduğu görülebilir.

5.1.5 Kapitalizm-Faiz ve Saadet Partisi

Millî Görüş'ün temsilcisi konumundaki Saadet Partisi'nin kapitalizm ve faiz kavramlarına yönelik geliştirdiği tutumun, her şeyden önce Erbakan'ın düşünceleri ve Adil Düzen söyleminin üzerine inşa edilerek oluşturulduğu belirtilmelidir. Buradan hareketle Saadet Partisi'nin, hem kapitalizm hem de faiz kavramlarına yönelik eleştirel bir tutum geliştirdiği önceden kestirilebilir.

Necmettin Erbakan'ın siyasal hayatında kapitalizm ve faiz, önemli muhalefet söylemlerinin odak noktasını oluşturmaktadır (Erbakan, 2017: 21-25). AED anlayışını açıkladığı kitapçıkta Erbakan (1991a: 16, 18) “*emperyalizmin ve Siyonizm'in bir sömürücü aracı*” olan kapitalizmi ekonomik ilişkilerde kar ile birlikte faiz sistemine dayanan ve serbest piyasa rekabeti prensibiyle işleyen bir düzen olarak tanımlamaktadır. Bu anlayışta kapitalist düzen, toplum içindeki refahın eşitsiz dağılımına neden olan, enflasyon, faiz ve “*işsizlik mikrobunu*” gün geçtikçe arttıran, toplumsal ahlakı çökerten, sömüren ve zulmeden bir “*köle düzenidir*” (Erbakan, 1991a). Millî Görüş partilerinin hemen hemen hepsinin parti programına ve söylemlerine de sirayet etmiş olan bu türdeki kapitalizm karşıtlığının, tahliliyle ekonomik kaynakların dağıtımında adaletsiz davranan devleti ve büyük sermaye sahiplerini küçük işletmelere önceleyen anlayışı içeren “*tekelci kapitalizmi*” ifade ettiği belirtilebilir (Gülalp, 2002: 63). Öte yandan Erbakan'a (2013: 90) göre Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu, AB ve NATO gibi uluslararası kuruluşlar “*insanlığın ifsadı*” -düzeni bozma- için faaliyet gösteren kuruluşlardır. Bu anlamda Erbakan (2003b) kapitalizmin yürütücüleri

olarak değerlendirdiği bu kuruluşların yerine gerçekleştirdiği bir basın toplantısında Türkiye ile Müslüman lkeler arasında Birleşmiş Milletler, Ekonomik İşbirliği, Savunma İşbirliği ve Kültür İşbirliği Teşkilatlarının kurulması gerektiğini ve ekonomide ortak para birimi rejimine geçilerek ticaretin sürdürülmesini önermektedir. Erbakan'ın düşüncesinde kapitalizmin tamamıyla reddedildiği de söylenemez. Nitekim Erbakan'a (1991a: 17-18) göre Millî Görüşün AED'sinde *“kapitalizmin ve komünizmin faydalı yanları mevcuttur. Fakat mahsurlu ve zararlı yanlarına ise yer verilmemiştir”*. AED'nin kapitalizmin faydalı olarak gördüğü ilkeler, kar ve serbest piyasa prensibi iken zararlı yanları ise faiz ve tekelleşmedir.

Genellikle kapitalizmle birlikte değerlendirilen faiz ise Erbakan'ın düşüncesinde tamamıyla muhalif bir tutumla kendini göstermektedir. AED'de haksızlık ve zulüm olarak nitelenen faizin, Milli Görüşün iktidarında ekonomik ilişkilerden kartılacağı defalarca dile getirilmektedir (Erbakan,1991a). Ayrıca faiz, kapitalizmin mikrobu olarak tanımlamakta ve kapitalist düzenin insanları smrme araçları arasında sayılmaktadır (Erbakan, 2017: 54).

Necmettin Erbakan'ın siyasal düşüncesinde faizin yer almayışının birden çok nedeni sıralanabilir. Bunlardan ilkinin, Erbakan'ın kişisel inancı doğrultusunda geliştirdiği tepkiden ileri geldiği ifade edilebilir. Nitekim İslam'da faiz, Allah tarafından Müslümanlara haram kılınmıştır. İslam'ı sivil siyasal hayatına kılavuz etmiş, *“ne yaptıysam Allah rızası için yaptım”* ve *“İslam'ın dışında, hiçbir hak ve hakikat kaynağı yoktur”* anlayışını benimseyen Erbakan'ın bu tepkiyi göstermesi oldukça doğaldır (Erbakan, 2013: 39). Öte yandan Erbakan'ın faiz karşıtı tutumunu yalnızca dini nedenler açıklamak yetersizdir. Nitekim ekonomide para eşittir mal ilkesini ne süren Erbakan, vatandaşların üretim yaptıkları kadar tketebileceklerini ya da tüketme ehliyetine –*senedine/paraya*- sahip olabileceklerini ne sürer (1991a: 26). Faize, retim olmadan gelir sağladıği için bu prensibe aykırı olması nedeniyle de karşı çıkılır. Sonuçta Erbakan'ın, faiz düzenini toplumsal ve ekonomik -*maddi ve manevi*- tahribatın ve bireylerin gelir düzeylerindeki eşitsizliğin nedeni olması, kapitalist düzeni ise maddiyatçılık üzerine kurulu ve ahlaki yozlaşmayı doğurması nedenleriyle tenkit ettiği ifade edilebilir.

Saadet Partisi'nin kapitalizm ve faiz kavramlarına yönelik siyasal tutumları değerlendirilmeden önce Parti'nin ekonomi anlayışının açıklanması gerekir. Parti

Programı'nda sıkça vurgulanan rant ve reel ekonomi söylemleri, Parti'nin ekonomi anlayışının temelini oluşturmaktadır. 2001 yılındaki Parti Programı'nda dönemin ülke ekonomisi hakkında bazı olumsuz rakamlara değinen Saadet Partisi, ekonominin “kötü” gidişatını rant ekonomisine bağlamakta ve çözüm olarak reel ekonomiye geçişi önermektedir. Reel ekonomi ise serbest pazar ilkesine göre işleyen, devleti ekonomik faaliyetleri engelleyici durumları ortadan kaldırmayla görevlendiren ve bireyleri girişimciliğe özendiren bir anlayışı karşılamaktadır. Öte yandan Saadet Partisi, devletin yalnızca altyapı, sağlık ve eğitim hizmetleri ile savunma sanayi alanlarında ekonomiye müdahil olması gerektiğini de ilke edinmiştir. (Saadet Partisi Programı, 2001). Saadet Partisi'nin ekonomi anlayışında devlet, savunma sanayi dâhil hiçbir ekonomik faaliyete müdahil olmamakla birlikte, yalnızca özel sektörün el atmadığı ve alt yapı sektöründe de müdahalede bulunabilecektir (Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, 2002: 27). Bu söylemlere ilaveten Saadet Partisi, “*Millî Görüş'ün ekonomik sisteminin kendisine ilke edinerek*” oluşturduğunu ve bu anlayışın da 1996 ve 1997 yılları arasında Türkiye'de aktif olan ekonomi sistemini ifade ettiğini beyan etmektedir (Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, 2002: 15). Buradan hareketle Saadet Partisi'nin Millî Görüş'ün AED'sini ekonomi politikalarında rehber edindiği kolaylıkla anlaşılabılır. Adil Düzen de özetle Batı'yı ve kapitalizmi reddeden, İslam ülkeleriyle oluşturacak bir ekonomik iş birliğine dayanan ve devleti ekonomik hayatta aktifleştiren anlayışı esas almaktadır (Çaha, 2008: 239).

Yukarıdaki açıklamalardan sonra Saadet Partisi'nin kapitalizme yönelik siyasal tutumlarının değerlendirilmesi yapılabilir. Öncelikle Saadet Partisi'ne göre kapitalizm, ezen ve ezilenin egemen olduğu bir ekonomik düzeni yansıtır (Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, 2011: 22). Bu nedenle kapitalizme yönelik muhaliflik, Saadet Parti'nin daha kavramı tanımlama aşamasında kendisini göstermektedir. Öte yandan Saadet Partisi'ne göre küresel sermaye, kapitalizm ve küresel ekonomi üçlüsü öncelikle karşı olunması gereken kavramlar bütünü oluşturmaktadır. Parti'ye göre, AK Parti dönemi ekonomi politikaları Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi küresel sermaye kuruluşlarının direktifleri doğrultusunda ilerlemiş ve sonuçta Türkiye, küresel sermaye içinde pazar ve dışa bağımlı hale gelmiştir. (Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, 2011: 5). Bu nedenle ekonominin dış müdahalelerden izole edilmesi gerektiğini vurgulayan Saadet Partisi, ekonominin güçlendirilmesinin Türkiye'nin öz kaynaklarının

kullanılması ile gerçekleşeceğini savunmaktadır (Saadet Partisi Programı, 2014: 19). Dolayısıyla Saadet Partisi'nin, küresel ekonomiye eklemelenmeyi bir muhalefet söylemi olarak kullandığı yönünde bir anlayış geliştirilebilir. Bu anlayış aynı zamanda kapitalist ve sömürgeci iktisadi anlayışın da reddiyesini Saadet Partisi'nin tutumuna dahil etmektedir.

Saadet Partisi'nin faize yönelik tutumu da kapitalizmin eleştirisi üzerinden yürütülen bir karşı duruşu resmeder. Bu karşı duruş, aynı zamanda AED anlayışının bir dışavurumu olma niteliğini de ihtiva etmektedir. Saadet Partisi'nin anlayışında *“ırkçı emperyalizmin bütün dünyayı kendisine köle yapmak için kullandığı en önemli vasıta faizci kapitalist nizamdır”*. Bu nedenle faiz, kapitalist düzenin bir niteliğini oluşturması neticesiyle tenkit edilmektedir (Saadet Partisi Programı, 2014: 27). Öte yandan Saadet Partisi'ne göre faiz *“yeni sömürgeciliğin en önemli aracı”* olarak da tanımlanmaktadır (Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, 2011: 6).

Saadet Partisi'nin faize yönelik geliştirdiği olumsuz tutumun altında yatan birden çok neden olduğu dile getirilebilir. Bunlar dini, sosyal ve ekonomik sebepler olarak sınıflandırılabilir. Ekonomik gerekçeyle faizi, Türk ekonomisini dışa bağımlı, hane halkını işsiz ve borç batağına sürükleyecek yegâne faktör olarak tanımlayan Saadet Partisi, ekonomide düzelmenin reçetesi olarak da faizlerin kaldırılmasını önermektedir (Erbakan, 2003: 44). Saadet Partisi'nin faize yönelik tutumunda ekonomi temelli muhalefetin yanında faizin toplumsal maliyetini eleştiren bir diğer gerekçe daha bulunmaktadır. Parti'nin faiz hakkındaki şu ifadeleri bu bağlamda değerlendirilebilir (Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, 2011: 6):

“Türkiye ve diğer gelişmekte olan ülkeler borçla, faizle batırılmaktadır. Varı yoğun iç ve dış rantiyeler tarafından yağmalanan, üretim cezalandırıldığı, parayla para kazanmanın kural haline geldiği bir ekonomisinin sadece işsizlik, yoksulluk, sefalet, ahlaki çürüme, manevi aşağılama değil, aynı zamanda kaos üretmesi kaçınılmazdır”

Buradan hareketle Saadet Partisi'nin, faizi ekonomik çöküşün nedeni olarak algılamasının yanında, bireylerin manevi değerlerine de zararlı olduğu düşüncesini benimseyerek sosyal açıdan da tahribata neden olduğu gerekçesiyle eleştirdiği belirtilebilir.

Son olarak, Saadet Partisi'nin resmi metinlerinde faiz kavramının daha çok borç, ahlaki tahribat, sömürge ve kapitalizm kavramlarıyla ilişkilendirildiği

gözlemlenirken¹⁸ İslami tandansa sahip bir muhalefetin olmayışı dikkat çekicidir. Ancak siyasal söylem ve pratiğiyle İslam'ı referans alan Saadet Partisi'nin, faizi İslam'a atfen tenkit ettiği su götürmez bir doğrudur. Nitekim faize yönelik İslam referanslı muhalif duruş, parti mensuplarının söylemlerinde tespit edilmektedir.¹⁹

5.2. Adalet ve Kalkınma Partisi

Aşağıda, AK Parti'nin demokrasi, laiklik, AB ve kapitalizm/faiz kavramlarına yüklediği anlamlar, Parti'nin tarihsel arka planı, siyasal söylemi ve pratiğiyle birlikte, alt başlıklarda incelenmiştir.

5.2.1. Tarihsel Arka Plan, Siyasal Söylem ve Pratiğiyle Adalet ve Kalkınma Partisi

AK Parti'nin kurulmasında ilk adımlar, Millî Görüş Hareketinin içinde atılmaya başlanmıştır. 28 Şubat Sonrasında Milli Görüş'ün içinde yaşanan ve Hareket'in siyasal söylem ve ideolojik yönelimi hususundaki görüş ayrılıkları, AK Parti'nin temelinin atılmasında önemli rol oynamaktadır. “Yenilikçi” ve “gelenekçi” olarak adlandırılan Millî Görüş içindeki fikir ve söyleme dayalı bu ayrışmanın temelinin, Bulaç'ın(2010: 50) da ifade ettiği gibi yenilikçilerin “*idari merkezler*” - bürokratik yapı- ya da devletin “*merkezindeki çekirdek*” uyumlaşmayı talep eden bir anlayışın yenilikçiler tarafından ileri sürülmesiyle atıldığı belirtilebilir. Özünde Millî Görüş'ten ayrılmayı barındıran yenilikçi hareketin siyasal yöneliminin oluşmasında Erbakan'ın partilerinin deneyimlediği “kötü” siyasi kaderin de etkisi bulunmaktadır (Heper, 2011:326). Zira bu partiler, Ali Bulaç'ın değindiği idari merkezler tarafından sürekli kapatılmış ve siyaset arenasından el çektirilmeye zorlanmıştır.

1998'de RP'nin siyasal hayattan yasaklanması gelenekçi-yenilikçi ayrışmasının net bir şekilde gün yüzüne çıkmasını tetiklemiş ve FP kapatıldığında yenilikçiler RP'den ayrı bir yolu tercih etme ibarelerini o dönemlerden itibaren göstermiştir (Heper ve Toktaş, 2003: 159). Millî Görüş içinde uzun zamandır süregelen gelenekselci ve reformist kesim arasındaki bu ayrışma, Abdullah Gül'ün Recai Kutan'a rakip olduğu genel başkanlık seçiminde en görünür biçimini alırken bu tarihten itibaren AK Parti'nin

¹⁸ İlgili bazı söylemler için bkz: Saadet Partisi Programı, (2014: 16-19; 2001), Saadet Partisi Seçim Beyannamesi (2002: 08).

¹⁹ Örnek olarak Karamollaoğlu'nun, “*Bu arada inanlar için bir dipnot; faiz haramdır. Kesin bilgi, yayabiliriz*” beyanı verilebilir (Twitter).

“İslamcı siyasetten” ayrılarak kendi yolunu çizmeye başladığı görülmektedir (Kahraman, 2007: 125).

FP’nin içinde Abdullah Gül ve Bülent Arınç ile başlayan “Yenilikçi Hareket”, 22 Haziran 2001’de Fazilet Partisi’nin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmasıyla 14 Ağustos 2001 tarihinde partilileşme sürecini sone erdirdi ve Recep Tayyip Erdoğan’ın liderliğinde Adalet ve Kalkınma Partisi kuruldu (Safi, 2007: 294; Günel, 2009: 391). Kurulduğundan iki gün sonra AK Parti’nin kurucuları, Recep Tayyip Erdoğan’ı Genel Başkan olarak seçti.

AK Parti’nin ilk yıllarında lider kadrosu, İslami ilişkiler ve partilerle siyasete dâhil olmuş “*bir grup dindar politikacıdan*” oluşmaktaydı (Yavuz, 2011: 19). Fakat yeni kurulan AK Parti’nin, İslamcı olarak nitelenmekten kaçınması, kuruluşunda rol oynayan Milli Görüş’ten farklılaşma söyleminin ilk sonucunu oluşturdu (Yavuz, 2011: 2). Bu durum, AK Parti’yi “*dini dogmalara sahip İslamcıların değil, ahlaki ilkeleri olan dindar insanların kurduğu bir parti*” olarak takdim eden anlayışların oluşmasına yol açtı (Heper, 2011: 413). Bu tartışmalar devam ederken, AK Parti modernleşmeye ılımlı yaklaşan, merkeziyetçi bir yapıyı tenkit eden, bireylerin temel hak ve hürriyetlerini ve serbest piyasa ekonomisini esas alan bir parti olarak Türk siyasal tarihinde yerini aldı (Çaha, 2008: 229).

AK Parti kuruluşundan beri kendini, kurucularının geçmişine rağmen, İslamcı olarak nitelememiş, Millî Görüş çizgisinden olmadığını ve “*muhafazakâr-demokrat*” bir parti olduğunu hem parti programlarında hem seçim bildirgelerinde hem de parti yöneticilerinin söylemlerinde vurgulamıştır. Katılacağı ilk seçim olan 2002 genel seçimleri öncesinde yayımladığı beyannamede AK Parti kendisini “*dünyadaki gelişmeler ve yeniliklere açık bir siyaset anlayışını hâkim kılmayı amaçlayan, demokrat, muhafazakâr, yenilikçi ve çağdaş bir parti*” olarak tanımlamıştır (AK Parti Seçim Beyannamesi, 2002: 11). Bu tasvirin gerektirdiği şekliyle AK Parti, toplumun geçmişten beri var ettiği kültüre, geleneğe ve alışkanlıklara bağlılığa retoriğinde yer vermiş ve aile kurumunu “*toplumun temeli*” olarak algılamıştır. Bu anlayışın AK Parti’nin ideolojisindeki muhafazakâr tonları yansıttığı ifade edilebilir. AK Parti’nin demokratlığını da açıklayan 2002 seçimleri beyannamesi seçimlere, siyasal katılıma, temel hak ve özgürlüklere, hukukun üstünlüğüne önemli atıflar yapmaktadır (AK Parti Seçim Beyannamesi, 2002: 11-12). Ayrıca muhafazakâr demokrat kimliğinin ihtiva

ettiği muhafazakârlığın, kültürel ve geleneksel öğelerin korunmasını, demokratiğin ise tedrici ve özü koruyarak bir değişimi yansıttığını da dile getirilir (Safi, 2007: 322). Bu doğrultuda Nebati (2014: 210) de AK Parti'nin muhafazakâr demokrasi söyleminin, muhafazakâr değerlerin modern ve çağdaş değerlerle, yerel değerlerin de evrensel olanlarla uzlaştırılması yansıttığını ifade etmektedir. Son olarak da AK Parti'nin muhafazakâr demokratiğı açıklayan Akdoğan (2010: 61), muhafazakâr demokrat kimliğin Anglo-Amerikan muhafazakârlığına benzemesinin yanında yerel değerleri özellikle öncelediğini ve toplumsal anlamda uzlaşıyı, farklılıkların bir arada yaşayabilmesini, katılımcı demokrasinin gerekliliklerinin siyasal hayatta etkinleştirilmesini ve sınırlı bir iktidarı kendisine şiar edindiğini ifade etmektedir.

Erdoğan'ın 59. Hükümet Programı'nda AK Parti'nin siyasal kimliğini “*muhafazakâr demokrat*” olarak tanımlaması, AK Parti'nin siyasal kimlik meselesinin en açık dışavurumudur (TBMM Tutanak Dergisi, 2003: 199). Ayrıca muhafazakâr demokrat söyleminin, dönemin koşullarında Müslüman demokrat olarak algılanmasına da karşı çıkan Erdoğan'ın, “*Biz partimizin adını Müslüman Demokratlar sınıfına değil Muhafazakâr Demokratlar sınıfına koymayı uygun gördük ve bu yola da böyle çıktık*” ifadesi, AK Parti'nin siyasal kimliğinde, İslami çağrışımlar uyandıran ifadelerden kaçındığı görülmektedir (Hürriyet, 2005). Öte yandan muhafazakâr ama tutucu olmadıklarını da beyan eden Tayyip Erdoğan, muhafazakâr demokratiğin içerdiği muhafazakâr niteliğı, AK Parti'nin toplumsal değerlere ve geleneklere atfettiğı önemin göstergesi olarak formüleştirmektedir (İnternet Haber, 2006).

AK Parti'nin muhafazakâr demokrat kimliğini benimsemesinin nedenleri birkaç gerekçeyle açıklanabilir. İlki RP'nin ve FP'nin karşılaştığı parti kapatma durumundan kendini güvence altına alma gayesi olabilir (Özbudun, 2006:547). Doğanay (2007: 68) da aynı görüşü paylaşmakla beraber AK Parti'nin Millî Görüş söyleminden uzaklaşıp muhafazakâr demokratiğ adıyla yeni bir siyasal çizgi oluşturmalarını, RP'yi ve FP'yi kapatan “sistem” ile barışık olma istemiyle ilişkilendirmektedir. Ayrıca muhafazakârlığın kelime anlamı olarak Türk seçmenin zihninde oluşturduğu İslami ya da dini imajı vurgulayan Aktay (2006: 350), bu söylemle AK Parti'nin İslamcı seçmen tabanını da partiyle özdeşleştirme amacı güttüğünü de ifade etmektedir. Başka bir görüş, AK Parti'nin muhafazakâr demokratiğinin, siyasal bir etiket eksikliğinin doldurulması amacıyla öteye

geçmediğini dile getirmektedir (Özipek, 2012: 674). Bu görüşte, AK Parti'nin muhafazakâr demokrat söyleminin, aslında AK Parti'nin ne olduğundan ziyade ne olmadığını tanımlama ihtiyacını karşılamak üzere oluşturulduğu ifade edilmektedir. Son neden de muhafazakâr demokrat kimliğin, AK Parti'yi, İslamcı olarak algılanmaması için geliştirilmiş bir strateji olduğunu ileri sürmektedir (Çınar, 2015: 11).

AK Parti'nin muhafazakâr demokrat olarak kendini tanımlamasının yanında, bugün için Parti'yi post-İslamcı, ılımlı İslamcı, üçüncü yol arayışında ve liberal olarak tanımlayan birçok düşünür de bulunmaktadır (Çaha, 2008: 276; Tezcan ve Aras, 2015: 8). Bu anlamda Keyman ve Öniş, (2007: 183), AK Parti'nin pazar ekonomisi yanlısı tavrıyla sosyal adalet vurgusunu birlikte benimsemesinin, çok-kültürlülüğün ve dini özgürlüklerin desteklemesi ve AB taraftarı eğilimlerinin, Parti'yi “*üçüncü yola*” da yakınlaştırdığını ifade etmektedir. Bingöl ve Akgün (2005: 6) ise AK Parti'nin söylemlerinden muhafazakâr demokrat kimliği çıkarılsa da aslında Ak Parti'nin muhafazakâr-demokrat ve liberal bir parti olduğunu belirtir. Öte yanda Bora (2009: 126), AK Parti'nin tabanının Millî Görüş'e dayandığını ve siyasal pratiğinin de merkez-sağa yakınlık gösterdiğini ifade etmektedir. AK Parti'nin muhafazakâr demokrat söyleminin, Millî Görüş'ün merkez sağın pragmatizmiyle terbiye edilmesi olarak tanımlayan Bora (2017: 408, 561), 2010'dan itibaren AK Parti'nin muhafazakâr demokratlıktan dini, milliyetçi, devletçi ve sosyal muhafazakârlığa ve daha da ötesinde otoriter muhafazakârlığa yakınlaştığını da ifadelerine eklemektedir.

Parti metinleri, lider grubunun söylemleri ve yukarıdaki açıklamalar doğrultusunda, Safi'nin (2002: 373) de belirttiği gibi AK Parti'nin ideoloji meselesinde, “*teoriden pratiğe gitmekten çok, siyasal alanda ürettiği pratikleriyle kendi siyasal kimliğini inşa etmeye çalıştığı*” ifade edilebilir.

AK Parti, kuruluşundan hemen sonra girdiği 2002 yılı genel seçimlerde oyların %34,3'ünü alarak 363 milletvekiliyle meclise girmiş ve tek başına hükümeti kurmuştur (Çaha, 2008: 229). Seçimden sonra Recep Tayyip Erdoğan'ın milletvekili olamaması nedeniyle, Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, hükümeti kurma görevini Abdullah Gül'e vermiş ve böylece Cumhuriyet'in 58'inci Hükümeti meclisten güvenoyu alarak göreve başlamıştır (Yücel, 2006: 152).

AK Parti'yi iktidara getiren 2002 Genel Seçimleri, eşine az rastlanır bir niteliğe sahiptir. Bir önceki genel seçimlerde iktidarı paylaşan siyasi partileri, seçim barajının

altında bırakan bu seçim, Türkiye siyasetini yeniden şekillendireceğine dair sinyalleri o zamanlarda da vermiştir. AK Parti'nin 2002 seçiminde birinci parti olarak çıkması, Türk seçmenin merkez-siyasi partilere –*Doğru Yol Partisi ve ANAP*- yönelik güveninin erozyona uğraması, 28 Şubat Dönemi sonrası toplumdaki “muhafazakârlığın” karşı karşıya kaldığı psikolojik baskıdan kurtulma isteği ve 2001 yılında patlak veren ekonomik krizin alt ve orta sınıflarda neden olduğu tahribatlara bağlanabilir (Bekaroğlu, 2015: 112). Öte yandan AK Parti'nin bu seçimde İslami geçmişinden vazgeçmesi, idarede hesap verilebilirlik ve şeffaflık ilkelerini benimsemesi ve demokrasi ve insan hakları söylemlerine başvurması merkez sağın oylarını da AK Parti'ye yöneltmiş ve seçimi kazanılmasında yarar sağlamıştır (Keyman ve Öniş, 2007: 166). 2004'teki yerel seçimlerde bir kez daha seçmen karşısına çıkan AK Parti il genel meclisi, büyükşehir belediye başkanlığı ve belediye başkanlığı kulvarlarının hepsinde, %40'tan fazla oy almıştır (YSK, 2004). Bu bağlamda 2002 yılındaki seçime nazaran AK Parti'nin oylarını yükselttiği görülmektedir.

2007 yılına gelindiğinde Ak Parti, genel seçimlerde %46,58 oranında oy alarak iktidardaki yerini korumuştur. AK Parti'nin seçimde tekrar kazanmasının ardında yatan nedenler, Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanlığı seçimi sürecinde maruz kaldığı gayri hukuki uygulamalar ve 27 Nisan e-Muhtırasının seçimde yarattığı AK Parti'nin rakiplerine yönelik rahatsızlıklar olarak görülebilir (Bulaç, 2010: 414; Özipek, 2012: 668)).

2008'de AK Parti aleyhine Cumhuriyet Başsavcısı tarafından Anayasa ve Siyasi Partiler Kanunu referans gösterilerek “*laiklik ilkesine aykırı eylemlerin odağı*” olması nedeniyle kapatılma davası açıldı. Ancak Anayasa Mahkemesi, AK Parti'nin kapatılmasına değil de hazine fonlarından pay alamama yaptırımını uygulamaya yoluna gitti (Kiriş, 2012: 34). Bu gelişmeler ışığında girilen 2009'daki yerel seçimde de oyların çoğunluğunu alan AK Parti, dördüncü kez seçimlerden birinci parti olarak çıkmıştır.

2011 yılına gelindiğinde ise genel seçimler tekrarlanmış ve AK Parti, toplam oyların %49,83'ünü alarak 327 milletvekilini parlamentoya sokmuştur (TÜİK, 2011: 93). AK Parti'nin siyasal yaşamında öteki kritik adım, 2014 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçimidir. 10 Ağustos 2014'te yapılan seçimlerde Recep Tayyip Erdoğan, Türkiye'nin halk tarafından seçilen ilk cumhurbaşkanı olmuştur. Erdoğan'dan sonra boşalan genel

başkanlık koltuğuna, tek aday olduğu AK Parti 1. Büyük Olağanüstü Kongresi'nde seçilen Dönemin Dış İşleri Bakanı Ahmet Davutoğlu geçmiştir (Zariç, 2017: 126).

7 Haziran 2015 genel seçimlerine Ahmet Davutoğlu liderliğinde “*Yeni Türkiye Yolunda Daima Adalet Daima Kalkınma*” mottosuyla giren AK Parti, oy oranlarını düşürmüş ve seçim sonrasında oluşturulan mecliste hükümet kurmaya hiçbir parti yetkinlik sağlayamayınca, 1 Kasım 2015'te seçimler yenilenmiş ve AK Parti, dördüncü kez tek başına iktidara gelmiştir. Bu seçimler, AK Parti'nin kurulduğu günden itibaren devam eden oylarını artırma eğilimini kırmış ve AK Parti, bir önceki genel seçime göre yaklaşık olarak %9 oranında oy kaybetmiştir. 2016'da ise AK Parti tekrar genel başkanlık değişikliğine gitmiş ve yaklaşık olarak iki yıl süren Davutoğlu'nun liderliği 2016'da Binali Yıldırım'ın AK Parti Genel Başkanı olarak seçilmesiyle son bulmuştur (A Haber, 2016).

2017'de AK Parti Hükümeti'nin öncülüğünde oluşturulan anayasa değişikliği paketi, Türk siyasal tarihinin çizgisinin değiştiği bir adım olarak tarihe geçmiştir. Halk oylamasına sunulan 18 maddelik değişiklik paketi, 21.01.2017 tarihli kabul kararıyla ile “*Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*” yasalaşmıştır. Bu değişiklik, parlamento ve cumhurbaşkanlığı seçimlerinin aynı tarihte gerçekleşmesi, milletvekili seçilme yaşının aşağıya çekilmesi, Cumhurbaşkanlığı Hükümet sistemine geçilmesi vb. gibi devlet erklerinin yapısal değişikliklerini öngörmektedir (Kanun No: 6771). Değişiklik sonrası 24 Haziran 2018 tarihindeki cumhurbaşkanlığı ve milletvekili seçimlerine, MHP ve Büyük Birlik Partisi ile “Cumhur İttifakı” ismiyle birlikte giren AK Parti, aynı zamanda Cumhurbaşkanı adayı olarak da Recep Tayyip Erdoğan'ı aday göstermiştir. Öte yandan bu seçimlere “Millet İttifakı” anlaşmasıyla giren CHP, İyi Parti, Saadet Partisi ve Demokrat Parti, Yalova Milletvekili Muharrem İnce'yi aday göstermiştir.

Seçimlerin sonucunda Cumhur İttifakı'nın adayı Erdoğan'ın, %52,6 oranında oy almasına karşılık İnce, toplam oyların %30,9'unu almış ve Erdoğan seçimi kazanmıştır. Bununla birlikte milletvekili seçimlerindeki tabloda ise AK Parti, geçerli oyların %42,6'sını alarak 294 milletvekili çıkarmıştır (Sabah, 2018). Erdoğan'ın cumhurbaşkanı olarak seçilmesinden sonra anayasa değişikliği paketinin öngördüğü gibi Türkiye, parlamenter rejimden Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçmiştir. Bu geçişten sonra ise Türkiye'de Başbakanlık Kurumu kaldırılmış, partili

cumhurbaşkanı sistemi getirilmiştir (Takvim, 2018). Bu gelişmelere ışığında AK Parti, Cumhur İttifakı anlaşmasına sadık kalarak, 2019'daki yerel seçime girmiş ve seçimler sonuçlandığında cumhur ittifakının oyu %51,64'e ulaşırken millet ittifakı%37,57 oranında oy almıştır. İttifakın içindeki AK Parti'nin oy oranı ise %44,33 oranında gerçekleşmiştir. (Sabah, 2019). Bu seçimde AK Parti, bir önceki yerel seçime nazaran oylarını attırmıştır. Fakat AK Parti 2002'den beri ilk kez, İstanbul ve Ankara gibi büyükşehir belediyelerinin başkanlığını kaybetmiştir. Fakat seçimlerin kanunda belirtilen hükümler çerçevesinde gerçekleşmediği gerekçesiyle AK Parti, YSK'ya İstanbul'daki seçim sonucuna itiraz etmiş, gerekli incelemeler tamamlandıktan sonra YSK, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçiminin tekrar yapılmasına hüküm vermiş, tekrarlanan seçimde Millet İttifakı adayı Ekrem İmamoğlu, Cumhur İttifakı adayı Binali Yıldırım'ı yaklaşık olarak %9 oy oranıyla geçerek seçimi kazanmıştır(Cumhuriyet, 2019).

5.2.2. Demokrasi ve Adalet ve Kalkınma Partisi

AK Parti'nin demokrasiye yönelik tutumlarının açıklanmaya çalışıldığı bu bölüm, Parti'nin demokrasi kavramına yönelik benimsediği tutumu, tutumun gerekçesini ve kavrama yüklediği anlamı ortaya koymaya çalışmaktadır.

Öncelikle, AK Parti'ye göre demokrasi, halkın rızasıyla oluşturulan, nihai karar verme yetkisinin seçimle iş başına gelen organ ve kurumlarda olduğu, kamusal yaşamı şekillendiren kararların seçilmişler tarafından alındığı bir yönetim biçimini ifade etmektedir (AK Parti Kalkınma ve Demokratikleşme Programı, 2002: 25). Bu doğrultuda AK Parti, demokrasiyi “*egemenliğin millete ait olduğu rejim*” olarak formülleştirirken, aynı zamanda demokrasinin çoğulcu bir niteliğe sahip olması gerektiğine inanmaktadır (Ak Parti Seçim Beyannamesi, 2007: 10). AK Parti'nin bireylerin katılımını önceleyen, toplumun içindeki farklılıkları zenginlik olarak kabul eden ve temsili demokrasiden katılımcı demokrasiye geçişi talep eden demokrasi anlayışı (Ak Parti Seçim Beyannamesi, 2002: 20-21), katılımcı ve çoğulcu demokrasi modeline benzer yaklaşımın sahiplendiğini göstermektedir. Parti Tüzüğü'nde de AK Parti, temsili demokrasinin çoğulcu, katılımcı ve yarışmacı niteliklerini benimsediğini ortaya koyarken, referandumları vatandaşların siyasal hayata katılımını geliştiren önemli araçlar olarak kabul etmektedir (AK Parti Tüzüğü, 2002: 22). Ek olarak AK Parti, serbest ve düzenli bir şekilde yapılan seçimleri, çoğulculuğu ve siyasi rekabeti,

insan haklarını, hukuk devleti ilkesini ve temsilciler üzerinden yürütülen siyaseti, demokrasinin temel ilke ve kurumları olarak değerlendirmektedir (AK Parti Kapatma Davası Savunma Dilekçesi, 2008: 11). Öte taraftan AK Parti'nin anlayışında demokrasiyi erdemli kılan özellik, yasaların halkın rızasıyla yapılmasıdır. Demokrasilerde karar alma süreçlerinin nihai mercii de halkın rızasıyla seçilen organ ve kuruluşlardan oluşmalıdır ve seçimler sonucunda çoğunluğun oyunu alan siyasi parti de iktidar ehliyetine sahip olmalıdır (AK Parti Programı, 2015: 22-23). Ancak çoğunluğun oyunu alarak iktidara gelen siyasal partinin mutlak güce sahip olduğu anlayışını da reddetmektedir (AK Parti Programı, 2015: 23). Buradan hareketle AK Parti'nin egemenliğin kullanılış biçimine göre sınıflandırılan demokrasi türlerinden temsili demokrasiyi esas aldığı belirtilebilir.

AK Parti'nin ilk hükümet programında, siyasal iktidarın halkın talepleri doğrultusunda işlemesinin, bireylerin temel hak ve hürriyetlerinin ve sivil-siyasal özgürlüklerin güvence altına alınmasının ve sivil toplum kuruluşlarının ve medyanın çoğulcu bir anlayışla güçlendirilmesinin gerekliliğine yaptığı vurgular demokrasi anlayışının nitelikleri olarak değerlendirilebilir (TBMM Tutanak Dergisi, 2002: 41-59). Öte yandan AK Parti'nin bireyci bir anlayışı benimsediği, devletin siyasal yaşamdaki görevlerinin kapsamına, insan haklarını ve hürriyetlerini tanıma, temin etme ve koruma gibi görevleri dâhil etmesi bağlamında ifade edilebilir²⁰.

Recep Tayyip Erdoğan, Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu'nda Partisi'nin demokrasiye yönelik birtakım değerlendirmelerini şu şekilde sıralamaktadır (2004: 14):

1. Demokrasi bir diyalog, tahammül ve uzlaşî rejimidir. Diyaloğun gelişmediği kapalı toplumlar demokratik bir kültür üretemezler,
2. Türkiye'de kendine özgür bir demokrasi yerine; çoğulculuk, çokseslilik ve tahammül duygusunu sindirebilmiş bir demokrasi tesis edilmelidir,

²⁰AK Parti, “*bireyi bütün politikalarının merkezine alarak demokratikleşmenin sağlanmasını, temel insan hak ve özgürlüklerini temin etmeyi ve korumayı en önemli ödevleri arasında*” saymaktadır (AK Parti Programı, 2015: 9).

3. İdeal olan seçimlere ve kurumlara indirgenmiş mekanik bir demokrasi değil, toplumsal ve siyasal tüm alanlara yayılmış organik bir demokrasidir.²¹

AK Parti'nin "*ileri demokrasi anlayışı*", toplumsal ve siyasal anlamda çoğulculuğu, bireylerin özgürlüğünü, sivil toplumun ve yerel yönetimin güçlendirilmesini demokrasinin vazgeçilmez şartları olarak nitelemektedir. (AK Parti Seçim Beyannamesi, 2011: 8, 15). Bu doğrultuda devlete demokratik bir rejimde "*orquestra şefi*" görevini yükleyen AK Parti, modern demokrasilerde devletlerin düzenleyici, denetleyici, fırsat sağlayıcı, vatandaş teşvik yönelimli ve yol gösterici olması gerektiğini ifade etmektedir (AK Parti Programı, 2015: 99). Ayrıca ileri demokrasi, AK Parti'ye göre bireylerin temel hak ve hürriyetlerinin güvence altına alındığı, bireylerin iradesinin siyasal kurumlarda egemen bir noktada olduğu ve düzenli olarak yapılan seçimlerin ötesinde vatandaşların kamusal karar alma süreçlerine katılabildiği özgürlükçü bir demokrasi anlayışını tasvir etmektedir (2023 Siyasi Vizyonu, 2015: 10). Devletin rolünü sınırlayan bu anlayış, sınırlandırılmış devlet öngörüsüne dayanan liberal demokrasi anlayışının AK Parti tarafından benimsendiğinin bir diğer göstergesi olarak okunabilir.

Tayyip Erdoğan'ın cumhurbaşkanı adayı olduğu 2014 yılında yayımlanan Vizyon Belgesi, AK Parti'nin demokrasiye yönelik tutumunun yer verildiği diğer önemli metindir. Burada AK Parti, demokrasi anlayışını, bireylerin özgürlükleri üzerine konumlandırmış ve vatandaşların siyasal katılımı ile demokrasinin devamlı olarak ilerletilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Öte yandan çoğunluğun azınlık üzerindeki egemenliğine ve azınlığın çoğunluk üzerindeki sınırsız hâkimiyetine dayanan bir rejimi de tenkit eden AK Parti, demokrasinin, karar alma süreçlerindeki çoğulcu yapıyı, evrensel hukuk normlarının idareyi denetleyebileceği ve sivil toplumun özgürce faaliyet gösterdiği bir sistemi gerektirdiğini vurgulamaktadır (AK Bülten, 2014: 5).

²¹Erdoğan bu demokrasi anlayışını "*Derin Demokrasi*" olarak nitelemektedir. Geliştirilen "*derin demokrasi*" kavramı, AK Parti'nin ileri gelenlerinin de dile getirdiği gibi katılımcı demokrasinin yaygınlaştırılması, müzakere ve diyaloga dayalı demokrasi anlayışının konsolidasyonu gibi önemli temellere dayanmaktadır. Detaylı açıklama için, "Doğanay, Ülkü (2007), "AKP'nin Demokrasi Söylemi ve Muhafazakârlık: Muhafazakâr Demokrasi ve Eleştirel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 62, S.1, ss. 65-88".

Son olarak AK Parti'nin demokrasiyi, vatandaşları refaha ulaştırma noktasında araçsallaştırdığı ileri sürülebilir. AK Parti'nin resmi metinlerinde de yer alan bu yaklaşımı benimsediği, Erdoğan'ın şu ifadelerinden net olarak tespit edilebilir (Hürriyet, 2011):

“Demokrasi bir amaç değil demokrasi bir araçtır. Bunu böyle bileceğiz. Tüm yönetim şekilleri, buna dinde dâhil hepsi tek amaca hizmet ederler o da insanın saadeti, refahı ve mutluluğudur”.

Yukarıdaki ifadeden de anlaşılacağı üzere, AK Parti'nin demokrasi idealine koşulsuz şekilde bağlandığını ve siyasal pratiğinin merkezine aldığını belirtmek olanaksızdır. Ancak demokrasiyi araç olarak tanımlamanın, kavramı istismar eden yöntemle değil demokrasinin ilke ve prensiplerinin kılavuz alınması ve demokratik rejimin tesis edilmesiyle birey yaşamının refahının arttırılmasına dayanan olumlu tutumu yansıttığı ifade edilmelidir (Akdoğan, 2010: 71).

5.2.3. Laiklik ve Adalet ve Kalkınma Partisi

AK Parti'nin laikliğe yaklaşım tarzının, tarihsel laik-teokratik rejimin tesisi üzerindeki meseleler üzerinde değil, daha çok laikliğin Türk bürokratik eliti tarafından algılanışı üzerinden yürüdüğü iddia edilebilir (Yavuz, 2011: 193). Bu bağlamda AK Parti'nin dini eğitim, başörtüsü ve dini azınlıklar hususundaki görüşleri laiklik kavramına yaklaşımı açıklamaktadır. Öte yandan içinden geldiği siyasal geleneğin siyasi pratiğinin kesintiye uğramasının temel nedeni olarak da ileri sürülebilen resmi ideolojinin laiklik anlayışına ve uygulamalarına muhalefet, AK Parti'nin laikliğe yaklaşımının temelini oluşturmaktadır.

AK Parti'nin 2002'de iktidara gelmeden önce ve geldikten sonraki ilk yıllarda laiklik meselesiyle ilişkisi oldukça sınırlı bir görünümdeydir. AK Parti'nin bu dönemde laikliğe yönelik temkinli bir duruş sergilediği ifade edilebilir. Ayrıca belirtilmelidir ki; AK Parti'nin 2002 seçimlerinden önce yayımladığı beyannamede laiklikle ilgili herhangi bir ifadeye yer vermemiş olması, laikliğe yönelik temkinli yaklaşımı destekleyecek bir gösterge olarak alınabilir. AK Parti'nin Milli Görüş'ten ayrılmasının nedenlerinden “sistemle” daha barışık bir anlayışın geliştirilmesi görüşü, Parti'nin ilk dönemlerinde, laiklik meselelerine yaklaşımı da belirlemektedir. Özbudun ve Hale (2010: 121), AK Parti'nin bu dönemdeki laikliğe karşı duruşunu “*kaçınma politikası*” olarak tanımlamaktadır. Bu dönemde AK Parti, laiklik konusunu kamusal alanda tartışmadan kaçınmıştır.

AK Parti’de Kemalist laiklik uygulamasına muhalefatinin ilk somut göstergesi, 2004 yılında imam hatip okulları mezunlarının diğer okullardan mezun olan öğrencilerle eşit şartlarda yarıştığı ve yükseköğretim kurumlarına yerleşebildiği bir sistemin tesisi meselesinde görünür hale gelmiştir (Heper, 2011: 334). Fakat bu tartışmalar politik gündemin çoğu zaman gerisinde kalmış, herhangi bir adım atılamamıştır. AK Parti’nin laikliğe yönelik değişen tutumu, 2007 yılındaki Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde “*eşi başörtülü bir kişinin laik Cumhuriyet’in başına geçemeyeceği yönündeki*” asker, yargı ve idareden gelen direnç karşısında başladı ve bu dönem aynı zamanda AK Parti’nin laikliğe yönelik siyasal tutumunun şekillenmesine de ön ayak oldu (Marcou, 2010: 234). Bu dönemin başladığı kırılma noktası, 2007 seçimleri olarak alınabilir. Ayrıca bu dönemde Başbakan Erdoğan’ın “*velev ki türban siyasi simge olsun, dünyanın neresinde siyasi simge yasaklanmıştır*” ifadeleriyle başlayan üniversitelerde ve kamu kuruluşlarında başörtüsünün serbestleştirilmesi yönelik tartışmaları, AK Parti’yi laiklik anlayışının değiştiğinin göstergesi olarak okunabilir (Vatan, 2008). AK Parti’nin kapatılması için dava açılmasına kadar götürülen bu tartışmalar, AK Parti’nin laikliğe yönelik siyasal tutumunu tam anlamıyla dışavurumunu tetiklemiştir. Öte yandan özellikle 2010 yılındaki Anayasa değişikliği ve 2013’teki Demokratikleşme Paketi sonrasında dini eğitim, başörtüsü ve imam-hatip okullarıyla ilgili “problemlerdeki” ve Alevi açılımı hususundaki olumlu gelişmeler, laiklik tartışmalarının siyasal gündemin gerisine itilmesine neden olmuştur (Akdoğan, 2017: 232).

AK Parti’nin laiklik kavramıyla ve meselesiyle yukarıda değinildiği şekilde gelişen ilişkisi siyasal tutumunun içeriğini şekillendirmiştir. AK Parti’nin anlayışında laiklik, “*çağdaş demokratik toplumların özgürlükçü laiklik anlayışını*” ifade etmektedir. Öte yandan devletin temel niteliklerinden biri olarak görülen laiklik, devlet sisteminin dini esas ve kurallara dayanmaması ve bireylerin din ve vicdan hürriyetinin devlet tarafından korunması anlamına gelmektedir (AK Parti Kapatma Davası Savunma Dilekçesi, 2008: 21). Erdoğan’ın (2004: 15) bir diğer tanımıyla AK Parti’nin anlayışında laiklik “*devletin tüm dinler ve düşünceler karşısında nötr kalmasını ve eşit mesafeyi korumasını sağlayan, inanç farklılıklarının veya farklı mezhep ve anlayışların çatışmaya dönüşmeden sosyal barış içinde yaşayabilmesi için takınılan kurumsal bir*

tutum ve yöntemdir”. Buradan hareketle AK Parti’nin, din karşısında tarafsız devleti ve dini inanç özgürlüğünü önceleyen bir anlayışla laikliği tanımladığı ifade edilebilir.

Diğer taraftan AK Parti için laiklik, bireylerin özgürce ibadet etmelerini ve dini inançlarını rahatça ifade edebilme ve onlara göre yaşayabilmelerini garanti altına alan özgürlük ve barış ilkesidir. Bu anlayışla siyasal pratiğini oluşturan AK Parti, bireylerin dini inanç ve düşüncelerinden ötürü ötekileştirilmesine, dinin siyasete alet edilmesine ve laikliğin din düşmanlığı olarak tanımlanmasına karşı olduğunu belirtmektedir (AK Parti Programı, 2015: 15; AK Parti Kalkınma ve Demokratikleşme Programı, 2002: 14).

Laikliğin AK Parti tarafından algılanışının değerlendirilmesinde AK Parti’nin din ve devlet meselesine yaklaşımına da değinilmelidir. AK Parti’nin, din-devlet ilişkisinde devlete yüklediği görev, toplum içindeki inançların farklı tezahürlerine karşı adil ve eşit bir tutum takınması, bireyleri kendi dini inançlarını öğrenmesi için desteklemesi ve dini inançların birbirileri ve devlet üzerinde baskı kurmasını engellemesidir (AK Parti Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Genel Seçimler Seçim Beyannamesi, 2018: 31). Bu anlamda AK Parti’nin laikliğe yönelik tutumunun, devlet ve din işlerinin net bir ayrımı düşüncesine nazaran dini ve dindar bireyi devlet baskısından koruma amacı güden bir yönelimde olduğu iddiası geçerliliğini korumaktadır. Fakat bu durum, AK Parti’nin anlayışında din-devlet ayrımına yer vermediği anlamına da gelmemektedir. Zira AK Parti’nin anlayışında laiklik, siyasal bir sıfat olarak devlete atfedilir. Erdoğan’ın *“Laiklik kesinlikle ateizm değildir. Ben Recep Tayyip Erdoğan olarak Müslümanım ama laik değilim. Fakat laik bir ülkenin başbakanıyım. Laik bir rejimde insanların dindar olma ya da olmama özgürlüğü vardır”* ve *“kişiler laik olmaz, devlet laik olur. Kişiler dindardır, din karşıtıdır, farklı dindendir, olabilir”* beyanları bu iddiayı açıklamaktadır (Posta, 2011; Yeni akit, 2016).

Bir diğer açıdan AK Parti dini, insan yaşamının en önemli unsurlarından biri olarak değerlendirirken, laikliği demokrasinin olmazsa olmazı ve din ve vicdan hürriyetinin teminatı şeklinde tanımlamaktadır. Ayrıca AK Parti, laikliğin “araçsal” bir ilke olarak esas amacının, din ve vicdan hürriyetini korumak olduğunu da ifade etmektedir (AK Parti Kapatma Davası Savunma Dilekçesi, 2008: 22; AK Parti Programı, 2015: 15). Bu anlayışı destekler nitelikte, 2003 yılında Recep Tayyip Erdoğan, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurulu’ndaki konuşmasında laikliği şöyle tanımlamaktadır (Hürriyet, 2003):

“Laiklik yaygın tanımlamada din ve devlet işlerinin ayrılması olarak görülmektedir. Bu doğru ama eksik bir tanımlamadır. Laiklik bu tanımlamanın da ötesinde boyutlar içeren daha şümullü bir kavramdır. Bir boyutu din ve vicdan hürriyetidir. Laikliğin ikinci boyutu ise devletin, siyasi otoritenin toplumsal alandaki bütün inanç ve kimliklere eşit yakınlıkta durması, inancından dolayı milletin hiçbir ferdinin toplumsal ve hukuksal açıdan ayrımcılığa tabi tutulmamasıdır”

Bu açılardan değerlendirildiğinde AK Parti’nin laikliğe yönelik siyasal tutumunun, kurumsal anlamda devlet işlerinin ve din işlerinin ayrımını öngören laiklik tanımlamasının ötesine geçtiği görülmektedir. AK Parti’nin laikliği tanımlayışı, Jocelyn Maclure ve Charles Taylor’un tanımlarındaki din-devlet ayrışmasıyla sınırlı kalmayan, devletin dinler karşısında tarafsızlığını ve bireyin dini özgürlüğünü sağlayan laiklik anlayışına daha uygun düştüğü ifade edilebilir.

AK Parti, Tek Parti Döneminin laiklik anlayışını *“tekilci ve dayatmacı”* (Akdoğan, 2004: 75) olarak tanımlar ve bu tip bir laiklik anlayışının siyasal iktidarın elinde inançlı kimselere karşı baskı aracı haline geldiğini ifade eder (AK Parti Seçim Beyannamesi, 2018: 30-31). Laikliğin bu şekildeki yorumunun ayrılıkçı ve militan niteliğinin ağır bastığı öngörüsüyle AK Parti, laikliği, toplum düzeni için gerekli bir ilke olarak benimsemektedir. Erdoğan’ın, *“laiklik, farklı inanç ve yaşam biçimleri için bir güvence olarak algılanmalı, herkesin yaşam tarzına saygı çerçevesinde, özgürlükçü bir yaklaşımla yorumlanmalı; ayrıştırıcı değil birleştirici olmalı”* ifadeleri de bu eğilimi yansıtmaktadır (Haber Türk, 2011). Ayrıca AK Parti Sözcüsü Ömer Çelik de Cumhuriyetten beri var olan laiklik anlayışını militan laiklik olarak tasvir etmiş, AK Parti’nin ise bu anlayışa muhalif olarak özgürlükçü laiklikten yana taraf tuttuğunu vurgulamıştır (Time Türk, 2016). Bu anlamda AK Parti’nin Kemalist laikliğin baskıcı ve dini tahakküm altına alan anlayışını eleştirdiği ifade edilebilir. Parti’ye göre laiklik bireyleri özgürleştirici ve toplumsal barışı ve dayanışmayı sağlayan bir araçtır. Dini kontrol altında tutmak yerine müdahale etmemeyi savunur.

Son olarak, AK Parti mensuplarının Ruhban Okulunun tekrar kurulması ve diğer dinlere ait ibadet yerlerinin geliştirilmesi yönündeki söylemleri, AK Parti’nin programındaki özgürlükçü laiklik anlayışına uyum göstermektedir.²² Öte yandan 2010 yılından itibaren başörtüsünün, zamanla kamu kurum ve kuruluşlarında serbest hale

²² Bkz. Hürriyet, (2012), “Artık Ruhban Okulu Ayıbından Kurtulalım”, 07.07.2012, <http://www.hurriyet.com.tr/artik-ruhban-okulu-ayibindan-kurtulalım-20934331> [02.03.2019], Hürriyet, (2011), “Bakan Bağış, Ermeni Kilisesini ziyaret etti”, 21.04.2011, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/bakan-bagis-ermen-kilisesini-ziyaret-etti-17607598> [02.03.2019].

gelmesi, imam-hatip okullarının mezunlarının katsayı farkının kaldırılması, Alevi açılımları yönünde atılan adımlar ve cem evlerine yönelik destekler, ibadet hürriyetini sınırladığı gerekçesiyle Cuma günü öğle tatilinin Cuma namazına göre uyarlanması gibi uygulamalar, AK Parti Hükümetleri tarafından hayata geçirilmiştir. Buradan hareketle laikliğin AK Parti'nin söylemsel düzeyindeki din ve vicdan hürriyeti anlamı, aynı zamanda faaliyetlerine de yansımış, uygulama düzeyinde de kendisini belli etmiştir.

5.2.4. Avrupa Birliği ve Adalet ve Kalkınma Partisi

AK Parti'nin dış politika anlayışı *“komşularla sıfır problem, reaktif değil proaktif, küresel düzeyde strateji belirleyen, dinamik-dengeli-çok kulvarlı, gerçekçi ve vizyoner, karşılıklı çıkar ilişkisine dayalı, Türkiye'nin tarihine ve coğrafi konumuna yaraşır bir dış politika”* vizyonuna sahiptir (Safi, 2002: 363). AB hakkındaki tutumun da bu doğrultularda oluşturulduğu öngörülebilir.

Öncelikle, AK Parti'nin AB'ye yönelik tutumunun dönemsel olarak farklılaştığı ifade edilmelidir. Kuruluş yıllarında AK Parti, Türkiye'nin AB'ye üyeliğini dış politikadaki stratejik hedef ve AB'yi de alternatifi olmayan politika olarak nitelemiştir.²³ Bu dönemde AK Parti'nin, AB'yi temel ilkeleri ve değerleriyle rol-model edindiği görülürken, siyasal tutumu AB'yi her yönüyle destekleyen ve Türkiye'nin AB'ye üyeliğine olumlu yaklaşan niteliktedir. Erdoğan'ın 59. Hükümet Programında *“Türkiye'nin Avrupa Birliğine tam üyeliği, hükümetimizin hedeflerinin başında gelmektedir”* ve *“Hükümetimiz, Kopenhag kriterlerini tam olarak yerine getirme konusunda kararlıdır”* ifadeleri, AB'ye yönelik benimsenen olumlu tutumun ibareleri olarak değerlendirilebilir (TBMM Tutanak Dergisi, 2003: 134, 135). Ayrıca Erdoğan'ın, 2002 sonrasında AK Parti'nin planladığı yeni Anayasa, Türk Ceza Kanunu, Ticaret Kanunu, İcra ve İflas Kanunu ve İş Kanunun güncelleştirilmesi gibi yapısal ve hukuki değişikliklerin, *“başta Avrupa Birliği'nin normlarının dikkate alarak”* hazırlanacağını altını çizmesi, AK Parti'nin baştan beri AB'yi rol model olarak aldığı iddiasını desteklemektedir. (TBMM Tutanak Dergisi, 2003: 122).

Öte yandan AK Parti iktidara gelir gelmez, AB yanlısı tutumunu pratiğe dökme gayretini ortaya koymuş ve AK Parti Genel Başkanı Tayyip Erdoğan, AB ülkelerini kapsayan bir ziyaretler serisi başlatmıştır (Günel, 2009: 418). Ayrıca 2001-2005 yılları arasında AB'ye üyelik müzakerelerinin başlaması ve AB Bakanlığının kurulması vb.

²³ Bkz: (TBMM Tutanak Dergisi, 2003: 134, 135).

gibi gelişmeler de AK Parti'nin AB'ye ve ilişkilere atfettiği önemi ortaya koymaktadır (Tezcan ve Aras, 2015: 2). AK Parti'nin iktidara gelmesinin ardından 2002 ve 2004 yılında iki anayasa değişikliğine ve 2006 yılına kadar altı uyum paketine imza atması, Türkiye'yi AB standartlarına göre düzenleme noktasında kararlı tutumunun diğer göstergelerindendir. Özellikle de 2004 yılında yürürlüğe giren Anayasa değişikliğiyle, idam cezasının ve Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kaldırılması, insan hakları meselelerinde uluslararası anlaşmalarının iç hukuktaki yasalara üstün sayılması ve kadın-erkek eşitliğine dair hukuk kurallarının derinleştirilmesi, AB'ye hazırlık aşamasının önemli sacayaklarını oluşturmuştur (Özbudun, 2006: 549; Nas, 2006: 165-167).

AK Parti'nin AB'ye yönelik tanımlamaları da siyasal tutumunun içeriğini oluşturmaktadır. Bu anlamda AK Parti'nin AB'yi çağdaşlaşma projesi olarak değerlendirdiği hemen hemen tüm resmi metinlerinde görülmektedir. AK Parti'nin, *“Cumhuriyetimizin en önemli çağdaşlaşma projesi olan Avrupa Birliği'ne tam üyelik, temel dış politika hedeflerimizden biridir”* ifadesi örnek olarak verilebilir (AK Parti Kapatma Davası Savunma Dilekçesi, 2008: 6).

AK Parti'nin, AB ile üyelik müzakerelerin başlaması sonrasında AB'yi tümüyle destekleyen tutumunu değiştirmeye başladığı iddia edilebilir. Ancak 2007 yılı itibarıyla AK Parti'nin, AB'yi stratejik hedef olarak değerlendiren politikasından vazgeçmediğini, AB ile ilişkileri hem bir bütünleşme hem de Türkiye'nin Cumhuriyet rejimi sonrası *“yeniden yapılanma süreci”* olarak değerlendirmesiyle ve AB ile ilişkilerin Türkiye'nin dış politikasında yer alan bölgesel çıkarlarla bütünlük içinde olduğunu dile getirmesiyle yinelemektedir (AK Parti Seçim Beyannamesi, 2007: 224-225). Buna karşın AB'ye uyum süreci doğrultusunda gerçekleştirilen reformların yavaşladığı ve sınırlı alanlarda kaldığı bu dönem, AB'ye dair tutumların da değiştiğini göstermektedir. Ayrıca AK Parti'nin, AB'ye dair siyasal tutumunun, Parti'nin ilk yıllarına nazaran kararlılığını kaybettiği de ifade edilebilir. Bu durum birkaç nedene bağlanabilir. İlk olarak, Kıbrıs Sorununda cereyan eden yeni gelişmeler ve AB'nin müzakereleri ötelemesi, sonrasında da AK Parti'nin kapatılma davasının patlak vermesi nedeniyle iç politikaya yoğunlaşması ve 2007 genel seçimlerini kazanan AK Parti'nin meşruiyet

kaygılarının azalması²⁴, AB'ye yönelik tutum değişikliğinde önemli rol oynamıştır (Tezcan ve Aras, 2015: 12). Burada belirtilmelidir ki; ilk iki gerekçe AK Parti'nin tutum değişikliğinin nedeni açıklar niteliktedir. Fakat son gerekçenin gerisinde yatan, “AK Parti'nin AB yanlısı tutumunun nedenini meşruiyet arayışı ile açıklayan anlayış” birçok araştırmacı tarafından benimsenmemektedir.

AK Parti, AB ile Türkiye arasındaki üyelik müzakereleri başladıktan sonra AB'ye dair siyasal tutumunu zamanla belirli açılardan değiştirmiştir. Ancak bu süreçte de AB, AK Parti tarafından halâ stratejik bir hedef olarak değerlendirilmektedir²⁵. Bununla birlikte, Parti mensuplarının AB hakkındaki söylemlerinin de tutarsız bir hal aldığı da belirtilmelidir. Örneğin, 2011 yılında Başbakan Yardımcısı Cemil Çiçek'in, “Terazinin bir kefesine AB üyeliğini, bir kefesine de KKTC'yi koysalar, biz bin defa KKTC'yi seçeriz. AB olsa da olur olmasa da olur. Geleceği şüpheli bir kurum için KKTC'nin menfaatlerinden fedakârlık yapmayız” demeci, AK Parti'nin siyasal tutumundaki değişimi gözler önüne sermektedir (Milliyet, 2011). Ayrıca Başbakan Erdoğan'ın Türkiye-Rusya 4. Üst Düzeyli Stratejik Konseyi toplantısından sonra Rusya Devlet Başkanı Putin'e AB'ye sitemkâr bir tavırla “Şanghay İşbirliği Teşkilatına gelin Türkiye'yi alın. Bizi de bu sıkıntıdan kurtarın” talebinde bulunması da bu dönemde AK Parti'nin dış politikasında AB'ye yönelik alternatiflerinin oluştuğunu ortaya koymaktadır (A Haber, 2013). Erdoğan'ın, AB'ye üyelik sürecini “sıkıntı” olarak tanımladığı da göze çarpan diğer önemli ayrıntıdır. Fakat 2013'te dönemin Dış İşleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, Türkiye'nin yarım asırdır süren AB ile ilişkilerinin Türkiye için stratejik bir öneme haiz olduğunu ve bundan sonraki süreçte de bu şekilde devam edeceğini beyan eden açıklaması, yukarıda değinilen AB'ye yönelik tutumların “tutarsız” niteliğinin gerekçesini oluşturmaktadır (Dış İşleri Bakanlığı).

2015 yılına gelindiğinde Erdoğan'ın Cumhurbaşkanı sıfatıyla AB'ye hitaben “Türkiye kapınıza gelip yalvaracak bir ülke değildir. Kabul ederlerse girer kabul

²⁴ Bu gerekçe, AK Parti'nin kurulduğundan beri AB'yi iç politika da resmi ideolojinin baskıcı karakterine karşı hem ulusal hem de uluslararası arenada meşruiyet kazanmak için desteklediği yönündeki söylemlerden ileri gelmektedir.

²⁵ Bu dönemdeki ifade ve söylemler: 2014 yılında Türkiye'nin Yeni Avrupa Birliği Stratejisi'nde, AK Parti Hükümetinin AB'yi Cumhuriyet tarihinin en önemli modernleşme ve çağdaşlaşma proje olarak tanımlarken, AB üyeliğinin Türkiye'nin dış politikasında “stratejik bir hedef” olduğunu beyan etmektedir (AB Bakanlığı, 2016: 1). Öte yandan, AK Parti 2018 yılında yayımladığı seçim beyannamesinde de Türkiye ve AB arasındaki ilişkileri stratejik bir mesele olduğunu ve Türkiye'nin AB'ye katılma hedefinin devam ettiğini beyan etmektedir (AK Parti Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Genel Seçimler Seçim Beyannamesi, 2018: 295).

etmezlerse kendi yoluna bakar” ve “*aslına bakarsanız, bizim Avrupa Birliği üyeliğine de ihtiyacımız kalmamıştır*” cümleleri, AK Parti’nin kuruluşundan beri benimsediği tam üyelik hedefinin devam etmediğini işaret etmektedir (İnternet Haber, 2015; BBC News, 2017). Ayrıca, Avrupa Birliği ve Devlet Bakanı Egemen Bağış’ın, “*Avrupa Birliği Türkiye’nin olmazsa olmazı değildir. Türkiye’nin farklı birçok alternatifi vardır. (...). Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne olan ihtiyacı ile Avrupa Birliği’nin Türkiye’ye olan ihtiyacını karşılaştırdığımız zaman iki tarafında da birbirine çok büyük bir fayda potansiyeli olduğunu görürsünüz*” ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, AK Parti’nin anlayışında AB’nin, söylemsel düzeyde stratejik ve önemli hedef olmaktan uzaklaştığı, karşılıklı fayda sağlayan kazan-kazan politikasının etkisinde yürütüldüğü de ifade edilebilir (Sputnik Türkiye, 2018). Ancak AK Parti’nin, AB’nin kendini eleştirmekten ziyade AB’nin Türkiye’nin üyelik süreci hakkındaki kararlarını ve uygulamalarını eleştirmesi ve AB’ye üye bazı devletlerin Türkiye karşıtı söylem ve uygulamaları dikkate alınırca, AB’ye yönelik muhalif tutumun konjonktürel olaylara verilen tepkilerle sınırlı kaldığı da belirtilmelidir. Zira AB Bakanlığı’nın 2017 yılında Ömer Çelik’in konuşmalarını derlediği *Argümanlar* kitapçığı özetlenirse, AK Parti Hükümeti’nin, 2017 yılı itibarıyla Türkiye’nin tam üyelik hedefini koruduğu anlaşılmaktadır (AB Bakanlığı Argümanlar/2, 2017: 58).

Son olarak, AK Parti’nin AB’ye yönelik olumlu tutumunun gerekçelerini belirten görüşlerden bahsedilebilir. İlki, AB’ye yönelik olumlu tutumu, AK Parti’nin kuruluş yıllarında Erdoğan ve AK Parti’nin kurucu kadrosunun söylemlerinde yer alan değişim –*Milli Görüş’ten farklılaşma*- ve demokrasi ve insan haklarının erdemlerine bağımlılıklarını belirten beyanlarına bağlayan görüştür. Bu anlamda AB’ye dair ilk dönemlerdeki olumlu tutumun, AK Parti’nin Milli Görüş’ten ayrılma söylemlerinin pratikleştirilmesi gayesiyle şekillendiği belirtilmektedir. Fakat AK Parti’nin tutumunun, yalnızca Milli Görüş’ten ayrılmanın kamuoyuna kanıtlanması nedeniyle oluştuğu iddiası yetersiz bir açıklamadır²⁶. Bu anlamda kuruluş yıllarında yeni ve iktidar gayesi taşıyan bir parti olarak AK Parti’nin AB’ye yönelik tutumu, seküler kesimin –*resmi ideolojiyi benimseyenlerin*- müdahalesinden korunma amacıyla geliştirdiği bir tutum olarak tanımlayan görüşler de bulunmaktadır (Saatçioğlu, 2011: 256-257). Bu yaklaşımda, AK Parti’nin AB yanlısı tutum benimsemesinin nedeni, AK Parti’nin resmi

²⁶ Avrupa Birliği taraftarlığı, o dönemde, Milli Görüş’ün anlayışından bir ayrışmayı ifade etmektedir.

ideolojinin baskısının AB değerlerinin içselleştirilmesiyle kırılaacağına yönelik inancının sonucu olarak belirtilmektedir²⁷ (Yavuz, 2011: 256-257). Bir diğer görüş, Soğuk Savaş sonrası dönemin en güçlü devleti olarak ABD'nin, 2000'li yıllardan sonra ulusal güvenliği önceleyen ve İslam ülkelerine yönelik kavgacı tutumunun, Türkiye dış politikasının AB eksenine kaymasına neden olduğu iddia etmektedir (İnat ve Duran, 2006: 42). Son olarak da Bora (2017: 479), AK Parti'nin AB yanlısı tutumunun hem iç siyasette liberal orta sınıfların hem de küresel sistemde Batı'nın güveninin kazanmasına ve meşruiyetini sağlamlaştırmasına hizmet etmesi nedeniyle oluşturulduğunu ileri sürmektedir. Bora'ya (2017: 110) göre AK Parti'nin AB'ye yönelik destekleyici tavrı, en başından beri liberal demokratik toplumun ve ekonomideki büyük sermayenin güvenini kazanma ve bürokratik vesayetin baskısına karşı gelebilme amaçlarını gütmektedir.

Ancak yukarıdaki gerekçelerden ziyade Başbakan Abdullah Gül'ün, AK Parti'nin 2002 yılındaki hükümet programındaki şu ifadeleri, AK Parti'nin AB'ye yönelik olumlu siyasal tutumunun ardında yatan siyasal ve ekonomik gerekçelerin göstergesidir (TBMM Tutanak Dergisi, 2002: 50):

“Avrupa Birliğine tam üyelik, ekonomik ve demokratik gelişimin sağlanması bakımından öncelikli hedefimizdir” ve “Avrupa Birliğinin sunduğu ekonomik ve demokratik standartlar, yasal ve kurumsal düzenlemeler, tam üyelik şartına bağlı olmaksızın desteklenecektir”

Gül'ün, AB'ye üyelik şartlarına bakılmaksızın demokratik değerlerin konsolidasyonu ve ekonomik ilerleme amacıyla gerçekleştirilen reformlara devam edileceğini açıklaması, AB'ye yönelik geliştirilen tutumun nedenini ortaya koymaktadır.

AK Parti'nin AB'ye yönelik tutum değişikliğinin ardında yatan nedenler, yürürlüğe giren reformların benimsenememesi ve AB'nin Türkiye'nin üyeliği meselesindeki kararlılığın azalması olarak sıralanabilir (Nas, 2015: 166). Ayrıca günümüze çok yakın bir tarihte, AK Partili bakanlardan bazılarının Avrupa ülkelerinde maruz kaldığı kısıtlayıcı uygulamalarında bu tutumun oluşmasında önemli bir etken olduğu ileri sürülebilir.

²⁷Bu bağlamda AK Parti'nin ilk yıllarında yayınladığı Kalkınma ve Demokratikleşme Programı'nda (2002: 66) yer alan şu madde oldukça yol göstericidir: “güvenlik ve savunma alanlarında silahlı kuvvetler ile siyasal iktidar arasında görüş alışverişini sağlayan Milli Güvenlik Kurulu, demokratik ülkelerdeki örnekleri dikkate alınarak Avrupa Birliği standartlarına göre yeniden yapılandırılacaktır”

5.2.4 Kapitalizm-Faiz ve Adalet ve Kalkınma Partisi

AK Parti'nin kapitalizm ve faiz kavramlarına yönelik siyasal tutumunun değerlendirilmesi, öncelikle Parti'nin ekonomi anlayışını özetlenmesini gerektirmektedir. Bu gerekçeyle AK Parti'nin “*Sürekli ve Sürdürülebilir Ekonomik Büyüme Stratejisi*” başlığındaki ekonomi anlayışının neo-liberal değerlerin egemenliği altında şekillendiği hem akademik metinlerden hem de Parti'nin metinleri ve söylemlerinden tespit edilebilir.

Nitekim Parti Programında beyan ettiği şekliyle, “*tüm kurum ve kurallarıyla işleyen piyasa ekonomisinden yana*” bir parti olan AK Parti, ekonomide devlet müdahalesizliğini savunmaktadır. Parti'ye göre devletin rolü, ekonomik faaliyetlerin düzenlenmesi ve denetlenmesinden ibarettir. Devletin liberal öğretinin de savunduğu gibi piyasa mekanizmasındaki aktörler arasında tarafsız bir konumda olması gerekir. Aynı zamanda ülkenin küresel ekonomiyle bütünleşmesini de dış politikanın temel hedefler arasındadır (AK Parti Kalkınma ve Demokratikleşme Programı, 2002: 33-37; AK Parti Programı, 2015: 29). Buradan hareketle Parti Programında vurgulandığı tespit edilen teşebbüs özgürlüğü, ekonomik istikrar, özelleştirme ve haksız rekabetin önlenmesi gibi kavramlar liberal ekonomik değerleri çağrıştırmaktadır. Ancak AK Parti'nin ekonomi anlayışını “*sosyal adaletin sağlandığı serbest piyasa ekonomisi*” şeklinde tasvir eden görüşler de bulunmaktadır (Safi, 2007: 359).

AK Parti Hükümet'lerinin Türk ekonomisini küresel kapitalist ekonomiye eklemleme noktasında istekli olduğu ve bu doğrultuda yabancı sermayenin teşviki ve serbest piyasa ilkelerinin işletilmesi yönünde hükümet süreci boyunca önemli yapısal değişikliklere imza attığı ifade edilebilir (Doğan, 2005: 433; Sever ve Dikkaya, 2013: 216). Zira AK Parti “*Avrupa Birliği, Dünya Bankası, IMF ve diğer uluslararası kuruluşlarla olan ilişkilerimizin, ekonomimizin ihtiyaçları ve ulusal çıkarlarımız doğrultusunda sürdürülmesi gerektiğini*” birçok kez söylemlerinde yinelemektedir (AK Parti Programı, 2015: 30). 2002'deki Seçim Beyannamesi'nde de AK Parti, küresel sermayenin Türkiye pazarına kanalize edilmesi için gerekli reformların yapılması ve yabancı sermayenin kazanılmasını ekonomik hedeflerinin arasında saymaktadır (2002: 58). Bu söylemlere uygun olarak AK Parti, 21.yy'nin başındaki ekonomik krizler sonrasında devrıldığı kötüye giden ekonomiyi Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) programlarına göre düzenleme çabasına girmiş ve ekonomi politikalarını da bu

programlar etrafında şekillendirmiştir (Keyman ve Öniş, 2007: 189). AK Parti'nin bu anlayışının, on yedi yıllık iktidarı döneminde kendine referans aldığı ve bu süreç boyunca değişmediği ileri sürülebilir. Nitekim AK Parti 2018'de Cumhurbaşkanlığı ve Genel Seçimler dolayısıyla yayımladığı Seçim Beyannamesi'nde (2018: 140) de “*serbest, dışa açık ve dünyaya entegre*” bir ekonomi idealinin devam ettiğini açıklayarak bu iddiayı desteklemektedir.

AK Parti'nin metinlerinde ve söylemlerinde yer alan kapitalist ekonomi kurumlarıyla barışık anlayışa karşılık kapitalizmi olumlayan ya da eleştiren açık bir tutuma parti metinlerinde yer vermediği saptanmaktadır. Ancak AK Parti'nin kapitalist ekonomi sistemine ılımlı tutum geliştirdiği parti metinlerinde ve söylemlerinde kapitalizme yönelik herhangi bir olumsuz kavram kullanmamasından da anlaşılabilir. AK Parti'nin, girişimciliğin ve özel sektörün teşviki, bankalar sisteminin iyileştirilmesi, kurumsal ve bireysel kredi kullanımına yönelik destekleyici reformları ekonomi hedefleri arasında göstermesi de kapitalist sistemi açıkça reddetmediğini göstermektedir.(AK Parti Seçim Beyannamesi, 2011: 49-53).

AK Parti'nin faize yönelik tutumu ise çok yönlülük arz etmemektedir. İlk olarak AK Parti'nin resmi metinlerinde ekonomik anlamda yaklaşılan faiz, AK Parti'ye göre Türkiye ekonomisinin başta gelen sorunların birisi oluşturan “*borç-faiz döngüsünün*” bir değişkenidir. Bu nedenle AK Parti, faizin daha çok dış borçlarda ve kamu borç stoklarındaki olumsuz etkisinden rahatsız bir tutum sergilemektedir (AK Parti Seçim Beyannamesi, 2002: 47). Kaldı ki bu tutum, tüm siyasal hayatı boyunca da devam etmektedir.

Öte yandan AK Parti'nin incelenen resmi metinlerinde faizle ilgili herhangi bir tutum ortaya konmadığı sonucuna varılmıştır. AK Parti'nin genellikle ekonomi politikaları ile ilgili beyanatlarında göze çarpan faiz kavramı daha çok reel ekonomideki karşılığıyla ele alınmış ve ekonomik bir gösterge olarak değerlendirilmiştir. Bu anlamda siyasal tutum, faiz kavramına yönelik olumlayıcı ya da reddiyeci bir anlayıştan ziyade ekonomik gelişimin sağlanması amacıyla finans sektöründeki reel faizlerin düşürülmesine yönelik söylemler etrafında şekillenmiştir. Ayrıca faiz, daha çok mali

bütçenin üstünde bir yük olarak tanımlanmış ve bu problemin çözümü için gerçekleştirilecek reform önerileri sıralanmıştır.²⁸

Söylemsel düzeyde AK Parti'nin faize yönelik görece daha belirgin ve eleştirel tutumuna Erdoğan'ın ifadelerinden erişilebilir. AK Parti, günümüze yakın söylemlerinde faizi tenkit eden ifadelere verdiği gibi kuruluşunun ilk yıllarında faizi ekonomik hayatın gerekliliği sayan bir anlayışı da benimsemiştir. Erdoğan'ın 2004 yılında gerçekleştirdiği şu konuşmaya değinilmelidir (Vatan Gazetesi, 2004):

“Yıllarca biz geldiğimizde faizi kaldıracığı diyen anlayışlar vardı. Buna aklımız yatıyor muydu? O zamanlar maalesef aldanarak yatıyordu. Ama bu dünyanın gerçeği değildi. Çünkü siz bunları ödemek zorundaydınız. Bizde geldiğimize önümüzde bunu gördük”

Öte yandan eleştirel bir yaklaşımla Erdoğan, faizi enflasyonla karşılıklı ilişki içerisinde ele almakta ve faizin enflasyonun sebebi olduğunu beyan etmektedir. Ayrıca parti metinlerinde yer almayan bir üslupla faizi “sömürü aracı” olarak nitelemektedir (NTV, 2018). Son dönemlerde ise Erdoğan, “*ekonomide her kötülüğün anası faizdir. Faiz zengini daha zengin fakiri daha fakir yapar. Bunun lobisi neresidir? Finans kuruluşlarıdır*” beyanıyla, faizi tümünden tenkit eden bir anlayışı benimsediğini açıklamaktadır (Cumhuriyet, 2018).

Son olarak, AK Parti'nin faiz ile ilgili tutumunu Parti'nin faaliyetleri çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. AK Parti, iktidarda olduğu dönemde, faizsiz bankacılık sistemi olarak bilinen katılım bankalarının sayısını arttırmıştır. Üstelik AK Parti, söylemlerinde de bu tipteki bankacılık anlayışını daha da geliştireceğini vurgulamaktadır²⁹. Sonuçta AK Parti'nin faize yönelik eleştirel tutumun nedeninin ekonomik kaygılar taşıdığını ifade etmek mümkündür.

²⁸Detaylı bilgi için bkz: AK Parti Seçim Beyannamesi, (2002), *Herşey Türkiye İçin*, ss. (45-51), AK Parti Seçim Beyannamesi, (2007), *Nice Ak Yıllara*, ss. (44, 51), AK Parti Seçim Beyannamesi, (2015), *Yeni Türkiye Yolunda Daima Adalet Daima Kalkınma*, ss. (172, 192), AK Parti Programı, (2015), (s. 36).

²⁹ Örneğin: Time Türk (2016), “Erdoğan: Faiz sistemi adil değil”, 26.02.2016, <https://www.timeturk.com/erdogan-faiz-sistemi-adil-degil/haber-133185> [03.03.2019].

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

6. ADALET VE KALKINMA PARTİSİ VE SAADET PARTİSİ'NİN SİYASAL TUTUMLARININ DEMOKRASİ, LAİKLİK, AVRUPA BİRLİĞİ VE KAPİTALİZM/FAİZ KAVRAMLARI ÜZERİNDEN MUKAYESESİ

AK Parti ve Saadet Partisi'nin demokrasi, laiklik, AB ve kapitalizm-faiz kavramlarına yönelik siyasal tutumlarının mukayese edilmesi amacındaki bu çalışmada, elde edilen verilerin değerlendirilmesi ve yorumlanması sonucunda aşağıdaki tespitlere ulaşılmıştır. Bu tespitler genel hatlarıyla Tablo 5'te gösterilmektedir.

Tablo 5: AK Parti ve Saadet Partisi'nin Seçilen Kavramlara Yönelik Tutumları

		<i>Tutum</i>	<i>Tutumun Kaynağı</i>	<i>Tutumun Dışavurumu</i>
Saadet Partisi	<i>Demokrasi</i>	Olumlu	Siyasal tabanın temsili	Halk yönetimi, araç
	<i>Laiklik</i>	Olumlu	Resmi ideoloji, din ve vicdan özgürlüğünü sağlaması	Dini özgürlüklerin sağlanması
	<i>AB</i>	Olumsuz	İnanç ve ekonomik nedenler	Emperyalizmin sömürü aracı, Hristiyan Birliği
	<i>Kapitalizm/Faiz</i>	Olumsuz	İnanç	Sömürü düzeni/Sömürünün aracı
AK Parti	<i>Demokrasi</i>	Olumlu	Siyasal tabanın temsili	Halk yönetimi, araç
	<i>Laiklik</i>	Olumlu	Resmi ideoloji, din ve vicdan özgürlüğünü sağlaması,	Dini özgürlüklerin sağlanması
	<i>AB</i>	Olumlu	Ekonomik ve siyasal nedenler	Modernleşme projesi
	<i>Kapitalizm/Faiz</i>	Nötr	Ekonomik gerçeklik	Ekonomik gerçeklik

Kaynak: Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

Yukarıdaki tabloda genel hatlarıyla gösterilmiş olan tutumlar, tutumların kaynakları ve tutumların dışavurumu ayrıntılı olarak incelediğinde; ilk olarak, Saadet Partisi ve AK Parti'nin demokrasi ve laiklik konusunda benzer, AB ve kapitalizm ve özellikle faiz konusunda ise birbirlerinden farklı tutumlar geliştirdiği görülmüştür.

Saadet Partisi ve AK Parti, temsil ettikleri toplumsal tabanın siyasette temsil edilmesi gerekçesiyle demokrasiye olumlu tutum geliştirmiştir. Öte yandan iki partinin de siyasal tutumları demokrasiyi, halkın yönetimi ve ideal düzene ulaşmanın aracı olarak tanımlamaktadır.

Laikliğe yönelik geliştirilen olumlu tutumun dışavurumu, iki partide de laikliğin toplumsal ve siyasal yaşamda din ve vicdan özgürlüğünün sağlanması noktasındaki işlevidir. Bu anlamda laikliğe yönelik siyasal tutum, laikliğin din ve

vicdan özgürlüğünü tesis ettiği yönündeki görüş nedeniyle olumludur. Ayrıca AK Parti ve Saadet Partisi'nin tutumunda laiklik, dini özgürlüklerin sağlanması olarak tanımlanmaktadır.

AB'ye karşı Saadet Partisi'nin takındığı tutumun temel nedenini, inançlar ve ekonomik nedenler oluştururken AK Parti'nin AB'ye olumlu tutum geliştirmesinin temel sebebi, siyasal ve ekonomik gerekçelerdir. Öte yandan Saadet Partisi'nin AB'ye dair tutumunda AB, emperyalizmin sömürü aracı olarak tanımlanırken AK Parti'nin, AB'yi Türkiye'nin modernleşme projesi olarak tanımladığı görülmektedir.

Son olarak, kapitalizm ve faiz Saadet Partisi'nin siyasal tutumunda olumsuz yaklaşılan kavramlarken AK Parti'nin siyasal tutumunda herhangi bir değerlendirilmeye tabi tutulmamıştır. Buradan hareketle, Saadet Partisi'nin kapitalizm ve faize karşı geliştirdiği tutumun temel gerekçesinin inançlar olduğu tespit edilebilirken, AK Parti'nin tutumunda kapitalizm ve faiz, ekonomik gerçeklik olarak kabul edilmiş ve bu bağlamda tutum geliştirilmiştir.

Aşağıda, AK Parti ve Saadet Partisi'nin demokrasi, laiklik, AB ve kapitalizm/faiz konularındaki siyasal tutumları alt başlıklar altında incelenmiştir.

6.1. Demokrasi

AK Parti ve Saadet Partisi'nin siyasal tutumları demokrasi kavramı bağlamında birbirine benzemektedir. Demokrasiye yönelik takınılan olumlu tutum, iki partinin tutumlarının birbirine benzediği ilk noktayı ifade eder. Öte yandan demokrasinin tanımlanış biçimi ve demokrasiye yüklenen anlam çerçevesinde de siyasal tutumlar birbiriyle aynı doğrultudadır. Bu tespit, AK Parti ve Saadet Partisi'nin demokrasiyi tanımlarken “*egemenliğin millete ait olduğu*” ve “*halkın söz sahibi olduğu yönetim/rejim şekli*” ifadelerine başvurmalarından anlaşılabilmektedir. Ayrıca AK Parti ve Saadet Partisi'nin siyasal tutumlarında demokrasi tanımı, süreklilik arz eden bir yapıdadır. İki partinin de resmî belgeleri ve parti mensuplarının söylemleri, demokrasiyi siyasi pratikleri boyunca benzer şekillerde tanımlamıştır.

AK Parti ve Saadet Partisi'nin siyasal tutumunda demokrasi, resmi ideolojinin baskın niteliği ve parti kapatmaları dikkate alınırsa, iktidar mücadelesinde vazgeçilmez unsur olarak görülmektedir. Bu anlamda, iki partinin de demokrasiye karşı olumlu tutum geliştirmesinin temel gerekçesi, temsil edilen toplumsal tabanın siyasette var kalmasıdır. Zira Arpacı'nın (2017: 385) belirttiği gibi iki partinin kadrolarının

deneyimlediği, İslam'ı referans alan politik anlayışın demokratik değerlerin yokluğunda pratiğe dökülmesinin imkânsızlığı, her iki partinin de demokrasiye dair olumlu tutum geliştirmelerine neden olmuştur. Ayrıca demokrasinin, toplumdaki farklı kesimlere tanıdığı birlikte yaşam ve karşılıklı hoşgörüyü sağlayan özellikleri, resmi ideolojinin sistemden ötekileştirdiği siyasal söylemlerinin ve toplumsal tabanının siyasete dâhil edilmesi amacıyla iki parti tarafından da benimsenmiştir. Siyasal anlayışlarının demokratik yollarla sisteme dâhil edilebileceğinin iki parti tarafından da fark edilmesi de demokrasiye dair tutumun gerekçesini oluşturur.

AK Parti ve Saadet Partisi'nin demokrasiye yönelik tutumlarının birbirine benzediği bir diğer nokta, benimsedikleri ideal ya da iyi demokrasi modeli tanımlamasıdır. Bu anlamda iki parti de demokrasi modelleri arasından egemenliğin temsilciler aracılığıyla kullanıldığı temsili demokrasi modelini benimsemektedir. Ayrıca iki parti de demokrasinin katılımcı, diyaloga ve uzlaşuya dayalı, çoğulcu ve çok sesli bir yapıda olması gerektiğini savunmaktadır. Bir diğer yandan iki partinin de metinlerinde ve söylemlerinde yer verdiği insan hakları, hukuk devleti, hukukun üstünlüğü, bireyin rızası, düzenli ve adil seçimler ve sınırlandırılmış devlet nosyonları, her iki partiyi de liberal demokrasi modeline yakınlaştırmaktadır.

Öte yandan, AK Parti ve Saadet Partisi siyasal tutumlarında demokrasi, ulaşılması gereken bir amaçtan ziyade partilerin anlayışlarındaki “iyiye” ulaşmanın aracı olarak algılanmaktadır. Saadet Partisi, demokrasiyi saadet nizamının tesis edilmesinde araç olarak değerlendirirken yukarıda tanımlanan tam demokrasi anlayışı tesis edilmeden ekonomik ve toplumsal gelişmenin mümkün olmayacağını ifade etmektedir. Demokrasiye yönelik bu tutum, AK Parti tarafından da benzer şekilde benimsenmiştir.

6.2. Laiklik

Saadet Partisi ve AK Parti, laiklik konusunda partilerin tutumları, tutumlarının gerekçeleri ve tutumların kavramlara yüklediği anlamlar bağlamında birbirine benzemektedir.

İlk olarak her iki parti de laikliği, bireylerin dini özgürlüklerini yaşaması anlamıyla tanımlarken ve kavrama yönelik olumlu tutum geliştirmiştir. İki partinin de laikliğe olumlu tutumla yaklaşmasının gerekçesi, laikliği toplumsal yaşamda bireylerin din ve inanç özgürlüğünü sağlayacak ilke olarak görmeleridir. Bir diğer anlamda laiklik

iki parti için de din ve vicdan özgürlüğünün teminatı olduğu nedeniyle desteklenmektedir. Öte yandan laikliğe yönelik siyasal tutum, iki partinin de siyasal söylem ve pratiklerinde süreklilik arz etmektedir. AK Parti ve Saadet Partisi kuruldukları tarihten itibaren resmi metin ve söylemlerinde laikliği yukarıdaki minvalde tanımlamıştır.

Laiklik kavramı bağlamında AK Parti ile Saadet Partisi'nin siyasal tutumlarının kesiştiği bir diğer nokta da benimsedikleri laiklik modelleridir. Bu anlamda, iki partinin de laiklik modellerinin içinden dinin devletin tahakkümü altındaki Fransız Tipi laikliği reddettiği ve Anglo-Amerikan bir anlayışı benimsedikleri tespit edilebilir. Ayrıca Anglo-Amerikan modelin benimsenmesinin, iki partinin laikliği din ve vicdan özgürlüğü olarak tanımlamasının sonucu olduğu belirtilebilir.

Her iki parti de laikliğe yönelik tutumda, dinin devlet tarafından dışlanıldığı militan laiklik anlayışını reddeden bir tutum geliştirirken din ve devletin barışık halde olduğu, birbirinin alanına müdahale etmediği pasif laiklik anlayışına destekleyici tutum takınmaktadır. Ayrıca her iki parti de kısıtlayıcı ve ötekileştiren laiklik anlayışından ziyade özgürlükçü laiklik modelini siyasal tutumlarında benimsemektedir.

Laiklik üzerinden yapılan bir diğer mukayese, AK Parti ve Saadet Partisi'nin tutumlarını benzer olarak ele almaktadır. Buna göre iki partinin de, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında tanımlanmış ve 1982 Anayasası'nda da yer alan laiklik tanımına karşı olumlu ve benimseyici tutum geliştirmesine karşın siyasal sistem içinde pratikleştirilen laiklik uygulamalarını tenkit etmelerinden ileri gelmektedir. Türk siyasal hayatında Kemalist laiklik olarak yer edinen katı ve baskıcı laiklik uygulamalarına, iki partinin de muhalif tutumlar geliştirdiği görülmektedir.

AK Parti ve Saadet Partisi'nin laikliğe yönelik siyasal tutumlarının olumlu olmasının gerekçesi, iki parti için de benzerdir. Hem AK Parti hem de Saadet Partisi, dindar bireyi devlet baskısından korumak, dini inanç ve özgürlükleri siyasal ve sosyal alanda sağlamak ve toplumsal barışı tesis etmek nedeniyle laikliğe olumlu yaklaşmaktadır.

Laiklik kavramına yönelik AK Parti ve Saadet Partisi'nin tutumlarının farklılaştığı nokta ise din ve devlet arasındaki ilişkiye yönelik söylemlerinden oluşmaktadır. Bu bağlamda AK Parti, laikliğin devletin bir niteliği olduğunu net bir şekilde ifade ederken Saadet Partisi'nin siyasal tutumunda AK Parti'den farklı olarak

din ve devlet arasındaki bağ belirsizdir. Saadet Partisi, bu hususta sadece din ve devlet alanının barışık olmasını ve beraber hareket etmesini savunmaktadır.

Son olarak, AK Parti ve Saadet Partisi'nin laikliğe yönelik tutumunu etkileyen faktörler hakkında açıklayıcı bir söylem ne AK Parti'nin ne de Saadet Partisinin söylem ve uygulamalarında yer almamaktadır. Dolayısıyla laikliğe yönelik iki partinin siyasal tutumunu etkileyen faktörler hakkında yalnızca görüş bildirilebilir. Bu doğrultuda, iki partinin de laikliğe yönelik tutumunun asıl referans kaynağının, 28 Şubat Süreci sonrasındaki devletin resmî ideolojisinin- *Kemalist laiklik*- baskıcı ve dışlayıcı uygulamaları olduğu iddia edilebilir. Bu iddia, yukarıda da belirtildiği gibi iki partinin de tutumunun önemli parçasını oluşturan Türkiye'deki laiklik uygulamalarına muhalefet argümanı dolayısıyla ileri sürülmüştür.

6.3. Avrupa Birliği

AK Parti ve Saadet Partisi'nin siyasal tutumlarının karşılaştırıldığı AB, iki partinin de siyasal tutum, tutumun gerekçesi ve tutumun kavram yüklediği anlam bağlamlarında ciddi farklılıklar meydana getirmiştir.

AK Parti, AB'ye ve Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğine dair olumlu tutum geliştirirken Saadet Partisi, olumsuz tutum geliştirmiştir. Saadet Partisi, siyasal yaşamında AB'yi ve AB-Türkiye ilişkilerini olumsuz kavramlarla tanımlamış, AB'nin eleştirisini yapan ve Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğini reddeden bir tutuma sahipken AK Parti, AB'yi destekleyen tutum takınmıştır.

AK Parti ve Saadet Partisi'nin, AB'yi tanımlama biçimi bağlamında birbirinden ayrıştığı görülmektedir. AK Parti, AB'yi Türkiye'nin çağdaşlaşma ya da modernleşme projesi olarak tanımlarken, Saadet Partisi'nin tutumunda AB, emperyalizmin yeni sömürge aracı ve Hristiyan Birliği olarak tanımlanmaktadır. Öte yandan kavramın tanımlanmasındaki ayrışma, iki partinin tutumunun gerekçesinde de kendini göstermektedir. Nitekim AB'ye yönelik siyasal tutumların gerekçeleri, Saadet Partisi için inançlar ve ekonomik nedenler, AK Parti için de siyasi ve ekonomik nedenler olarak yukarıda belirtilmişti. İlk olarak Saadet Partisi'nin AB'ye olumsuz tutum geliştirmesinin nedeninin, Müslüman Türkiye'nin Hristiyan Birlik olan AB ile hiçbir ortak noktasının bulunmaması ve dini uyuşmazlık ve Türkiye'nin AB'ye üye olmasının ekonomik yarardan ziyade zarar getireceği düşüncesi olduğu belirtilmelidir.

Buna karşın AK Parti, AB'yi Türkiye'de demokratik değerlerin, insan haklarının ve ekonominin geliştirilmesinde elzem görmektedir.

AK Parti ve Saadet Partisi'nin AB'ye dair tutumlarının mukayesesinin, dönemsel olarak birbirine benzediği ve ayrıştığı ifade edilebilir. Bu doğrultuda AB'ye dair AK Parti ve Saadet Partisi'nin tutumları, iki partinin de kuruluş yıllarında önemli benzerlikler içerirken, sonrasında özellikle AB'yi tanımlama, tam üyelik hususu ve tutumların gerekçesi bağlamlarında farklılaşmıştır. AK Parti ve Saadet Partisi, ilk kurulduğunda AB'yi, Türkiye'nin Cumhuriyet tarihinin modernleşme projesi olarak nitelemiş ve AB'ye tam üyeliği stratejik dış politika hedefi olarak benimsemiştir. Fakat daha sonra Saadet Partisi, AB'ye yönelik tanımlamalarını çağdaşlaşma projesi düzleminden menfaat ve Hristiyan birliğine çekmiş, tam üyelik söylemlerini de karşılıklı iş birliği statüsüne indirgemıştır.

Son olarak, AK Parti ve Saadet Partisi, AB'ye dair tutumunu etkileyen faktörler bağlamında birbirinden ayrılmaktadır. Saadet Partisi'nin AB'ye yönelik muhalif tutumunu etkileyen temel faktör, Millî Görüş ideolojisinin ve Erbakan'dır. AK Parti'nin tutumunu etkileyen faktör ise AB'yi ulusal ve uluslararası arenada demokratikliğin ve ekonomik gelişmişliğin simgesi olarak tanımlayan AK Parti'nin kendi algısıdır.

6.4. Kapitalizm-Faiz

Kapitalizm ve faiz kavramlarına yönelik, AK Parti ve Saadet Partisi'nin siyasal tutumlarının farklılaştığı noktalar yukarıdaki tabloda belirtilmişti. Bu minvalde AK Parti'nin kapitalizm ve faize yönelik siyasal tutumu ne olumlu ne olumsuzdur. Ancak Saadet Partisi, kapitalizm ve özellikle de faize yönelik olumsuz tutum geliştirmiştir.

Saadet Partisi'nde kapitalizm ve faiz karşı takınılan olumsuz tutumun gerekçesi, siyasal söylem ve pratikte benimsenen İslami referanstır. Ek olarak Saadet Partisi'ne göre faiz işsizliğin, sosyal ve ekonomik tahribatın, adaletsizliğin, gelir eşitsizliğinin, ülkenin borç yükünün ve yoksulluğun nedeni olmasıyla da eleştirilmektedir. AK Parti'nin, söylem ve uygulamalarında kapitalizmi ve faizi açık bir şekilde olumlu ya da olumsuz anlamda değerlendirmemesi, kavramlara yönelik tutumun gerekçesini belirsizleştirmektedir. Ancak AK Parti her ne kadar kapitalizmi iyi ya da kötü anlamda değerlendiren tutuma sahip olmasa da Parti'nin piyasa ekonomisi taraftarı, dışa açık ve yabancı sermaye talebinde bulunan ekonomi anlayışını

benimsemesi kapitalist sistemle barışık bir siyasal pratiği benimsediğini göstermektedir³⁰. Bu anlamda AK Parti'nin tutumunda kapitalizm ve faiz, ekonomik gerçeklik olarak kabul edilerek herhangi bir olumlu ya da olumsuz tutum geliştirilmemiştir. Nitekim AK Parti küresel ekonomik sistemin aktörleri ile yakın ilişkiler kurmayı ekonominin geliştirilmesi için elzem görürken, Saadet Partisi Müslüman devletlerle yapılması gereken ekonomik iş birliğini savunmaktadır.

AK Parti ve Saadet Partisi, kapitalizm ve faiz kavramlarını tanımlama biçimine göre de birbirinden ayrılmaktadır. Saadet Partisi'nin tutumunda faiz ve kapitalizm birbirini tamamlayan kavramlar olarak tanımlanmaktadır. Bu anlayışa göre kapitalizm, “ırkçı ve sömürgeci emperyalizmin” aracı olarak görülmektedir. AK Parti'nin tutumunda ise kapitalizm ve faiz, ekonomin gerçeği olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca faiz, ekonomik hayatın değerlendirilmesinde kullanılan göstergedir.

Son olarak AK Parti ve Saadet Partisi'nin kapitalizm ve faize yönelik tutumları karşılaştırıldığında, Saadet Partisi'nin tutumu daha katıdır. Zira Saadet Partisi, faizin ekonomik ilişkilerden tamamıyla çıkarılmasını ve faiz sistemine dayanan kapitalist ekonominin tümüyle ortadan kaldırılmasını savunurken AK Parti'nin siyasal tutumunda faizi ve kapitalizmi kaldıran söylem yer almamaktadır. AK Parti yalnızca reel ekonomideki faiz oranlarının düşürülmesini stabil ekonomi için elzem görmektedir.

³⁰AK Parti, Dünya Bankası, AB ve Uluslararası Para Fonu ile ilişkilerin ulusal çıkarlar doğrultusunda devam ettirilmesi kanaatindedir (Ak Parti Programı, 2015: 30).

7. SONUÇ VE GENEL DEĞERLENDİRME

AK Parti ve Saadet Partisi'nin siyasal tutumlarındaki temel farklılık ve benzerliklerin demokrasi, laiklik, AB ve kapitalizm/faiz kavramları üzerinden mukayesesinin yapıldığı bu araştırmada; siyasi partilerin siyasal tutumları kavramı açıklanmış, AK Parti ile Saadet Partisi'nin siyasal tutumlarının benzeştiği ve ayrıştığı yönler açıklanmıştır. Siyasi partilerin siyasal tutumlarının tanımlanması ve siyasal tutumları etkileyen faktörleri açıklanması, bu araştırmanın literatüre sağladığı diğer katkı olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca AK Parti ve Saadet Partisi'ni, seçilen kavramlar bağlamında ve siyasal tutumlar zemininde karşılaştıran bir çalışmanın bulunmaması da bu araştırmanın, alandaki bir eksikliği dolduran önemini ortaya koymaktadır.

AK Parti, özellikle 28 Şubat Süreci sonrasında Milli Görüş'ün içindeki fikir ayrılıklarına dayanan siyasal söylemdeki farklılaşma talebiyle kurulmuş bir partidir. Bu anlamda farklılaşma talebini öncelikle ideolojik yönelimi üzerinde konumlandıran AK Parti, Milli Görüş'ten farklı olarak muhafazakâr demokrat bir kimliği benimsediğini ifade etmiştir. Saadet Partisi ise Milli Görüş'ün siyasette var oluşunun devam ettirilmesi gayesiyle kurulan bir partidir. İki parti arasında tespit edilen en dikkat çekici farklılık, siyasette var olma amacına aracılık eden anlayıştır. Bu anlamda AK Parti, sistemle çatışmayan daha uyumlu siyasi söylemi benimsemişken, Saadet Partisi Milli Görüş'ü dönemin siyasi araçlarıyla/kavramlarıyla/söylemleriyle sistem içinde tutmaya çalışmıştır. Öte yandan AK Parti'nin ekonomik anlamda liberalizm ve küresel ekonomiyi benimseyen anlayışı ayrı tutulursa, özellikle son döneminde Milli Görüş'ün mevcut sistemi eleştiren ve siyasal söyleminde dini argümanlara yer veren anlayışa geri döndüğü görülmektedir.

Saadet Partisi ve AK Parti'nin demokrasiye yönelik takındığı tutumlar ortaktır. İki partinin de demokrasiyi halkın yönetimi olarak tanımlaması, demokrasiye yönelik olumlu tutum takınması ve temsil edilen siyasal tabanın siyasette temsil edilmesi gerekçesini benimsemesi, siyasal tutumların ortaklığının nedenleridir. Saadet Partisi ve AK Parti'nin laikliğe yönelik tutumları da birbirine benzerdir. Laiklik iki partide de inanç özgürlüğünün sağlanması olarak tanımlanmış ve kavrama yönelik olumlu tutum geliştirilmiştir. Laikliğin toplumsal yaşamda dini inanç ve özgürlükleri sağlaması da siyasal tutumun nedeni olarak açıklanmıştır. AB ise AK Parti ve Saadet Partisi'nin siyasal tutumlarının ayrıştığı kavramsal kaynaktır. Zira AK Parti, AB'yi modernleşme

projesi olarak tanımlayıp siyasi ve ekonomik gerekçelerle olumlu tutum geliştirirken, Saadet Partisi AB'yi emperyalizmin yeni sömürü aracı olarak tanımlamış, inançlar ve ekonomik nedenler dolayısıyla olumsuz tutum takınmıştır. Kapitalizm ve faiz kavramları konusunda da AK Parti ve Saadet Partisi keskin biçimde ayrılmaktadır. AK Parti tarafından ekonomik realite olarak tanımlanan kapitalizm ve faiz, Saadet Partisi'nin siyasi tutumunda sırasıyla sömürü düzeni ve sömürünün aracı olarak nitelendirilmiştir. AK Parti'nin kapitalizm ve faize yönelik siyasi tutumunun gerekçesi, Parti'nin kavramları herhangi bir değerlendirmeye tutmaması dikkate alınırsa, kapitalizmi ve faizi ekonomik gerçeklik olarak kabul etmesidir. Ancak Saadet Partisi'nin kapitalizm ve faize, inançları nedeniyle olumsuz takındığı görülmektedir.

Yukarıda elde edilen bulgular ışığında: araştırmanın ilk denencesi olan “*AK Parti ve Saadet Partisi'nin demokrasiye ilişkin siyasi tutumları birbirinden farklıdır*” iddiası, “Demokrasi ve Saadet Partisi” ve “Demokrasi ve Adalet ve Kalkınma Partisi” alt başlıklarında sınanmış ve yanlışlığı ortaya konulmuştur. “*AK Parti ve Saadet Partisi laiklik konusunda benzer tutumlara sahiptir*” denencesi, araştırmanın “Laiklik ve Saadet Partisi” ve “Laiklik ve Adalet ve Kalkınma Partisi” alt başlıklarında sınanmış ve doğruluğu ortaya konulmuştur. “*AK Parti ve Saadet Partisi'nin AB konusundaki siyasi tutumları keskin bir biçimde ayrılmaktadır*” denencesi, araştırmanın “Avrupa Birliği ve Saadet Partisi” ve “Avrupa Birliği ve Adalet ve Kalkınma Partisi” alt başlıklarında sınanmış ve doğruluğu tespit edilmiştir. Araştırmanın son denencesi “*AK Parti ve Saadet Partisi kapitalizm-faiz kavramları noktasında siyasi tutumları bağlamında ayrılmaktadır*”, iddiası ise “Kapitalizm/Faiz ve Saadet Partisi” ve “Kapitalizm/Faiz ve Adalet ve Kalkınma Partisi” alt başlıklarında sınanarak doğruluğu tespit edilmiştir.

Sonuç itibarıyla her ne kadar aynı kökenden gelen kurucu kadrolara sahip olsalar da, AK Parti ve Saadet Partisi'nin benzer ya da birbirini onaylayan partiler olmadığı görülmektedir. Özellikle inanca ilişkin unsurlar devreye girdiğinde Saadet Partisi'nin tutum belirlemede inancı öncelerken, AK Parti'nin pragmatik davrandığı dikkat çekmektedir. Genel değerlendirmeyle tutumların oluşumunda rol oynayan faktörler hesaba katılırsa, Saadet Partisi'nde ideoloji ve lider- *Erbakan*- diğerlerine göre daha etkinken, AK Parti'de lider –*Erdoğan*- ve konjonktürün diğer faktörlere nazaran daha önemli rol oynadığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- AB Bakanlığı, (2017), *Argümanlar (2016-2017) Türkiye- AB İlişkileri No: 2*, Ankara.
- Abadan, Nermin, (1959), “Siyasi Partilerde Oligarşik Temayüller”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. 14, S.2, ss. 110-117.
- Abou-Chadi Tarık, Krause Werner, (2018), “The Causal Effect of Radical Right Success on Mainstream Parties’ Polic Positions: A Regression Discontinuity Approach”, **British Journal of Political Science**, Cambridge University Press, pp. 1-19.
- Acar, Eray, (2014), “Birey ve Siyasal Hayat”, **Siyaset Bilimine Giriş**, Ed. Önder Kutlu, İstanbul: Lisans Yayıncılık, ss. 61-82.
- Acaroğlu Hakan, Kartal Zeki, (2017), “Küresel Ekonomi ve Türkiye: Küresel Ekonomiye Entegrasyon Süreçlerinde Küreselleşmenin Derecesi, Niteliği ve Büyümeye Etkisinin Ölçülmesi”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 26, ss. 152-177.
- Adams James, etc., (2004), “Understanding Change and Stability in Party Ideologies: Do Parties Respond to Public Opinion or to Past Election Results?”, **British Journal of Political Science**, 34(4), pp. 589-610.
- Adams James, etc., (2009), “What Moves Parties? The Role of Public Opinion and Global Economic Conditions in Western Europe”, **Comparative Political Studies**, Vol. 42, No. 5, pp. 611-639.
- Adams John, Sumer-Topcu Zeynep, (2009), “Policy Adjustment by Parties in Response to Rival Parties’ Policy Shifts: Spatial Theory and Dynamics of Party Competition in Twenty-Five Post-War Democracies”, **British Journal of Political Science**, 39, pp. 825-846.
- Adıgüzel, Muhittin, (2013), “Ekonomik Küreselleşmenin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri”, **Akademik Bakış Dergisi**, S.35, ss. 1-20.
- Ahmad, Feroz, (1993), **The Making of Modern Turkey**, London: Routledge.
- AK Parti Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Genel Seçimler Seçim Beyannamesi, (2018), *Güçlü Meclis Güçlü Hükümet Güçlü Türkiye Yaparsa Yine AK Parti Yapar*,

- Ankara, https://www.trthaber.com/pdf/Beyanname23Mays18_icSayfalar.pdf [12.03.2019].
- AK Parti Kalkınma ve Demokratikleşme Programı, (2002), <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/926/200205071.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [07.03.2019].
- AK Parti Kapatma Davası Savunma Dilekçesi, Esas No: 2008/1, 30.04.3008, <http://muharrembalci.com/hukukdunyasi/savunmalar/342.pdf> [06.04.2019].
- AK Parti Programı, (2015), Ankara, <http://www.akparti.org.tr/media/272171/parti-programi-subat-2015.pdf> [06.03.2019].
- AK Parti Seçim Beyannamesi, (2002), *Herşey Türkiye İçin*, Ankara.
- AK Parti Seçim Beyannamesi, (2007), *Nice Ak Yıllara*, https://kurzman.unc.edu/files/2011/06/AKP_beyanname-2007.pdf [14.03.2019].
- AK Parti Seçim Beyannamesi, (2011), *Türkiye Hazır Hedef 2023*, Ankara.
- AK Parti Seçim Beyannamesi, (2015), *Yeni Türkiye Yolunda Daima Adalet Daima Kalkınma*, 07.06.2015, Ankara, http://bianet.org/system/uploads/1/files/attachments/000/001/378/original/2015-beyanname_AKP.pdf?1429101193 [10.03.2019].
- AK Parti Tüzüğü, (2002), <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/901/200204121.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [10.03.2019].
- Akdoğan, Yalçın, (2004), **AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi**, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Akdoğan, Yalçın, (2010), “Muhafazakâr-Demokrat Siyasal Kimliğin Önemi ve Siyasal İslamcılıktan Farkı”, **AK Parti (Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri)**, ed. Hakan Yavuz, İstanbul: Kitap Yayınevi, ss.59-95.
- Akdoğan, Yalçın, (2017), **Lider, Siyasi Liderlik ve Erdoğan**, İstanbul: Turkuaz Kitap.
- Akgönül, Samim, (2010), “Fransa’da ve Türkiye’de Laiklik: Kavramlar, Süreçler, Uygulamalar”, **Avrupa Birliği, Demokrasi ve Laiklik (Semih Vaner’in**

- Anısına**), haz. Cengiz Çağla ve Haldun Güllalp, İstanbul: Metis Yayınları, ss. 206-222.
- Aktan, Çoşkun C., (2015), “Demokrasiye Alternatif Bir Siyasal Sistem Önerisi: Demarşı”, **Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi**, C.7, No. 1, ss. 78-106.
- Aktay, Yasin (2006), “İslamcılıkta Muhafazakâr Bakiye”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce (Muhafazakârlık)**, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil, C.5, İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 346-360.
- Alford, John R., etc., (2005), “Are Political Orientation Genetically Transmitted?”, **The American Political Science Review**, Vol. 99, No. 2, pp. 153-167. <https://www.jstor.org/stable/30038929> [26.11.2018].
- Alkan, Yaşar, (2017), “Kapitalizm ve Said Nursi’nin Kapitalizme Bakışı”, **Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi (İktisat Sayısı)**, S.3, ss. 99-112.
- Allport, Gordon Willard, (1935), “Attitudes”, **Handbook of Social Psychology**, Ed. C. Murchison, Worcester, Maas: Clark University Press, pp. 798-844.
- Almond Gabriel A., Verba Sidney, (1989), **The Civic Culture**, CA: Sage Publications.
- Alptekin, Yavuz, (2015), “Kapitalizmin Ortaya Çıkışı: Jeo-Kültürel Yaklaşım”, **KTÜ SBE Sosyal Bilimler Dergisi**, C.10, ss. 231-241.
- Althusser, Louis, (1989), **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, çev. Yusuf Alp ve Mahmut Işık, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arpacı, Işıl, (2017), **Türk Siyasetinde Erbakan**, İstanbul: Kopernik Kitap.
- Arpacı, Işıl, (2018a), “Küresel Dönüşümler Ekseninde Siyasi Partiler ve Liderlik”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 28 (1), ss. 133-142.
- Arpacı, Işıl, (2018b), “Türkiye’nin Din Politikaları”, **Türkiye’de Devlet Politikaları**, ed. Işıl Arpacı ve Osman Ağır, Ankara: Nobel Yayınevi, ss. 25-38.
- Arslan, D. Ali, (2004), “Medyanın Birey, Toplum ve Kültür Üzerine Etkileri”, **Journal of Human Sciences**, 1(1), ss. 1-12. <https://www.j-humansciences.com/ojs/index.php/IJHS/article/view/162/162>, [17.12.2018].

- Aslan, Seyfettin, (2010), “Sivil Toplum ve Demokrasi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 15(2), ss. 357-374.
- Ateş, Davut, (2010), “Küresel Ekonomik Kriz, Devlet ve Dış Politika”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, C.7, S.1, ss. 912-937.
- Ayata, Ayşe G. (1995), “Türkiye’nin Demokratikleşme Sürecinde Ortanın Solu Hareketi”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. 50, S. 3, ss. 79-88.
- Bahar Ozan, Erdoğan Ebru, (2011), “1994 ve 2000 Krizleri Sonrasında Türkiye’de Uygulanan Finansal Regülasyon Politikaları”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.27, ss. 1.-15.
- Baharççek Abdulkadir, Ağır Osman, (2014), “Rusya’nın Başarısız Demokratikleşme Tarihi”, **Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 2, S. 4, ss. 5-28.
- Bakan, Selahaddin (2005), “21. Asrın Eşiğinde Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri”, **21. Yüzyılın Eşiğinde Türkiye’de Siyasal Hayat**, 2. Cilt, ed. Adnan Küçük, Selahaddin Bakan ve Ahmet Karadağ, İstanbul: Aktüel Yayınları, ss. 1121-1141.
- Baldwin M. Way, Roger D. Masters, (1996), “Political Attitudes: Interactions of Cognition and Affect”, **Motivation and Emotion**, Vol. 20, No. 3, pp. 205-236.
- Baltacı, Cemal, Uysal, Tuna, (2012), “Türkiye’de Bir Siyasal Sosyalleşme Aracı Olarak Ders Materyali: İlköğretim Sosyal Bilgiler Dersi Üzerine Bir İnceleme”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 17(3), ss. 177-194.
- Barber, Benjamin, (1984), **Strong Democracy**, Berkeley: University of California Press.
- Barutçugil, İsmet, (2014), **Liderlik**, İstanbul: Kariyer Yayıncılık.
- Başgil, A. Fuat, (2007), **Din ve Laiklik**, 8.Baskı, İstanbul: Yağmur Yayınevi.
- Bauberot, Jean, (2008), **Dünyada Laiklik**, çev. Ertuğrul Cenk Gürcan, İstanbul: Dergâh Yayınları.

- Baykal Ömer, Çaha Ömer, (2017), “Politik Aktör Olarak Necmettin Erbakan’ın Türk Siyasetindeki Yeri”, **Akademik Hassasiyetler**, 4(8), ss. 1-18.
- Baysal, Ayşe C., (1981), “Sosyal Psikolojide Tutumlar”, **İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi**, 10(1), ss. 121-138.
- Bekaroğlu, Edip A., (2015), “Post-Laik Türkiye? AK Parti İktidarları ve Güncellenen Laiklik Sözleşmesi”, **İnsan ve Toplum Dergisi**, 5(9), ss. 103-122.
- Bell Edward, etc., (2009), “The Origins of Political Attitudes and Behaviours: An Analysis Using Twins”, **Canadian Journal of Political Science**, Vol. 42, No.4, pp. 855-879. <https://www.jstor.org/stable/1035986> , [11.10.2018].
- Berkes, Niyazi (1984), **Teokrasi ve Laiklik**, İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Bingöl Yılmaz, Akgün Şener, (2005), “Demokratlıktan Muhafazakâr Demokratiğe: Demokrat Parti ile Adalet ve Kalkınma Partisinin Karşılaştırmalı Bir Analizi”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 9 (1), ss. 1-33.
- Bora, Tanıl, (2009), “AKP: Yeni Merkez Sağ”, **AKP Yeni Merkez Sağ mı?** haz. Ümit Kurt, Ankara: Dipnot Yayınları, ss. 123-130.
- Bora, Tanıl, (2017), **Cereyanlar (Türkiye’de Siyasi İdeolojiler)**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Boratav, Korkut, (2003), **Türkiye İktisat Tarihi (1908-2005)**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Bordens Kenneth S., Irwin A. Horowitz, (2008), **Social Psychology Third Edition**, United States of America: Freeload Press.
- Boston, Joshua, etc. (2018), “The Dynamic Relationship between Personality Stability and Political Attitudes”, **Public Opinion Quarterly**, 82(1), pp. 257-279. <https://doi.org/10.1093/poq/nfy001>, [11.12.2018].
- Bozkurt, Eda, (2018), Son Gelişmeler Işığında Türkiye’de Avrupa Birliği Algısı”, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C.32, S.2, ss. 267-288.

- Bressor-Pereira, Luiz C. (2017), “Two Forms of Capitalism: developmentalism and economic liberalism”, **Brazilian Journal of Political Economy**, Vol. 37, No. 4, pp. 680-703.
- Bulaç, Ali, (2010), **Göçün ve Kentin İktidarı (Milli Görüşten Muhafazakar Demokrasiye AK Parti)**, İstanbul: Çıra Yayınları.
- Canbolat, İbrahim, (2014), **Avrupa Birliği ve Türkiye**, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Canöz, Kadir, (2003), “Tutum Oluşturma Etkinliği Olarak Lobicilik”, **Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi**, C.2, S.4, ss. 21-29.
- Cizre, Ümit, (2013), “Yeni Bir Siyaset Tarzı: Türk Silahlı Kuvvetleri, Toplum ve Ak Parti”, **Türkiye’de Demokrasi, İslam ve Laiklik**, der. Ahmet T. Kuru ve Alfred Stepan, çev. Hande Tatoğlu, İstanbul: İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ss. 115- 138.
- Cizre Sakallıoğlu, Ümit, (1996), “Parameters and Strategies of Islam-State Interaction in Republican Turkey”, **International Journal of Middle East Studies**, S.28, ss 231-251.
- Clark, Alfred W., (1985), “The Effects of Unemployment on Political Attitude”, **Journal of Sociology**, 21(1), pp. 100-108.
- Coleman, James S., (1965), “Introduction: Education and Political Development”, **Education and Political Development**, ed. James Coleman, New Jersey: Princeton University Press, pp. 3-32.
- Connell, Robert W., (1967), “The Origins of Political Attitude: An Introduction”, **Politics**, 2(2), pp. 141-156.
- Çağlar Nudret, Köklü Pelin H. (2017), “Yeni Medyanın Siyasal İletişim Olarak Kullanımı: Partilerin Resmi Web Sitelerine Yönelik Bir Araştırma”, **Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi**, C.5, S.1., ss. 148-173.
- Çaha, Ömer, (2000), “Türkiye’de Siyasal Partiler ve Avrupa Birliği”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, C.13, S.2, ss. 163-172.
- Çaha, Ömer, (2008a), **Modern Dünyada Din ve Devlet**, İstanbul: Timaş Yayınları.

- Çaha, Ömer, (2008b), **Sivil Toplum, Aydınlar ve Demokrasi**, İstanbul: Plato Film Yayınları.
- Çaha, Ömer, (2008c), **Türkiye’de Seçmen Davranışı ve Siyasi Partiler**, Ankara: Orion Kitabevi.
- Çaha, Ömer, (2012), “Demokrasi”, **Siyaset Bilimi**, ed. Halis Çetin, Ankara: Orion Kitabevi, ss. 223-268.
- Çakır, Ruşen, (2005), “Milli Görüş Hareketi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık (6.cilt)**, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 544-603.
- Çetin, Halis, (2003), “Demokratik Meşruiyet Versus Karizmatik Meşruiyet”, **C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, 27(1), ss. 91-108.
- Çetin, Halis, “Liberalizmin Temel İlkeleri”, **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi (Doç. Dr. Feramuz Aydoğan’ın Anısına)**, C.2, S.1, ss. 219-237.
- Çiğdem, Ahmet, (2001), **Taşra Epiği-Türk İdeolojileri ve İslamcılık**, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Çınar, Menderes, (2014), “Demokrasi”, **Siyaset (Kavramlar, Kurumlar, Süreçler)**, ed. Yüksel Taşkın, İstanbul: İletişim Yayıncılık, ss. 203-250.
- Çınar, Menderes, (2015), **Vesayetçi Demokrasiden “Milli” Demokrasiye**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çolak, Yılmaz, (2015), “1923-1929 Dönemi Türkiye’de İç Politika”, **Osmanlıdan İkibinli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi (İç ve Dış Politika)**, ed. Adem Çaylak vd., Ankara: Savaş Yayınevi, 219-238.
- Dahl, Robert A., (2010), **Demokrasi Üzerine**, çev. Betül Kadioğlu, 2.Baskı, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Daver, Bülent, (1988), “Secularism in Turkey”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.43, S.1, ss. 29-40.
- Davutoğlu, Ahmet, (2001), **Stratejik Derinlik**, İstanbul: Küre Yayınları.

- Dawson, Paul A., (1979), “The Formation and Structure of Political Belief System”, **Political Behavior**, Vol. 1, No.2, pp. 99-122.
<https://www.jstor.org/stable/586138> ,[01.12.2018].
- Demirgil Bünyamin, Türkay Hakan, (2017), “Tarihsel Süreç İçerinde Faizin Kuramsal Açıdan Gelişimi”, **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C.18, S.2, ss. 131-160.
- Demirkanlıoğlu, Yahya, (2018), **Türkiye’de Muhafazakâr Sağ ve Kadın**, Bursa: Ekin Kitabevi.
- Demirkıran Özlem, vd., (2010), “Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde “Son Dönem”, **Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi**, C.3, S.1, ss. 57-75.
- Dikkaya Mehmet, Özyakışır Deniz, (2013), “Türkiye Ekonomisinde Radikal Dönüşüm: 1980-2002”, **Osmanlı’dan İki binli Yıllara Türkiye’nin Ekonomik Tarihi**, ed. Mehmet Dikkaya vd., Ankara: Savaş Yayınevi, ss. 183-212.
- Dinler, Zeynel, (2016), **İktisat**, 8.Basım, Bursa: Ekin Kitabevi.
- Dobb, Maurice, (1990), **Kapitalizmin Dünü ve Bugünü**, çev. Feyza Katur, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Doğan, Vahit, (1999), “Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri”, **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 7, S. 1-2, ss. 261-272.
- Doğan, Erhan, (2005), “The Historical and Discursive Roots of Justice and Development Party’s EU Stance”, **Turkish Studies**, 6 (3), ss. 421-437.
- Doğanay, Ülkü (2007), “AKP’nin Demokrasi Söylemi ve Muhafazakârlık: Muhafazakâr Demokrasi ve Eleştirel Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. 62, S.1, ss. 65-88.
- Doster, Barış, (2013), “Erbakan’ın Dış Politika Felsefesi ve Uygulamaları”, **Liderlerin Dış Politika Felsefesi ve Uygulamaları**, ed. Haydar Çakmak, İstanbul: Doğu Kitabevi, ss. 93-115.
- Dowd, Douglas F. (2006), **Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadi**, çev. Okan Gerçek, İstanbul: Yordam Kitap.

- Downs, Anthony, (1957a), **An Economic Theory of Democracy**, New York: Harper&Row Publications.
- Downs, Anthony, (1957b), “An Economic Theory of Political Action in a Democracy”, **Journal of Political Economy**, 65(2), pp. 145-150.
- Duman, M. Zeki, (2010), “Türkiye’de laiklik sorununun siyasal temelleri”, **Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi**, 7(2), ss. 284-303.
<http://www.InsanBilimleri.com>[08.01.2019].
- Dura, Cihan, (1995), “Türkiye ve Avrupa Birliği İlişkiler”, **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, S. 12, ss. 1-23.
- Duverger, Maurice, (1986), **Siyasal Rejimler**, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Duverger, Maurice, (1993), **Siyasi Partiler**, çev. Ergun Özbudun, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Duverger, Maurice, (2004), **Siyaset Sosyolojisi**, çev. Şirin Tekeli, 7. Basım, İstanbul: Varlık Yayınları.
- Easton David, Dennis Jack, (1965), “The Child’s Image of Government”, **The Annals of American Academy of Political and Social Science**, Vol. 361, pp. 40-57. <https://www.jstor.org/stable/1035986>, [30.11.2018].
- Elster, John, (1998), “Introduction”, **Deliberative Democracy**, ed. Jonh Elster, Cambridge (UK): Cambridge University Press, pp. 1-18.
- Emini, Filiz T., (2013), “Sivil Toplum Kuruluşlarının Politika Belirleme Sürecindeki Rolü: TÜSİAD Örneği, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 36, ss. 43-56.
- Erbakan, Necmettin, (1971), *Türkiye ve Ortak Pazar*, İzmir.
- Erbakan, Necmettin, (1989), “Demokrasi Kurultayı Konuşması”, 29.04.1989, Ankara.
- Erbakan, Necmettin, (1991a), *Adil Ekonomik Düzen*, Ankara.
- Erbakan, Necmettin, (1991b), **Türkiye’nin Temel Meseleleri**, yay.haz. Hasan Hüseyin Ceylan, <https://tr.scribd.com/doc/162451168/TURKIYE-NIN-TEMEL-MESELELERI-NECMETTIN-ERBAKAN> [03.03.2019].

- Erbakan, Necmettin, (2003a), “Saadet Partisi 1. Olağan Büyük Kongre Konuşması”, 11.05.2003, http://www.esam.org.tr/pdfiler/siyasi_dokumanlar/5%20SP/sp_2003_1._olagan_buyuk_kongresi-necmettin_erbakan.pdf [05.03.2019].
- Erbakan, Necmettin, (2003b), “Basın Toplantısı Konuşması”, 14.05.2003, Ankara.
- Erbakan, Necmettin, (2013), **Davam**, Ankara: Milli Gazete Ankara Kitap Kulübü.
- Erbakan Necmettin, (2017), **Yeni Bir Dünya Düzeni ve Adil Düzen**, 3.baskı, Ankara: ESAM Yayınları.
- Erdoğan, Mustafa, (2000), **Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji**, Ankara: Liberte Yayınları.
- Erdoğan, Mustafa (2012), “Müzakereci Demokrasi ve Sınırları”, **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, s.22, ss. 25-43.
- Erdoğan, Recep T. (2004), “Önsöz ve Konuşma Metni”, **Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu**, 15.01.2004, İstanbul.
- Es-Sadr, Muhammed B., (1978), **İslâm Ekonomi Doktrini**, çev. Mehmet Keskin ve Saadettin Ergün, İstanbul: Hicret Yayınları.
- Ergil, Doğu, (1989), “Laiklik Üzerine Düşünceler: “Türkiye Örneği”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.44, S.3, ss. 1-47.
- Ete, Hatem, (2003), “Modernleşme ve Muhafazakarlık Kısacasında Türkiye’de İslamcılığın Gelişimi”, **Tezkire**, 33, ss. 42-63.
- Fazio, Russel H., Olson, Michael A., (2003), Attitudes: Foundations, Functions and Consequences, M. A. Hogg and J. Cooper (ed.), **The Sage Handbook of Social Psychology**, London: Sage Publications, ss. 139-160.
- Fırlalı, Ethem R. (2016), **Laiklik**, Ankara: Panama Yayıncılık.
- Ftergioti, Stamatia, (2017), “Neighbors and Friends: The Effect of Globalization on Party Positions”, **MPRA Paper(No: 76662)**, <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/id/eprint/76662> [14.01.2018].
- Fulcher, James, (2004), **Capitalism: A Very Short Introduction**, New York: Oxford University Press.

- Garzia, Diego, (2013), "The Rise of Party/Leader Identification in Western Europe", **Political Research Quarterly**, 66(3), pp.533-544.
- Gavrilov, Doina, (2019), "Europeanization of Turkey and the Long Way to EU Membership", **International Letters of Social and Humanistic Sciences**, Vol. 86, pp. 1-9.
- Gerber, Alan S., vd., (2010), "Personality and Political Attitudes: Relationship across Issues Domains and Political Contexts", **Americal Political Science Review**, 104(1), pp. 111-123. <https://www.jstor.org/stable/27798542>, [10.12.2018].
- Gökçe, Ali F., (2013), "Siyasi Partilerde Parti İçi Demokrasi ve Disiplin Algısı: Türkiye", **Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi**, 5 (9), ss. 65-79.
- Gözen, Ramazan, (2009), **Türkiye'nin Dış Politikası**, Ankara: Palme Yayıncılık.
- Gül, Hüseyin, (2008), "Demokrasi Kuramları Bağlamında AKP'nin Yeni Anayasa Girişiminin ve Demokrasi Anlayışının Bir Değerlendirilmesi", **Toplum ve Demokrasi Dergisi**, 2(2), ss.159- 180.
- Gülalp, Haldun, (1999), "Political Islam in Turkey: The Rise and Fall of Refah Party", **The Muslim World**, 89(1), pp. 22-41.
- Gülalp, Haldun, (2002), **Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal İslam'ın Temelleri**, İstanbul: Metis Yayınları.
- Günel, Erdoğan, (2009), **Türkiye'de Demokrasinin Yüzyıllık Serüveni (1908-2008)**, İstanbul: Karakutu Yayınları.
- Güven, Süleyman, (2016), "Türkiye'de Siyasal Hayatta Dönüşüm ve Lider Odaklı Siyaset", **Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi**, C.9, S.3, ss. 90-118.
- Hatemi, Peter K., Verhulst, Brad, (2015), "Political Attitudes Develop Independently of Personality Traits", **PLOS ONE**, 10(3). [10.1371/journal.pone.0118106](https://doi.org/10.1371/journal.pone.0118106) , [11.12.2018].

- Haupt, Andrea B., (2010), “Parties’ Responses to Economic Globalization”, **Party Politics**, 16(1), pp. 5-27.
- Held, David, (2006), **Models of Democracy**, 3rd Edition, MA: Polity Press.
- Heper, Metin (2011), **Türkiye’nin Siyasal Hayatı**, İstanbul: Doğan Kitap.
- Heywood, Andrew, (2007), **Siyaset**, çev. Bekir Berat Özipek vd., İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hyman, Herbert H. (1959), **Political Socialization: A Study in the Psychology of Political Behavior**, Glencoe: The Free Press.
- İçener, Erhan, (2016), “Turkey-EU Relations after the Failed 15 Coup Attempt”, **Bilig**, Ağustos 2016, ss. 69-87.
- İnat Kemal, Duran Burhanettin, (2006), “AKP Dış Politikası: Teori ve Uygulama”, **Doğu’dan Batı’ya Dış Politika: AK Partili Yıllar**, der. Zeynep Dağı, Ankara: Orion Kitabevi, ss. 15-70.
- İnceoğlu, Metin, (2011), **Tutum, Algı, İletişim**, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Kaan, Oğuz, (2014), “Siyasal Temsil- Partiler ve Parti Sistemleri”, **Siyaset Bilimine Giriş**, Ed. Önder Kutlu, İstanbul: Lisans Yayıncılık, ss. 283-209.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem, Cemalcılar, Zeynep, (2014), **Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş**, 16. Basım, İstanbul: Evrim Yayınevi.
- Kahraman, Hasan B., (2007), **AKP ve Türk Sağı**, söy. Recep Yener, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Kalender, Ahmet, (1999), “Mesaj Stratejilerinin Planlanmasında Siyasal Tutum ve Motivasyon Ölçümlerinin Önemi”, **Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi**, 1(1), ss. 91-98.
- Kapani, Münici, (2007), **Politika Bilimine Giriş**, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Kaplan, İbrahim, (1997), “Atatürk’ün Hukuk ve Laiklik Anlayışı”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 52(1), ss. 359-365.
- Karluk, Rıdvan (2014), **Avrupa Birliği**, İstanbul: BETA Basım Yayım Dağıtım.
- Karpat, Kemal H., (2010), **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul: Timaş Yayınları.

- Kazancıgil, Ali, (2010), “Alaturka Laiklik: Devletin Din ve Etnik Milliyetçilik ile Bulanık İlişkileri”, **Avrupa Birliği, Demokrasi ve Laiklik (Semih Vaner’in Anısına)**, haz. Cengiz Çağla ve Haldun Gülalp, İstanbul: Metis Yayınları, ss. 186-205.
- Keyman, Fuat, (2000), **Türkiye’de Radikal Demokrasi**, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Keyman E. Fuat, Öniş Ziya, (2007), **Turkey Politics in a Changing World (Global Dynamics and Domestic Transformations)**, İstanbul: İstanbul Bilgi University Press.
- Keyman, Fuat, (2010), Avrupa’da ve Türkiye’de Sivil Toplum, <http://stgm.org.tr/tr/icerik/detay/avrupa-da-ve-turkiye-de-sivil-toplum> [12.01.2019].
- Kıraç Selda, İlhan Buket, (2010), “Avrupa Birliği Oluşum Süreci ve Ortak Politikalar”, **Milli Eğitim Dergisi**, S. 188, ss. 191-201.
- Kışlalı, Ahmet T., (1987), **Siyaset Bilimi**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Yayınları.
- Kışlalı, A. Taner, (1994), **Kemalizm Laiklik ve Demokrasi**, 3.baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- Kiriş, Hakan M., (2012), “Türkiye’de Rekabetçi Siyasal Partilerin Dönüşümü: Post-80 Sisteminde Eski Yeni Partilerin Yükselişi ve Düşüşü”, **Toplum ve Demokrasi**, S.13-14, ss. 25-53.
- Komşuoğlu, Ayşegül, (2007), “Türkiye Ermenilerinin Siyasal Tutum ve Davranışları Üzerine Notlar”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 62(1), ss. 149-164.
- Konuralp Emrah, Adaş Sündüs, (2018), “Ya Brexit Sonrası? Birleşik Krallık’ın AB’den Kopuş Dönemeci ve Alternatifleri”, **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.7, S.2, ss. 518-540.
- Kurt, Hanifi, (2014), Politik Kültür ve İletişim, **Siyaset Bilimi**, ed. Halis Çetin, Ankara: Orion Kitabevi, ss. 321-358.
- Kuru Ahmet T., Stepan Alfred, (2013), “Bir “İdeal Tip” ve Skala Olarak Laiklik: Türkiye, Fransa ve Senegal Karşılaştırması”, **Türkiye’de Demokrasi**,

- İslam ve Laiklik**, der. Ahmet T. Kuru ve Alfred Stepan, çev. Hande Tatoğlu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ss. 91-114.
- Küçükağa, Ahmet, (1996), **Türkiye’de Laiklik Serüveni**, İstanbul: Emre Yayınları.
- Küçükcan, Talip (2003), “İslam Dünyasında Laiklik”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/laiklik#2-islam-dunyasinda-laiklik>[12.02.2019].
- Landau, Jacop, (1976), “The National Salvation Party”, **Reprinted from: Asian and African Studies**, Vol. 11, No.1, Jerussalem Academic Press.
- La Palombara, Joseph, Weiner, Myron, (1966), “The Origin and Development of Political Parties”, **Political Parties and Political Development**, Eds. Joseph La Palombara and Myron Weiner, Princeton: Princeton University Press, pp. 3-42.
- Lewis, Bernard, (1993), **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, çev., Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Lewis, Bernard, (2003), **Demokrasinin Türkiye Serüveni**, çev. Hamdi Aydoğan ve Esra Ermert, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Lijphart, Arend, (1999), **Patterns of Democracy**, Second Edition, New Heaven & Lavoen: Yale University Press.
- Lipset, Seymour M. (1960), **Political Man: The Social Bases of Politics**, NY: Doubleday & Company, Inc.
- Loewenstein, Karl, (2004), “Militant Democracy and Fundamental Rights, I, II”, **Militant Democracy**, ed. Andras Sajo, Utrecht: Eleven International Publishing, pp.231-262.
- Luizard, Pierre J., (2013), **İslam Topraklarında Otoriter Eğilimler**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Maclure Jocelyn, Taylor Charles, (2015), **Laiklik ve İnanç Özgürlüğü**, çev. İlhan Güllü, İstanbul: İskenderiye Kitap.

- Marcou, Jean, (2010), “Fransa’da ve Türkiye’de Laikliğin Güncel Dönüşümleri”, çev. Emine Sarıkartal, **Avrupa Birliği, Demokrasi ve Laiklik (Semih Vaner’in Anısına)**, haz. Cengiz Çağla ve Haldun Gülalp, İstanbul: Metis Yayınları, ss. 223-243.
- Marshall, Gordon, (1999), **Sosyoloji Sözlüğü**, çev. Osman Akınhay Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- McCormick, John, (1999), “Understanding the European Union”, **The European Union Series**, eds. Neill Nugent etc., Hampshire: Macmillan Press.
- McCormick, John, (2015), **Avrupa Birliği Siyaseti**, çev. Doğançan Özsel, Ankara: Adres Yayınları.
- Mert, Nuray, (1994), **Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış**, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Meynaud, Jean, Lancelot, Alain, (1964), **Les Attitudes Politiques**, Paris: Presses Universitaires De France.
- Millî Eğitim Bakanlığı (MEB), (1983), **Cemiyet İçinde Fert**, çev. Mümtaz Turhan, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Narlı, Nilüfer, (1994), “Türkiye’de Laikliğin Konumu”, **Cogito**, S. 1 (Yaz), ss.23-31.
- Nas, Çiğdem, (2015), “Türkiye-AB İlişkilerinde Süreklilik ve Değişim: 2002-2014”, **2000’li Yıllarda Türk Dış Politikası: Fırsatlar, Riskler ve Krizler**, der. Özden Zeynep Oktav ve Helin Sarı Ertem, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, ss. 165-199.
- Nebati, Nureddin (2014), **Milli Görüşten Muhafazakar Demokrasiye**, 7. Baskı, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Niemi Richard G., Klinger Jonathan D., (2012), “The Development of Political Attitudes and Behaviour Among Young Adults”, **Australian Journal of Political Science**, 47(1), pp. 31-54.
<https://doi.org/10.1080/10361146.2011.643167> [9.12.2018].
- Noel, Hans, (2013), **Political Ideologies and Political Parties in America**, NY: Cambridge University Press.

- Okumuş, Ejder, (2014), “Din ve Sosyalleşme”, **Turkish Studies**, 9(11), ss. 429-454.
<http://turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=7398&Detay=Ozet> ,
[11.12.2018].
- Okutan, M. Çağatay, (2006), “Adalet ve Kalkınma Partisi: Muhafazakâr Demokrat mı, Hristiyan Demokrasinin Müslüman Versiyonu Mu?”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 8(1), ss. 307-324.
- Ortaylı, İlber, (2007), “Osmanlı Devleti’nde Laiklik Hareketleri Üzerine”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul: Alfa Akademi Basın Yayın Dağıtım, ss. 157-170.
- Öktem, Niyazi, (1994), “Dinler ve Laiklik”, **Cogito**, S. 1, ss. 33-49.
- Öniş, Ziya, (1998), **State and Market (The Political Economy of Turkey in Comparative Perspective)**, İstanbul: Boğaziçi University Press.
- Özbudun, Ergun, (1983), **Siyasal Partiler**, 4. Baskı, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Özbudun, Ergun, (2006), “From Political Islam to Conservative Democracy: The Case of Justice and Development Party in Turkey”, **South European Society & Politics**, 11 (3-4), pp. 543-557.
- Özbudun Ergun, Hale William, (2010), **Türkiye’de İslamcılık, Demokrasi ve Liberalizm (AKP Olayı)**, çev. Ergun Özbudun ve Kadriye Göksel, İstanbul Doğan Kitap.
- Özdemir, Gürbüz, (2018), “Huntington’un Demokratikleşme Dalgaları Bağlamında Türk Demokratikleşmesine Bir Bakış ve 15 Temmuz’un Önemi”, **Sakarya İktisat Dergisi**, C.7, S.1, ss. 27-51.
- Özdemir, Hakan, (2015), “28 Şubat Süreci Arifesinde ve Ertesinde İki Millî Görüş Partisi: Refah Partisi (RP)- Fazilet Partisi (FP) (Karşılaştırmalı Bir Analiz)”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 20(2), ss. 165-193.
- Özdemir Hakan, Çiftlikçi Ahmet, (2015), “Avrupa Birliği’ne (AB) Üyelik Sürecinde Türkiye’de Hukuk Devleti’nin Dönüşümü: Helsinki Zirvesi’nden

- Günümüze İç Hukukta Yapılan Düzenlemeler Üzerine”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.25, S.1, ss. 123-144.
- Özipek, Bekir B., (2012), “Adalet ve Kalkınma Partisi (Ak Parti) Dönemi İç ve Dış Politika (2002-...), **Osmanlıdan İkibinli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi (İç ve Dış Politika)**, ed. Adem Çaylak, vd., Ankara: Savaş Yayınevi, ss. 671-691.
- Özsoy, İsmail, (1995), “Faiz”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, 12. Cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Pıçak, Murat, (2012), “Faiz Olgusunun İktisadi Düşünce Tarihindeki Gelişimi”, **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.1, No. 4, ss. 61-92.
- Pinder, John, (2001), **The European Union: A Very Short Introduction**, NY: Oxford University Press.
- Rand, Ayn, (2005), “Kapitalizm Nedir?”, çev. Necdet Kandemir, **Liberal Düşünce Dergisi**, C.10, S.37, ss. 165-184.
- Ranney, Austin, (1968), “The Concept of Party”, **Political Research and Political Theory**, Ed. Oliver Garceau, Cambridge: Harvard University Press, pp. 143-162.
- Reisman, George, (1998), **Capitalism (A Treatise on Economics)**, Ottawa: Jameson Books.
- Rodee, Carlton C. etc., (1983), **Introduction to Political Science**, Fourth Edition, Singapore: McGraw- Hill Book.
- Rosenberg, Max, (1942), “Analyzing Political Attitude”, **The Social Studies**, Vol.33, No. 2, pp. 68-70.
- Saadet Partisi Programı, (2001), Ankara.
- Saadet Partisi Programı, (2010), Ankara.
- Saadet Partisi Programı, (2014), 04.05.2014, Ankara.
- Saadet Partisi Seçim Beyannamesi (2002), *Acil Onarım ve Atılım Programı*, 03.10.2002, Ankara.

- Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, (2007), https://kurzman.unc.edu/files/2011/06/Saadet_Partisi_2007_beyan_a.pdf [02.03.2019]:
- Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, (2011), *Geliyoruz! Bolluk, Bereket, Refah Geliyor!*, 12.06.2011, Ankara.
- Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, (2015), *1 Kasım 2015 Genel Seçimleri*, Ankara.
- Saatçioğlu, Beken, (2014), “AKP’s Europeanization in Civilization Rule of Law and Fundamental Freedoms: The Primacy of Domestic Politics”, **Journal of Balkans and Near Eastern Studies**, Vol. 16, No: 1, pp. 86-101.
- Safi, İsmail, (2007), **Türkiye’de Muhafazakâr Siyaset ve Yeni Arayışlar**, Ankara: Lotus Yayınevi.
- Sajo, Andras (2004), “Militant Democracy and Transition towards Democracy”, **Militant Democracy**, ed. Andras Sajo, Utrecht: Eleven International Publishing, pp. 209-230.
- Sakal, Mustafa, (1998), Siyasal Karar Alma Sürecinde Yer Alan Aktörler ve Roller”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.12, S.1, ss. 211-230.
- Sambur, Bilal, (2009), “Türkiye’de Din Özgürlüğü, Laisizm ve Resmi İdeoloji”, **Liberal Düşünce Dergisi**, 14(55), ss. 41-59.
- Samur, Hakan, (2015), “AB ile İlişkilerin Türkiye’deki Demokratikleşme Sürecine Etkisi”, **Osmanlı’dan Cumhuriyete Türkiye’de Siyasal Hayat**, ed. Ahmet Karadağ, Malatya: BİLSAM Yayınları, ss. 413-446.
- Sarıbay, Ali Y., (1985), **Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası**, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Sarıbay, Ali Y., (1998), **Siyasal Sosyoloji**, İstanbul: Der Yayınları.
- Sarıbay, Ali Y., (2001), **Türkiye’de Demokrasi ve Politik Partiler**, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Sartori, Giovanni, (2005), **Parties and Party Systems**, Colchester (UK): ECPR Press.

- Savcı, Bahri, (1964), “Laiklik Prensibinin Türkiye Şartları İçinde Mütalaası”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 19(2), ss. 139-153.
- Savcı, Bahri (1965), “Türkiye’nin Şartları Açısından Siyasal Partiler Rejimine Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 20(1), ss. 147-197.
- Sayari, Sabri, (2004), “The Changing Party System”, **Politics, Parties & Elections in Turkey**, Ed. Sabri Sayari and Yılmaz Esmer, Colorado: Lynne Rienner Publishers, pp. 9-32.
- Sever Erşan, Dikkaya Mehmet, (2013), “AK Parti Döneminin Ekonomi Politikası”, **Osmanlı’dan İtibari Yıllara Türkiye’nin Ekonomik Tarihi**, ed. Mehmet Dikkaya vd., Ankara: Savaş Yayınevi, ss. 215-239.
- Schmidt, Manfred G., (2002), **Demokrasi Kurumlarına Giriş**, çev. M. Emin Köktaş, Ankara: Vadi Yayınları.
- Schumacher, Gijss, etc., (2013), “Why Do Parties Change Position? Party Organization and Environmental Incentives”, **The Journal of Politics**, 75(2), pp. 464-477.
- Seyidoğlu, Halil, (1992), “Faiz”, **Ekonomik Terimler (Ansiklopedik Sözlük)**, İstanbul: Güzem Can Yayınları.
- Sigel, Roberta, (1965), “Assumptions about the Learning of Political Values”, **The Annals of American Academy of Political and Social Science**, Vol. 361, pp. 1-9.
- Sosyal Bilimler El Sözlüğü, (2003), ed. Erhan Arda, İstanbul: ALFA Basım Yayım Dağıtım.
- Soytürk, Mehmet, (2017), “Büyük Britanya’nın Avrupa Birliği ile İlişkisi ve Brexit”, **Uluslararası Bilimsel Araştırmalara Dergisi**, 2 (4), ss. 72-83.
- Strömback Jesper, Aelst Peter V., (2013), “Why political parties adapt to media: Exploring the fourth dimension of mediatization”, **The International Communication Gazette**, 75 (4), pp.341-358.
- Subaşı, Necdet, (2017), **Din Sosyolojisi**, İstanbul: Dem Yayınları.

- Şahin, Hüseyin, (2007), **Türkiye Ekonomisi**, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Şerif, Mardin, (2008), **Din ve İdeoloji**, 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları
- Şerif, Muzaffer, Şerif, Carolyn W., (1996), **Sosyal Psikolojiye Giriş**, C. II, çev. Mustafa Atakay ve Aysun Yavuz, İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Şur, Sükrü (2015), “Demokrat Parti ve Atatürk’ün Üç İlkesi: Cumhuriyetçilik, Laiklik ve Devletçilik”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 56, ss. 147-176.
- Tanilli, Server, (1983), **Devlet ve Demokrasi**, İstanbul: Say Kitap Pazarlama.
- Taylor, Shelley E., etc., (2006), **Social Psychology**, (Twelfth Edition), New Jersey, USA: Pearson Education, Inc.
- TBMM Tutanak Dergisi, (2002), Dönem 22, C.1, 3. Birleşim, 23.11.2002, ss. 41-59.
- TBMM Tutanak Dergisi, (2003), Dönem 22, C.8, 49. Birleşim, 18.3.2003. ss. 118-137.
- Telatar, Funda, (1998), “Makroekonomi-Siyaset İlişkileri: Politik Devresel Dalgalanmalar”, **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, C. 9, S. 31, ss. 37-60.
- Tepeli Ersin, Aydın A. Hamdi, (2015), “Avrupa Birliği ve Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Gelişme Trendi”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.5, S.1, ss. 29-44.
- Tezcan Ercüment, Aras İlhan, (2015), “Adalet ve Kalkınma Partisi’nde Euroseptisizm: Avrupa Birliği Desteğinin Eleştiriye Dönüşümü”, **Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi**, C.11, S. 41, ss. 1-35.
- Teziç, Erdoğan, (1998), **Anayasa Hukuku**, 5. Basım, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Thomas, L. Eugene, (1971), “Political Attitude Congruence between Politically Active Parents and College-Age Children: An Inquiry into Family Political Socialization”, **Journal of Marriage and Family**, Vol. 33, No. 2, pp. 375-386.
- Toprak, Binnaz, (1992), “Dinci Sağ”, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, der. İrvin Cemil Schick ve E. Ahmet Toprak, İstanbul: Belge Yayınları, ss. 237-254.

- Toprak, Binnaz, (2005), “Islam and Democracy in Turkey”, **Turkish Studies**, 6(2), pp. 167-186.
- Torney, Judith V., (1970), “Contemporary Political Socialization in Elementary Schools and Beyond”, **The High School Journal**, 54(2), pp. 153-163.
<https://www.jstor.org/stable/40365881> , [14.12.2018].
- Tosun Gülgün E., Tepeciklioğlu Elem E., (2012), “Sivil Toplum ve Baskı Grupları”, **Siyaset Bilimi**, ed. Halis Çetin, Ankara: Orion Kitabevi, ss. 393-431.
- Tosun, Tanju, Tepeciklioğlu, Ali O., (2014), “Siyasi Partiler, Siyasi Katılım ve Propaganda”, **Siyaset Bilimi**, Ed. Halis Çetin, Ankara: Orion Kitabevi, ss. 361-390.
- Tögel, Akif,(2017), “Anayasal ve Militan Demokrasi Algısı Üzerine”, **Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi**, S.1, ss.105-130.
- Tunaya, Tarık Z., (1975), **Anayasa Hukuku**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Tuncay, Suavi, (1996), **Parti içi Demokrasi ve Türkiye**, İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Tunç, Hasan, (2008), “Demokrasi Türleri ve Müzakereci Demokrasi Kavramı”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.12, S. 1-2, ss. 1113-1132.
- Turan, Erol, (2014), **Siyaset Bilimine Giriş**, Konya: Palet Yayınları.
- Tür Özlem, Han Ahmet K. (2015), “2000’li Yıllarda Türk Dış Politikasını Anlamak”, **2000’li Yıllarda Türk Dış Politikası: Fırsatlar, Riskler ve Krizler**, der. Özden Zeynep Oktav ve Helin Sar Ertem, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, ss. 13-46.
- Türk Dil Kurumu (TDK) Sözlük, (2005),Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), (2011), Milletvekili Genel Seçimleri (1923-2011), Ankara.
- Uslu, Ateş, (2017), “Demokrasi”, **Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler**, haz. Gökhan Atılğan ve E. Attila Aytekin, İstanbul: Yordam Kitap, ss. 137-151.

- Utkulu, Utku, (2001), "The Turkish Economy: Past and Present", **Turkey since 1970**, ed. Debbie Lovatt, New York: Macmillan Press, pp. 1-31.
- Uysal, Ceren, (2001), "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Tarihsel Süreci ve Son Gelişmeler", **Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi**, S.1, ss. 140-153.
- Ülger, Uğur, (2017), "Siyasal İslam'ın AB'ye Bakışı: Milli Görüş Hareketi Örneği", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 4 (29), ss. 619-632.
- Üzümcü Adem, etc., (2012), "Türkiye'de İktisadi Dönüşümler ve Politik Yansımaları", **Osmanlı'dan İkibinli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi (İç ve Dış Politika)**, ed. Adem Çaylak vd., Ankara: Savaş Yayınevi, ss. 695-742.
- Wallerstein, Immanuel, (1991), **Tarihsel Kapitalizm**, çev. Necmiye Alpay, İstanbul: Metis Yayınları.
- Weber, Max, (1999), **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, çev. Zeynep Gürata, Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Weissenbach, Kristina, (2010), **Political Parties and party types- Conceptual approaches to the institutionalization of political parties in transitional states: The Case of the Philippines**, Maketi City: Konrad-Adenaver-Stiftung.
- Yavuz, M. Hakan, (1997), "Political Islam and the Welfare Party in Turkey", **Comparative Politics**, 30(1), pp. 63-82.
- Yavuz, Hakan, (2011), **Erbakan'dan Erdoğan'a Laiklik, Demokrasi, Kürt Sorunu ve İslam**, çev. Leman Adalı, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Yazgıç, Suavi K., (2005), **Avrupa Birliği**, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Yerdelen, Betül, K. (2014), "Demokrasi", **Siyaset Bilimine Giriş**, ed. Önder Kutlu, İstanbul: Lisans Yayıncılık, ss. 169-190.
- Yeşilada, Birol A. (2002), "Realignment and Party Adaptation: The Case of Refah and Fazilet Parties", **Politics, Parties & Elections in Turkey**, ed. Sabri Sayarı and Yılmaz Esmer, Colorado: Lynne Rienner Publishers, pp. 157-177.

Yücekök, Ahmet N., (1987), **Siyaset 'in Toplumsal Tabanı (Siyaset Sosyolojisi)**, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi.

Yücel, M. Serhan (2006), **Türkiye'nin Siyasal Partileri (1959-2005)**, İstanbul: Alfa Yayınları.

Zürcher Erik J. (2015). **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner, İstanbul; İletişim Yayınları.

İnternet Kaynakları

2023 Siyasi Vizyonu, (2015), *AK Parti 4. Olağan Büyük Kongre*, Ocak 2015, <http://www.akparti.org.tr/media/272148/2023-vizyonu.pdf> [03.03.2019].

A Haber, (2013), “Gelin Türkiye’yi Şanghay İş birliği Teşkilatına Alın”, A Haber, 22.11.2013, <https://www.ahaber.com.tr/gundem/2013/11/22/gelin-turkiyeyi-sangay-isbirligi-teskilatina-alin>. [27.02.2019].

A Haber, (2016), “AK Parti’de Binali Yıldırım Dönemi”, 19.05.2016, <https://www.ahaber.com.tr/gundem/2016/05/19/ak-partide-binali-yildirim-donemi> [14.02.2019].

AB Bakanlığı, (2016), *Türkiye’nin Yeni Avrupa Birliği Stratejisi*, https://www.ab.gov.tr/files/5%20Ekim/turkiyenin_yeni_ab_stratejisi.pdf [12.04.2019].

AB Bakanlığı, (2017), *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Önemli Tarihler*, https://ab.gov.tr/siteimages/2017_08/kronoloji.pdf [04.03.2019].

AK Bülten, (2014), “AK Parti İstanbul İl Başkanlığı Teşkilat İçi Haftalık Bülteni”, 14-21.07.2014, <http://www.akpartiistanbul.com/akbulten/249/files/249.pdf> [15.03.2019].

Anavatan Partisi Programı, (1983), <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/693/199607439.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. [09.01.2019].

BBC News Türkçe, (2017), *Cumhurbaşkanı Erdoğan: Bizim Avrupa Birliği Üyeliğine ihtiyacımız kalmadı*, 01.10.2017, <https://www.bbc.com/turkce/41461446> [02.03.2017].

- Benim OY’um, (2016), *Necmettin Erbakan’ın Anlatımıyla “İSLAM VE LAİKLİK”*, 25.09.2016 (video dosyası), Alındığı yer: <https://www.youtube.com/watch?v=8kGxMbNBUL4> [10.04.2019].
- Dış İşleri Bakanlığı, *Dış İşleri Bakanı Davutoğlu: AB üyeliği yarım asırdır stratejik hedefimiz oldu ve böyle kalmaya devam edecek*, <http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-davutoglu-ab-uyeligi-yarim-asirdir-stratejik-hedefimiz-oldu-ve-boyle-kalmaya-devam-edecek.tr.mfa> [02.03.2019].
- Elektronik Demokrasi Partisi Tüzüğü, <https://www.eparti.org/public/eParti-Tuzuk-20141205.pdf> [20.12.2018].
- European Commission, (2019), https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/check-current-status_en [22.02.2019].
- European Union, (2018), **The European Union: What it is and what it does**, Publication Office of European Union, Luxembourg, <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/715cfcc8-fa70-11e7-b8f5-01aa75ed71a1/language-en> [09.02.2019].
- European Union, Official Website of EU,(2019), https://europa.eu/european-union/index_en [21.02.2019].
- France’s Constitutions of 1958, https://www.constituteproject.org/constitution/France_2008.pdf?lang=en [14.01.2019].
- Germany Constitution of 1949, https://www.constituteproject.org/constitution/German_Federal_Republic_2012.pdf [14.01.2019].
- Haber7.com, (2017), “Kamalak: dinimiz değişmedikçe AB’ye giremeyiz”, 23.06.2013, <http://www.haber7.com/partiler/haber/1041920-kamalak-dinimiz-degismedikce-abye-giremeyiz> [03.02.2019].
- İnternet Haber, (2006), “Erdoğan: Tutucu değiliz”, 06.05.2006, <https://www.internethaber.com/erdogan-tutucu-degiliz-18028h.htm> [02.02.2019].

- İnternet Haber, (2015), *Erdoğan'dan Olay Açıklama: Yalvaracak Değiliz*, 24.01.2015, <https://www.internethaber.com/erdogandan-olay-aciklama-yalvaracak-degiliz-759235h.htm> [03.03.2019].
- Kanal Milli Görüş, (2017), *ERBAKAN: "Erbakan Laiklik Kaldırılsın Dedi Diyen SÜTÜ BOZUKTUR" Sözü'nün Açıklanması (Mart 1993)*, Alındığı yer: <https://www.youtube.com/watch?v=ThTlvnzJMfs> [10.04.2019].
- Kuru, Hasan H., (2017), *Erbakan Hoca Açıklıyor "Laiklik Nedir, Ne Değildir"*, 11.07.2017 (video dosyası), Alındığı yer: <https://www.youtube.com/watch?v=-mAsmJxWJgM> [10.04.2019].
- NTV, (2018), "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Faiz konusundaki hassasiyetim değişmedi", 13.09.2018, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/cumhurbaskani-erdoganfaiz-konusundaki-hassasiyetim-degismedi,cd0yRWVJ1kqNXrr-qY6Waw> [03.04.2019]
- Sesli Sözlük, "Faiz", <https://www.seslisozluk.net/faiz-nedir-ne-demek/> [12.02.2019].
- Siyasi Partiler Kanunu (1983), Kanun No: 2820, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2820.pdf>, [27.12.2018].
- Spain's Constitution of 1978, https://www.constituteproject.org/constitution/Spain_2011.pdf?lang=en [14.01.2019].
- Sputnik Türkiye, (2018), "Egemen Bağış: Türkiye alternatifsiz değil, AB ise Türkiye'nin olmazsa olmazı değil", 28.08.2018, <https://tr.sputniknews.com/columnists/201808281034938126-egemen-bagis-turkiye-avrupanin-yasadigi-sorunlarin-panzehiridir/>, [21.2.2019].
- Swiss Confederation Federal Department of Foreign Affairs, (2018), *European Union*, https://www.eda.admin.ch/dam/dea/en/documents/folien/Folien-EU_en.pdf [21.02.2019].
- Treaty Establishing A Constitution for Europe (2005), Luxembourg: Office for Official Publication of the European Communities, https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_establishing_a_constitution_for_europe_en.pdf [22.02.2019].

- Time Türk, (2016), “AK Parti’den laiklik açıklaması”, 24.04.2016, <https://m.timetürk.com/ak-parti-den-liaklik-aciklamasi/haber-141386> [11.03.2019].
- Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası , <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>[20.12.2018].
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, (2017), *Kanun No: 6771*, 21.01.2017, [https:// www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6771.html](https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6771.html) [11.02.2019].
- Twitter, Temel Karamollaoğlu Resmi Hesabı, https://twitter.com/t_karamollaoglu/status/1072895420286820353 [04.03.2019].
- Yüksek Seçim Kurulu (YSK), (2004), “28 Mart 2004 Tarihinde Yapılan Mahalli İdareler Genel Seçimi”, 11.05.2004, <http://www.ysk.gov.tr/tr/28-mart-2004-mahalli-idareler-genel-secimleri/2818> [03.02.2019].
- Yüksek Seçim Kurulu (YSK), (2009), “29/03/2009 Genel Mahalli İdareler Seçim Sonucu”, 11.05.2009, <http://www.ysk.gov.tr/tr/29-mart-2009-mahalli-idareler-genel-secimleri/2820> [03.02.2019].
- Yüksek Seçim Kurulu (YSK), (2014), “30 Mart 2014 Mahalli İdareler Genel Seçimi/Belediye Başkanlığı Seçimleri Sonucu”, <http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2014MahalliIdareler/BelediyeBaskanligi2014.pdf> [03.02.2019].
- Yüksek Seçim Kurulu (YSK), (2015), “2015/ 1415 Sayılı Kurul Kararı”, <http://www.ysk.gov.tr/tr/7-haziran-2015--25-donem-milletvekili-genel-secimi/3304> [04.02.2019].
- Yüksek Seçim Kurulu, (YSK), (2018), Cumhurbaşkanlığı Seçimi ve 27.Dönem Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları (2018/952- 2018/953 Sayılı Kurul Kararları)”, <http://www.ysk.gov.tr/tr/24-haziran-2018-secimleri/77536> [03.02.2019].

Gazeteler

- Cumhuriyet, (2018), “Erdoğan’dan faiz lobisi açıklaması: Devletin bankaları da bu işin içindedir”, 31.03.2018, <http://www.cumhuriyet.com.tr/>

- [haber/ekonomi/951555/Erdoğan dan faiz lobisi açıklaması Devletin bankalari da bu isin icindedir.html](http://haber/ekonomi/951555/Erdoğan%20dan%20faiz%20lobisi%20a%20a%20a%20Devletin%20bankalari%20da%20bu%20isin%20icindedir.html) [03.02.2019].
- Cumhuriyet, (2019), “YSK İstanbul seçimini iptal etti”, 06.05.2019, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/siyaset/1380092/YSK_istanbul_secimi_ni_iptal_etti.html# [07.05.2019].
- Haber Türk, (2011), “Cumhurbaşkanı ve Başbakan’dan laiklik açıklaması”, 05.02.2011, <https://www.haberturk.com/gundem/haber/598394-cumhurbaskani-ve-basbakandan-laiklik-aciklamasi#> [08.04.2019].
- Haber Türk, (2016), “Temel Karamollaoğlu Saadet Partisi’nin yeni genel başkanı seçildi”, 30.10.2016, <https://www.haberturk.com/gundem/haber/1317158-temel-karamollaoglu-saadet-partisinin-yeni-genel-baskani-secildi> [14.03.2019].
- Hürriyet, (2003), “Erdoğan mı Dinçer mi?”, 30.12.2003, <http://www.hurriyet.com.tr/erdogan-mi-dincer-mi-192796> [10.04.2019].
- Hürriyet, (2005), “Erdoğan: Müslüman değil muhafazakâr demokratız”, 26.04.2005, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-musluman-degil-muhafazakar-demokratiz-314711> [27.02.2019].
- Hürriyet, (2007), “Erbakan’dan Erdoğan’a çağrı: Milli Görüş’e geri dön”, 07.07.2007, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/erbakandan-erdogana-cagri-milli-goruse-don-6850530> [03.03.2019].
- Hürriyet, (2011), “Erdoğan: Demokrasi bir amaç değil araçtır”, 06.03.2011, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-demokrasi-amac-degil-aractir-17197745> [15.03.2019].
- Milliyet, (1969), “Hilafet”, 25.09.1969, *Milliyet Gazetesi*, s. 11. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1969/09/25> [02.02.2019].
- Milliyet, (2000), “Mevlâna Damgası”, *Milliyet gazetesi*, 04.05.2000. <http://www.milliyet.com.tr/2000/05/04/haber/hab06.html> [24.12.2018].

- Milliyet, (2011), “Çiçek: AB olsa da olur olmasa da”, 06.03.2011, <http://www.milliyet.com.tr/cicek-ab-olsa-da-olur-olmasa-da-siyaset-1360713/> [02.02.2019].
- Milliyet, (2018), “Temel Karamollaoğlu: Konya’ımız Millî Görüş’ün Kalesidir”, Milliyet gazetesi, 21.06.2018 <http://www.milliyet.com.tr/temel-karamollaoglu-konya-miz-milli-konya-yerelhaber-2879316/> [26.12.2018].
- Millî Gazete, (2006), “Gerçek laiklik din ve vicdan özgürlüğünün teminatıdır”, 07.10.2006, <https://www.milligazete.com.tr/haber/761277/gercek-laiklik-din-ve-vicdan-ozgurlugunun-teminatidir> [02.03.2019].
- Millî Gazete, (2011), “Terörün sebebi çarpık laiklik anlayışı”, 09.20.2011, <https://www.milligazete.com.tr/haber/1111984/terorun-sebebi-carpik-laiklik-anlayisi> [02.03.2019].
- Millî Gazete, (2018a), “Karamollaoğlu: Tarihimizin en sıkıntılı dönemlerinden birini yaşıyoruz”, Milli Gazete, 03.03.2018, <https://www.milligazete.com.tr/haber/1510748/karamollaoglu-tarihimizin-en-sikintili-donemlerinden-birini-yasiyoruz> [26.12.2018].
- Milli Gazete, (2018b), “Karamollaoğlu’nun Guardian röportajı çarpıtıldı: ABD ile stratejik ortaklık bırakılacak”, 19.06.2018, <https://www.milligazete.com.tr/haber/1563643/karamollaoglunun-guardian-roportaji-carpitildi-abd-ile-stratejik-ortaklik-birakilacak> [03.03.2019].
- Millî Gazete, (2019), “Necmettin Erbakan’ın açıkladığı Demokratur nedir?”, 02.01.2019, <https://www.milligazete.com.tr/haber/1774111/necmettin-erbakanin-acikladigi-demokratur-nedir> [14.02.2019].
- Posta, (2011), “Erdoğan: Laiklikten Korkmayın”, 14.09.2011, <https://www.posta.com.tr/erdogan-laiklikten-korkmayin-87927> [03.03.2011].
- Sabah, (2018), “Seçim 2018”, <https://www.sabah.com.tr/secim/24-haziran-2018-secim-sonuclari> [18.03.2019].
- Sabah Gazetesi, (2014), *Elektronik Demokrasi Partisi Kuruldu*, 26.11.2014, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2014/11/26/elektronik-demokrasi-partisi-kuruldu> [20.12.2018].

- Sabah, (2019), “Yerel Seçim 2019”, <https://www.sabah.com.tr/secim/31-mart-2019-yerel-secim-sonuclari> [18.03.2019].
- Takvim, (2018), “Cumhurbaşkanlığı sistemi nedir? Yeni sistem ne getiriyor?”, 09.07.2018, <https://www.takvim.com.tr/guncel/2018/07/09/cumhurbaşkanlığı-sistemi-nedir-yeni-sistem-neler-getiriyor> [18.04.2019].
- Vatan Gazetesi, (2004), “faiz itirafı”, 18.04.2004, <http://www.gazetevatan.com/faiz-itirafi-26286-ekonomi/> [03.03.2019].
- Vatan Gazetesi, (2008), “velev ki siyasi simge diye başlamıştı böyle bitti”, 06.06.2008, <http://www.gazetevatan.com/-velev-ki-siyasi-simge--diye-baslamisti-boyle-bitti-182461-gundem/> [11.03.2019].
- Yeni Akit, (2014), “Erdoğan 5 yıl sonra Brüksel’de”, 20.01.2014, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/suriyeli-cocuklar-ankaraya-geliyor-9831.html> [04.02.2019]
- Yeni Akit, (2016), “Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın işaret ettiği Mısır Konuşması”, 26.03.2016, <http://www.yeniakit.com.tr/haber/cumhurbaskani-erdoganin-isaret-ettigi-misir-konusmasi-166641.html> [02.03.2019].
- Yeni Akit, (2017a), “Temel Karamollaoğlu’ndan AB Bakanlığı teklifi”, 06.04.2017, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/temel-karamollaoglundan-ab-bakanligi-teklifi-297732.html> [02.03.2019].
- Yeni Akit, (2017), “Temel Karamollaoğlu: Gelin Avrupa Birliği’nden vazgeçelim”, 14.03.2017, <http://www.yeniakit.com.tr/haber/temel-karamollaoglu-gelin-avrupa-birliginden-vazgecelim-289524.html> [02.03.2019].
- Yeni Şafak, (2001), “Saadet Partisi Kuruldu”, 21.07.2001, <https://www.yenisafak.com/politika/saadet-partisi-kuruldu-649515> [01.03.2019].